ХЫДЫР ДЕРЯЕВ

Line ID:
@ kitaphana

ДӨРДҮНЖИ ТОМ

ЫКБАЛ

РОМАН

АШГАБАТ 1985

Деряев Х.

Эсерлер йыгындысы. 6 томлук. Хыдыр Деряев — Д-31 Ред. коллегия: Г. Кулыев, Т. Гурбанов, Х. Меләев ве башг. — А.: Түркменистан. — 20 см. —1981-нҗи й. бәри чыкяр.

Том 4. Ыкбал.— 4-нҗи китап.— 1984. — 300 с.

1 м. 40 к.

Халк языжысы Хыдыр Деряевиң эсерлер йыгындысының алты томлугының дөрдүнҗи томуна мешхур «Ыкбал» романының жемлейжи — дөрдүнҗи китабы гиризилди. Бу китапда түркмен обасында Совет хәкимиетиниң дөрейши, йити сынпы гөреш чепер образлар аркалы шөхлелендирилйәр.

Топлап, чапа тайярланлар Режеп Алланазаров, Ширин Агабаева.

Д $\frac{4702540200—00}{М\ 551\ (14)—85}$ 65—84 84Түр7

Line ID:
@ kitaphana

© «Түркменистан» нешрияты, 1985

Line ID:
@ kitaphana

1-нжи бап

ЖЕРЕН: «БАЛАМ!» ДИЙП АГЛАСА, БӨРИ: «ДОЙМАДЫМ» ДИЙП АГЛАР

Уруш, ачлык билен хор дүшен башагай халкың ичине аралашан гарахассалык вагты билен чыкманды. Уруш Марының үстүнден эйләк-бейләк пыланча гайра гечен вагтында, гача-гачлык болуп, сувлар идеҗсиз галды. Пес мейданлар көл болуп, порсы сувлар чыбын-чиркейиң өрнейән месгени болды. Шонуң нетижесинде гыззырма кесели-де гарахассалыгың үстүне урна болуп, илиң арасындан йылы билен чыкмады. Ким — урушдан, ким сыркавчылыкдан өйүн-өйүн авунмадык аз галды.

Врачларың етмезчилиги зерарлы гыззырманың, гарахассачылыгың вагтында өңүни алмак-да Совет хөкүметиниң тәзе гуралып башлан вагтларында аңсатлык билен башартмады. Бу ишиң иң агыр тарапы хем гафлат укусындан оңлы оянмадык халк врачлара, кеселханалара йүзленмән, тебиплерден, моллалардан делалат иследилер. Гарахассалык дегене дога-тумар алдылар, гыззырма тутаны баглатдылар. Шол дога-тумар берип, баглап йөренлериң өзлери-де кеселлән вагтларында, шол ынанчлары билен арманлы өлүп гитдилер.

Хава, Сейидахмет ишан-да өзүниң гелни билен бир вагтда кеселләпди. Черкез ишан олар үчин шәхерден йөрите врач алып барды. Сейидахмет ишан үстүне аба-

нып, бежермәге хәзир болуп дуран ак гейимли врача гөзүни алардып серетди. Онуң гахарлы гөзлерине врачың гөзи дүшенден, өзүне чәксиз йигренч билен гараляндыгыны билип, элини чекенини билмән галды. Догры, врачлары чагалар хем говы гөрмейәр. Ак халатлыны гөрен бадына, чагаларың гөзүнде горкы-ховатыр, эҗизлик пейда боляр. Олар делалат ислән, эҗелериниң аңырсына айланярлар, аглаярлар. Эмма Сейидахмет ишан середенде, оларың гөзлеринде ол аламатлардан нам-нышан ёкды.

Бир бакышда Сейидахмет ишаның гөзлери гахар-газап, йигренч чешмесине өврүлип, кәсесинде ер тапмаярды. Врач онуң гөзлериндәки гөчжек болуп дуран газап окуна гарап отурып билмән, туруп бейләк айрылды. Черкез ишаның сүңңи говшап, лампа ашак отурды. Маңлай дерини супүрип:

— Дәде, ол догтор ахыры. Оны мен гетирдим. Дердиңе дерман эдер — дийди.

Сейидахмет ишан гахарлы гөзлерини агдарып, оглуна середенде, күлли әлем-җаханың гахар-газабы онуң гөзүнде җемленип, хер назарында Нухуң тупаны турубержек ялы болуп дуюлды. Ол бакыша врач-да, оглы-да дүшүнди. Чүнки оңа хинди-де, овган-да, арап-да, хебеш-де... болса, деңдүшүнмелиди. Ол йигренч хем газапды.

Черкез ишан шол отурышына ене:

— Дәде, догтор серетсин-дә, дердиңе дерман эдер — дийди.

— *Мен аманады табшырҗак болуп ятыркам,* нәме үчин дини башга терсаны гетирдиң?! Я-да инди алҗырандыр, чашандыр, гой, дини башга назарыны салып, вепат болсун дийип гетирдиңми?! Мениң шәхериң үстүнден ёлум дүшенде, дини башга гөзүм дүшмесин дийип, узакдан айланып гидйәндигими билмейәдиңми? Мен шоны дини башга терсаналара гөзүм дүшмесин дийип эдйәрин ахыры. Сенем шоңа дүшүнйәсиң, аңырсына-да гечйәсиң... Әкит! Әкит! Маңа яраданың делалатындан башга делалат герек дәл. Әкит, гөрмәйин! — дийип, Сейидахмет ишан ятан еринде йүзүни бейләк совды.

Черкез ишан атасының гапдалында үстүне абанып отуран еринден усуллык билен турды, эмма гөни чыкып гидибермеди. Хәзирки хасратлы ягдай оны йүп-

сүз-танапсыз баглады, бутнамады, шол доңан ялы болуп дуршуна:

— Эй тоба, ата-огул бир-бириниң дилине дүшүнмесе, гөр, нeнeңси хасратлы ягдай болар экен... — дийип, дерини сүпүрди.

Өйи долдурып отуран яшулуларың бири:

— Ёгсамам, ахырзаман якын геленде, огул — ата, гыз — энэ дүшүнмели дэлдир — дийип, ак сакгалыны сыпап гойберди.

Черкез ишан ол яшула ашаклыкдан середип:

— Буйругы шейле болса, бендесиниң этҗек чэреси ёкдур. Онда ахырзамана гарашыбермели-дэ? — дийди.

Ак сакгалыны сыпан яшулы:

— Хава, Черкез ишан, гарашыбермелидир, башга чэре ёкдур... — дийип, башыны ашак-ёкары атды.

— Догры... Сизиң айдяныңыз хем догры!.. Бу көрлүк, бу наданлык, бу гараңкылык, гафлат укусындан бейле оянман ятмаклык заманы, элбетде, ахыр болмалыдыр... Дүе-де гарраса, көшегине эерйэндир, яшулулар... — дийип, Черкез ишан врач билен даш чыкды. Шэхерден хорматлап гетирен адамсының өңүнде өзүни масгара хасаплап, көп хыҗалат чекди, ондан өтүнч сорады.

— Багышлаң, Николай Иванович, өзүңиз ялы медениетли адамларың бейле ягдайы гең гөрмеҗекдигини мен өзүм хем билйэрин. Йөне биз шейле агыр гафлат укусындан ояныл билерисми, билмерисми — шоңа гаты акылым чатанок? — дийди.

— Хөкман, Черкез, хөкман. Чишгинли сув бөвединң бир еринден сызып билсе йыкар.

— Бизде чишгин ёк, Николай Иванович. Ине, шу өйде отуранлар халкымызың гөрелдеси, нусгасы. Чишгинем, гүйҗем шоларда...

— Зыяны ёк. Бу өйде отуран яшулулары ята сув хасап эт. Ята сув бөвет йыкмаз. Дуран еринде ысланар, порсар, ере сиңер гидер. Эмма гөзбаша тэзе ягын ягар, булаклар акар. Ана, бөведи шол сил гелип йыкар. Гафлат батгасына батып галман, медениете ээ болҗак хем гелҗекки несилдир.

Черкез ишан агыр хыҗалат астында:

— Медениете ээ болмак үчин несил чалышмалы болармы? — дийди.

— Элбетде. Мениң пикиримче, долы манысында ме-

дениете ээ болмак үчин бирнәче несиллер чалшып, соңкусы өңкүсинден медениетли болуп гитмелидир.

— Онда долы манысында медениете ээ болан нәченжи несил болмалы?

— Оны айтмак болмаз, Черкез ишан. Чүнки медениет дийлен зат мыдама херекетде болуп, несилме-несил өзгерип, өсүп бармалыдыр.

— Догры, йөне биз медениете тизрәк етмели. Дердиңе дерман этмәге гелен врачы ковмалы дәл-де, ондан миннетдарлык билен делалат ислемели. Ханы, йөрүң, ол өе-де баралың — дийип, Черкез ишан врачы сыркав ятан аялының янына алып барды. Онуң янында-да үйшүп отуран ишсиз хелейлер аз дәлди. Йөне сыркава тебипчилик эдип, иң якын отуран аял Энекүтүди.

Черкез ишан бир вагт Энекүтини йигренч билен өйүнден ковупды. Соңра эҗесем ишанларың төверегинде онуң гөрүнмегини гадаган эдипди. Эмма ол вагтлар өтди гитди, көп затлар үйтгеди, йөне Энекүти велин шол Энекүтүлигине галды. Бир вагтда йигренч билен кован аялындан делалат ислэп, гелнине дәри-дерман этдирип, оңа иң якын отуран аялам күкрегиниң ак сүйдүни эмдирип, Черкези кемала гетирен мәхрибан эҗесиди. Бу ягдайы гөренде, Черкезиң гөзлери гараңкырап, башы айланып гитди. Хер ничик-де болса, сыр билдирмән, башдан алан тербиеси боюнча, элини күкрегиниң үстүнде гоюп:

— Эҗем җана салам болсун. Эссалавмалейким, кыблам — дийип, баш эгди.

Эҗеси:

— Гелдиңми, балам? — дийип, еринден турды.

Оглы эҗесиниң гөвнүни гөтермек үчин өз дүзен шыгрындан бир парча окады.

> Катыра сувдан сурат эйлэп, ер йүзүне индерен,
> Җисмими пәк эйлейип, адам лыбасын гейдирен.
> Күкрегиниң мәхри-нуры — ак сүйдүни эмдирен,
> Элмыдам калбымдадыр кәбәм атам, кыблам энем... —

диенде, эҗеси Черкезиң башыны сыпап, хамсыкды.

— Черкез җан, аман-сагҗа гезип йөрмүң? Түвелеме, шейдип оба-да гелип дургун. Обаны ятдан чыкараймагын. Түвелеме. Эҗең сени мыдам ятлап отыр ахыры. Хий, эне-атанам ятдан чыкарып болармы. Ек, Черкезҗан эне-атасын ятдан чыкармаз. Түвелеме, гелип дур-

гун... — дийип, Энекүти-де ханнаслыгына йүз уруп башлады.

Черкез Энекүтиниң сөзүне үнс бермән:

— Эже, сиз аяллар билен бирсалым ол өе барың. Мен доктор гетирдим. Гелниңе середип, дәри-дерман этсин. Деррев, иншалла, говы болар — дийди.

Черкез ишан сөзүни соңлап-соңламанка, Энекүти:

— Вай, худай эй-й..., аял адама-да эркек доктор серетмели бор огушян, гыз... Худай сакласын, тоба-тагсыр эй!.. Гөрлүп-эшидилмедик зат!.. — дийип, өзүниң уллакан, хайяр гөзлерини отуранлара тарап айлап гойберди. Шол бакышда-да өйде отуранларың барысыны жадылады. Аяллар хышыр-да вышыр гозганышып башлады. Бу хышыр-вышыр, гозганышык Черкез ишаның эжесине-де яман тәсир этди. Онуң үстесине-де:

— Вай, бибим, айдың ахыры оглуңыза. Хий, аял адамам эркек адама гөркезмек бормы! Пирим эшидәйсе нәме диер, тоба-тагсыр!.. — дийип, Энекүти өзүниң эйменч жөги гөзлерини бибиниң гөзүне дикди.

Биби онуң гөзүнден бүтин пыссы-пыжурлыкларың агыр йүкли кервениниң инип гелйәнини гөрүп:

— Вай эй..., балам, экидевери докторыңы. Мен гелними эркек доктора гөркезип, улы иле вежера болуп билмен — дийип, загырдап башлады.

— Вай, бибим, онсоңам биз оны яңыжа дерә салдык ахыры. Хәзир үстүни ачып болмаз. Япың, басырың үстүни, ене бир ёрган атың — дийип, Энекүти сыркавы ене агыр басырды. Яңыжа сойлан гойнуң дерисине доланып, үстүне пыланча ёрган атылан хассаның деми-демине етмән сожайшы, найынжар чыкян иңңилдиси кем-кемден хаяллап барярды. Энекүти болса: — Ана, иңңилдиси песелйәр. Ынжаляндыр. Ынха, иркилерем — дийип, бибиниң дашында пырланярды.

Эмма онуң иңңилдисиниң песелип, дем алшының суслашып баршындан сыркавың угруның гачяндыгыны тежрибели врач билип дурды. Ол:

— Черкез, сыркав өрән дарыгяр. Онуң үстүни еңлетмек герек — дийип, хассаның үстүне гатбар-гатбар япылан ёрганларың бирини айыржак болуп, элини узатды.

Энекүти шол халат:

— Чек элиңи, дини башга харам! Гелниң ёрганына эл дегирмәге нәме хакың бар?!— дийип, ол өйде ятан

гарры ишана эшитдиржек болуп, шерменделик билен гыгырды.

Ичерде отуран аялларың хеммеси өр-бойларына галып, якаларыны тутдулар. Биби-де:

— Эй таңрым, бу нә күлпетдир?! — дийип, ёкары галды.

Энекути биринжи ролуны ерине етирди. Врач бу ягдая долы дүшүнмән, утанжындан йүзи гызарып, Черкез *ишана* серетди. Бейле гүлки хем хасратлы гөрнүше Черкез ишаның өзи хем эл-аягыны йитирди. Шол дуран еринде:

— Эй таңрым, гафлат укусындан асырлар оянман ятан халкың ичинде өңүрти оянан өзүң болма! Бу гафлатың намыс-арың, хыжалат йүкүни чеке-чеке, сүеклерим күл болды. Дүшүниң хов-в... дүшүниң! Хеммәңиз бирликде ол бичәрәниң нәхак ганына галярсыңыз. Басырып, демикдирип өлдүрйәрсиңиз! — дийип, Черкез ишан өйдәкилере йүзленди.

— Черкез жан, етмедик болса, хич зат болмаз. Сен гетирен адамыңы «таңры ялкасын» билен шәхере алып гит. Бизиң неслимизде өңде-соңда орс догторына сереттдирени ёкдур, индем шонсуз оңарыс — дийип, эжесем ялбармага башлады.

— Тоба-тагсыр, «Нәхак гана галясыңыз» дийип, нәнең агзы баряка, гыз. Басыраның билен, сыркав өлерми? Дерләр, ачылар гидер-дә. Тоба-тагсыр, нәхак төхметден алла сакласын — дийип, Энекути дуран аяллара уллакан ала гөзлерини айлап гойберди. Олар: «Тобада-тоба» пышырдашдылар.

Черкез ишаның пикири Энекутиниң адыны тутман гитмекдеди. Эмма ол болмады. Онуң болшуна чыдаман, гахарлы ганлары депсине урды. Шонда-да совукганлылык билен:

— Энекути, сен бир вагт бу ерден ковлупдың, инди нирә гелдиң? — дийди.

— Мен ковулсам гидйән, чагырылсам гелйән. Мен бойны ёгын гедемлерден дәлдирин. Ковлан гелмели дәл болса, сенем гелмели дәл. Бир вагт сен менден өң хем ковлупдың —, дийип, Энекути гыжалат билен жогап берди.

— Ким сени чагырды?

— Пирим чагырды. Бирнәче гүнден бәри мен шу ерде пиримем бежерйән, гелнинем.

— Пирини бежерйэн болсаң, бар пириң янына. Шу ерде гөрүнме!

— Вай, бибим, эшидйэсиңизми оглуңызың айдяныны? Хамана мен өзүм гелен ялы — дийип, Энекүти хайярлык билен агламага башлады.

— Балам, Черкез жан, сен ак сүйт эмдирен энең диенини эт. Алып гелен догторыңы алып гит. Энекүтини биз өзүмиз чагырдык. Дәдең чагыртды.

— Дәдем чагырдан болса, дәдемиң янына барсын. Шу өйде мен шонуң гарасыны гөрмәйин — дийди.

Черкез ишан сыркавың үстүне япылан ёрганларың бирини, икисини, үчүсини айранда, аялының чиг дерэ доланып, дөрдүнжи ёрганың ашагында межалсыз ятанына гөзи дүшди:

— Эй ынсапсызлар, бейле басырып, мунуң нәхак ганына галжак болясыңызмы? — дийип, Энекүтә гахарлы серетди.

Тебипчилигине гөвнүетмезчилик эдиленине Энекүтиниң өңден хем гахары гелип, земзен ялы чишип дурды. Бирден хем ол:

— Нәхак ганына сен галжак болясың! Дерләп ятан хассаның хем үстүни ачмак бормы?! — дийип, габава дүшен мекежин ялы болуп топулды. Айрылан ёрганлары еке-екеден чалт-чалт япмага башлады.

Черкез ишан Энекүти билен деӊ болмажак болуп, нәче чыдам этсе-де ахыры болмады. Онуң хем чыдам чатмасы юмрулып, чым-пытрак, чалам-чаш болды. Энекүтиниң гөтерен ёрганының гырасындан тутуп, гахар билен:

— Гойбер ёрганы! — дийди.

Энекүти уллакан жөги гөзлерини тегеләп, бибисиниң йүзүне серетди-де:

— Бибим, мени иле шейле рысва этжек болуп чагырдыңызмы?.. Вай, мен масгара, нирә гелдим?! — дийип, агламага башлады. Шонда-да тутуп дуран ёрганыны гойбермеди. Бибисиниң хем хайярлык билен ыгтыярыны элине алып, өзүне тарапдар этди. Ыгтыярыны алдыран биби оглуна ялбармага башлады.

— Эй мәхрибан перзендим, эмдирен сүйдүмиң хакы үчин мени разы эт! Гойбер ёрганы, дегме... Делалат ислэп чагыран адамымызы өз өйүмизде масгара этмәли... — дийип, биби өз сөзүниң тәсирине өзи аглап башлады.

Бу ягдай Черкезе өрән агыр дегди. Өзүни билип, онуң эҗесини агырданы ядына дүшмейәрди. Ол мыдама: «Мәхрибаным, җан эҗем» дийип йүзленйәрди. Эҗесиниң дуйгусының өрән йити хем нәзикдигине-де говы дүшүнерди.

— Мениң эҗем өз дүнйәсиниң адалат немунасыдыр, ол «Махлукы-махлукатлар хем яшамак ислейәндир» дийип, гарынҗаның үстүнден басман гечйә. Ол — мәхир-мылаката сувсан бир ынсан, ол мәхир-мылакатдан хич ганмая. Эмма бир юртйыкан гелип, оны ненеңси гүнлере салды! — диенде, Черкезиң бүтин дамарлары тарсылдап урмага башлады. Бирден хем — Гойбер ёрганы! — дийип, берк дартды.

Энекүти ёрганы гойбермән, оңа:

— Сен — большавук. Хөкүмиңи шәхерде йөрет! — диенинден, Черкез гапдалындакы сапанчасыны согруп, онуң маңлайында гойды.

Энекүти он бармагыны герип, ики элинем ёкары гөтерди. Улы гөзлери гиңелип, атыза дөнди. Горкандыр диерсиң?! Ёк. Ол горкудан дәл-де, гахарданды. Бирден хем ол ики пенҗесини гошалап, Черкезиң йүзүнден урды. Черкез хем онуң гулагының гапдалыны гырдырып, ики окы гойберди.

Энекүти:

— Ва-ай! Мен өләйдим эй!.. Ва-ай! Мени өлдүрәйдей-й!.. Ва-ай, ики окам бу гулагымдан гирип, о гулагымдан чыкайды эй!.. — дийип, бокурдагына сыгдыгындан гыгырмага башлады.

Биби йүзүни тутуп, ашак отурды. Өйде отуран аялларың ичине йылан гирен ялы гыгырышып башладылар. Бу гыкылыга ол өйде отуран яшулулар-да ерли-ерден етип гелдилер. Иң соңундан ишаның өзем ыраң-даран эдип гелди. Энекүти:

— Вай, пирим, оглуң ики окунам бу гулагымдан уруп, о гулагымдан чыкарды эй!... Вай, мен эшидемок! Хич зат эшидемок, у-у!... — эдип увланда, хайярчылык ролуны иң гүйчли артистлерденем белендрәк ерине етирди. Төверегинде дуранларың барысыны ынандырды. Ховсала дүшен адамлар, хакыкатдан хем, оңа ок дегипми-дегмәнми, барламак билен болман, ерли-ерден Черкези гүнәкәрлемәге башладылар.

— Бир кеми шолды. Онам этди...

— Хава-да, адам өлдүрмекди, онам этди...

— Медресәни ташлап, шәхере гиденденем, абатчылыгың үстүнден бармаҗагы мәлимди.

— Мәлим болса, ана, барды-да... — диен ялы вагырды, Энекүтиниң шагал ялы увлайшы, бидерек ерде какыны тутян көпбилмиш, хайяр хелейлериң: «ай-ай» эдип гыгырмагы гатышып, асмана гөтерилди. Бейле эймениң зензеле-гыкылыга Сейидахмет ишан чыдап билмеди. Рабгатсыз халда барып, өе япланды-да, хасасыны ере берк дирәп, маңлайыны ики әлиниң үстүнде гойды. Шол отурышына-да сессиз-седасыз доңан ялы болуп галды.

Бейле башагайчылыклы вака Черкез ишаның акылы хайран болуп, нәме айдып, нәме дийҗегини билмеди. Бейле масгара ягдайың эмер-дамарыны ызарладыгыча гахары гелип, бозук ганы депесине урмага башлады. Бейле җемгыетиң даш бардасының гафлат гараңкысыдыгына дүшүнсе-де, онуң нәмә даянып, нәмә сөенип дуряндыгына етик дүшүнмеди. Йөне шол җемгыетиң гурлушык биналарының бир сүтүнине зепер етирәйҗек еринде велин Энекүти ялыларың берк шатысына сезевар болунҗакдыгына ачык дүшүнди.

Ол шол дуран еринде агыр ой-пикире батды: «Ана, Энекүти. Өлдүрҗекми, йитирҗекми?.. Өлдүрмәңкәң, — өлдүрди — дийип гыгыряр. Ягшы, онуң гапдалындакы «ай, ай...» эдйән хелейлере нәме герек?.. Бейнисине таяк дегип, чала сеңселән ит ялы ваңкырышялар. «Какыны тутды» дийҗекдирлер... Хайярлык, масгарачылык, шермендечилик, башга зат дәл. Асла бу дүнйәде какын диен кеселем ёк, какын диен задам ёк...» дийип, Черкез ишан улудан демини алды-да, ашаклыкдан төверегине гөз айлап, ене пикирленмәге башлады. Догры, чагалар хем гаты гахарлары геленде, гоюп билмән, «ай, ай, хе-хе...» эдип аглаярлар, йөне ол агы чагалык билен совлуп гидйәр. Эмма хелейлериң ичинде бир-ярым түйс еди деряның сувуны гурадып, етмиш харазы ятыран шерменделери боля. Олар шол чагалыкдакы «ай, ай...» эдип гыгырышларыны гоймаярлар. Гайтам, багшыларың саз өврениши ялы, гитдикче өкделейәрлер. Надан моллалар хем оңа «какын» диййәр. Дүшүнҗесиз гарамаяк халк хем оңа ынаняр. Ики бәхбит хем биле битйәр: бир тарапдан — дога, икинҗи тарапдан — аклык. Гурдам док, гоюнам дири...» дийип, Черкез ишан пикирини соңламанка, Сейидахмет ишан:

— Тутуң, дәлихана салың масгараны! — дийди.

Черкез ишан башыны галдырып серетсе, дэдесиниң гарагына дүртүлжек болуп дуран хасасына гөзи дүшди.

— Ёк, дэде, дэлихана масгараны салмалы!

— Сен — масгара!

— Ёк, дэде, мен ит ялы увлап, гапдалымда гүжүклерими чынсадамок ахыры — дийип, Энекүтиң вежерачылык эдйэн өйүне тарап элини узатды.

— Оларың барысыны сен чыңсатдың, пелэкет! Какынларыны тутдуран сен дэлми, пелэкет?!

— Дэде, Эзрайылың санаҗындан чыкып, асмандан гачан пелэкети, мусаллады, дэлихана салмалы!

— Айдяның нэме, пелэкет? Ким Эзрайылың санаҗындан чыкан?!

— Дэде! Бир вагт Энекүтини өзүңиз ковуп билмэн, эҗеме ковдурыпдыңыз, инди киме чагыртдыңыз, билмедим... Энекүти шу ерик герекмикэ? Гечмишиңизе бир сер салың, дэде... — диенде, Сейидахмет ишан бир хили диңиргенип, энтэн ялы этди. Бирден хем ол:

— Эй-й алла-а!.. — дийип, ики элини асмана гөтерди.

Шол вагт йыкылманка, гапдалында дуран адам етишип, голтугындан сөйгет берди. Ишан рабгатсыз халда барып, ене өйүң гамшына япланды. Элини эңегине дирэп, йүзүни ёкаррак тутушына гөзлерини сүзди. Төверекдэки адамлар дуран-дуран еринде доңан ялы болуп галды. Шол отурышына гарры ишаның гөзүниң өңүнден бүтин гечмишлери хатарлы кервен гурап, гечип башлады. Бир вагтда диваларың өңүнде Узугың дуршы, онуң өйүнде болшы, онуң гөзяшы, Ахал ялы ере гачып гидиши, соңра өзүни сува атышы... Бердиниң дэлиханада өлүме гарашып яшайшы... ене шолар ялы йүзлерче гечмишлери гөз өңүне геленде, гарры ишан өмүр бойы утушың өз тарапында болмандыгыны дуйды. Яш гайдансоң, Огулнэзиге өйленени, оны дэлихана саланы, онуң гачып гидени, сакгалыны сыраны үчин, Черкези ковандыгы ядына дүшенде болса, ол кемсиз утуландыгыны билди. Тутжак болан гушуның барысының элинден сыпып, белент перваза йүз урандыгына эшгэр дүшүнди. Оларың хеммесиниң хем гелҗегиниң өңүндедигине, гүйч-кувваты тениндедигине, өзүниң болса гүйч-гурбатының гачып, саналгы гүнүниң галандыгына гөзи етди. Ики дүнйэниң векиллериниң эп-эсли вагтдан бэри орта чыкып, гүйч сынанышяндыгына Сейидахмет ишан етик

дүшүнмесе-де, өзи билен оглунын арасында ылалашык болмажакдыгына ачык ынанды. Ишан оглуны башы селлели, эгни ала ектайлы, аягы месили, «хак!» дийип отуран ревүшде гөрҗекди. Ол хем болмады. Хәзир Черкезиң башы ак шемпа телпекли, аягы туфлили, дар гейимли, гапдалы сапанчалы болуп дуршы оңа өрән эйменч гөрүнди. Оны гөрмәйин дийип, гөзүни сүзенде, башы айланып гитди.

— Эй таңрым, биз бимахал гаррадык!.. Дини ысламың тугуны берк тутуп, белент гөтермели вагты гелди! Йөне, арман, биз гүйч-кувватдан дүшүп, межалсыз галдык — дийди-де, сакгал сайы гойберип, йүзүни тутды. Төверекде дуран яшулуларың барысы гөзлерини сүпүрдилер. Чүнки ишан аглады! Олар ненең агламасын?..

Черкез бейле эйменч гөрнүше сын эдип дурмады. Врач билен ёла дүшдүлер. Эп-эсли вагт гахар-газаба гапланып, ёлдашы билен хем сөзлешмеди. Сонра:

— Николай Иванович, бу гопан вака дүшүндиңизми? — дийип, ёлдашына сөз гатды.

— Өнчаклы дүшүнмедим. Элбетде, бу ваканың чуңңур сыры болмалы. Ол инче сырлара дүшүнмек үчин хем ол халкың дилини билмели. Хава, еке дилини билмек хем аз, хатда урп-адатынам билмели. Мениң болса кәрим ол дәл.

— Хава, Николай Иванович, шол затларың хеммесини биленде-де, бу вака дүшүнер ялы болмады. Мениң «Асырлар бойы гафлат укусындан оянман ятан халкың биринжи ояналы өзүң болма» диймегимиң себәбине инди дүшүненсиң. Өзүң оянаңындан соңра, гафлатда галан халкыңа совукганлылык билен сын эдип дурмак өрән кын, яман агыр болар экен.

— Элбетде кын, йөне сын эдип дурмалы дәл-де, бир ужундан оярмак герек.

— Оярмак кын. Йөне «тур» дийип, ыраланың билен оянаймаярлар. Гөрдүңизми, шу гүнки эдилен надарачылыклары. Шонуң барысынам бизи оярярсыңыз; укымыза зыян берйәрсиңиз дийип эдйәрлер.

— Догры, Черкез ишан, шол единжи-секизинжи асырларда араплар булары ненеңси уссатлык билен укладан болсалар, хәзир булары оярмак үчин ондан хем хас гүйчлүрәк уссатлык герекдир.

— Ек, Николай Иванович, «единжи-секизинжи асырдан» диймәли-де, ылмың медреселерде окалмагыны га-

даган эдилен дөвүрден бэри диели. Ана, шондан соң халкымыз яман агыр ука батып галды.

— Белкием, шейледир... Мениң ыслам тарыхына онча белетчилигим ёк — дийип, Николай Иванович Черкез ишан билен ылалашды.

— Догры, мениң дэдем хем халкы агыр ука салянларың бири. Гөрдүңизми, дэдем агланда, шол ерде дуран адамларың хеммеси гөзлерини сүпүрдилер. Чүнки мениң дэдем — хожа. Пыгамбер неслинден дийип дүшүнйэрлер. Йөне ол бейле дэл. «Хожа» дийлен сөзүң аслы парс дилинде молла, окудыжы, өвредижи, душүндирижи диймекдир. Шонуң үчин-де хожа Насреддинем дийилйэр, молла Насреддинем дийилйэр. Чүнки «хожа, молла» дийлен сөзлериң манысы бирдир. Шейле болуп-да, ыслам дининиң илки яйран ерлеринде йөрите белленен хорматлы адамлар болупдыр. Олар дини яйратмак, беркитмек, гүйчлендирмек билен бирликде, салгыт йыгнамак ялы хожалык ишлеринем алып барярдылар. Ана, шол адамлара ол дөвүрде хожа дийийэрдилер. Ол адамларың пыгамбер несилинден болмагы хөкман дэлди. Хава, соңра орта асырларда көшклерде болян хорматлы адамлара-да, хатда көшге якын бай сөвдагэрлере-де хожа дийилди. Ненеңсем болса, хэзир гарачылар хожаның итине-де хар дийип билмейэрлер. Чүнки хожаның итем гарачыдан белент. Менем хожа, йөне бир самсык итим бар велин, гарачың итиниң аягына-да алжак дэл. Өлдүрҗек болуп йөрүн. Шоны бир гарача экит-де, өлдүр дийсем, эдип билмез, горкар, йөне араплар Хорасана итлери билен гелмэндирлер. Хеммесем түркмен итлериниң тохумы. Шейле-де болса, тамдырдан чыкарып гоян наныны бир хожаның ити алып гидиберсе, шол аял онуң ызындан середип, сөгүбем биленок, кесевүсини гөтерип, салып хем биленок. Йөне ызындан середип, «Худай ёлуна болсун» дийип галяр. Ине, наданлык, көрлүк билен ынанмак нирэ элтйэр... Шу затлары гөрүп, дүшүнип-де ненең чыдарсың?!

— Чыдамак герек. Шура хөкумети гафлатда узак гоймаз. Кем-кемден оярар.

— Оярар велин, ерли халкдан ояржак армиямыз аз. Ёгсам Мерген вала дагы ялы адамлар хем ише чекилйэр велин, оларың нэме, өзлерем соватсыз, ярым укудан оянан гөречлер-дэ...

— Зыяны ёк, Черкез ишан, хэзир олар хем герекдир. Оларың хем йүреклери этмекде. Айтсаң, дүшүндирсең, бар, ояр дийсең, барар, ырар, гыкылык эдер, оярар. Болмаса, гафлат укусында мунча көп ятан халкы бирденкэ ояраймак аңсат дэлдир.

— Ол айдяныңыз хем догры... — диенде, ызларындан орлашып сес чыкды. Черкез ишан: — Гутарды — дийди.

— Шейле-де болмалыды — дийип, ол пайтуны ызына өврүрди.

Булар барянча сес песелди. Черкез ишаны гөрүп, адамлар ене орлашып, гапа йыкылдылар. Өйде-де аялларың сеси башланды. Черкез ишан хем адат боюнча аңрыдан «Вай эй!!!» дийип, йүзүни тутуп гелшине гапыда түкге дүшүп, бокурдагына сыгдыгындан гыгырып агламалыды. Эмма Черкез ишан ол адата уймады. Ол аңрыдан гелшине гөни өе гирди. Аялының башужунда отурды. «Агыран-ынҗан болсаң, разы бол! Сен хем гафлат укусындан оянман, бимахал, биаҗал өленлериң бири болдуң!.. Сен өлмедиң, өлдүрдилер! Разы бол... Сениң биаҗал өлмегиңде, белки, мениң хем гүнэм ёк дэлдир...» дийип, Черкез ишан усуллык билен ёкары галды.

2-нҗи бап

ЧӨЛСҮРЭН ДҮЕ МЕНЗИЛДЕН СУВ ЫСЫНЫ АЛАР

Гүндогар тарапдан хаялҗа сүйшүп гелйэн отлының паровозы ызына тиркелен аңырсыз-бэрсиз дөвүк-енҗик вагонлары зордан чекйэрди. Паровоз нэче вассык-вассык эдип, йөришини чалтландырҗак болса-да, шол өңки чалаҗан гымылдысыны батландырып билмейэрди. Чүнки онуң ожагында янян етер-етмез өл-чыгар одун гүйч-кувват бермэн, гара түссэ өврүлмек билен, тэмиз хова гарышып гидйэрди.

Паровоз гола етмэге эп-эсли ара галанда, узындан-узак гыгырмага башлады. Чүнки ол ачылман, паровоз дурмалы болайса, тэзеден бат алып, гозганмак онуң үчин уллакан хыллаллады.

Хакыкатдан хем отлусы шейле дережэ етен хөкү-

мет, хий, бир вагтда даяныл, аяк үстүне галармыка дийлен пикир өзүнден-өзи башында пейда болярды. Эмма шонда-да хөкүметиң бүтин дамарлары даянмак, галкынмак ёлунда урярды. Хәзирки паровозың зордан чекйән дөвүк-енжик, от алан вагонлары хем Гызыларбадың вагон бежерилйән заводына барярды. Эмма паровозың шейле жансыз херекет эдиши билен ол вагонлар хачан Гызыларбада барып етер дийлен сорага жогап бермек-де аңсат дәлди.

Хава, паровоз гола етмән, гыгыра-гыгыра дурды. Шол ерде бир көне шинелли гызыл эсгер гызыл вагондан бөкүп дүшди. Дуран еринде төверегини гаранжаклап, кемерини дүзетди. Соңра чакланжа халтасыны эгнинден асды-да, демир ёлуң белентлигинден ылгап дүшүшине гөни йыкылан-юмрулан жайлара сын эдип баршына, гиң мейдана чыкды. Обаның тот-тозанлы ёлы билен хем эп-эсли йөрәп, саг тарапа айрылян ёла доланды. Өңүни кесип гечйән гырасы хышалы ябың гүзеринден инип чыкан еринде, аркасына яланы одун йүкленип, чалажа ыраң атып барян адама гөзи дүшди. «Бичәре нәче яшында? Халыс эңкамы гачыпдыр. Херекети яңкы паровозыңкыча-да ёк экен» дийип, өңүне геченде, йүк ашагында егшерип баряның өз эжесидигини билип галды.

— Эже жан, дүшүр йүкүңи! — дийип, гужагыны герди.

Гарры энәниң:

— Ай! — диен найынжар сеси чала эшидилди. Шол халатда аркасындакы йүки билен билеликде өзүни ашак гойберди. Отуран еринде гужагыны ачды. — Балам, Дурды жан!.. Гел, багрыма басайын! — дийип гыгырды.

Дурды гарры энесини гужаклап, күкрегинде башыны гойды.

— Балам, энеңи ятлап доландыңмы? Гижеде-гирим-де аяк-сеси эшидилсе, Дурды жан хем шейдип геләйсе дийип ятлаядым. Алла дилегими эшитди! — дийип, бегенжинден яңа боюр-боюр гойберен гөзяшлары йүзүнден сырыкды.

Дурды башыны галдырып:

— Эже, аглама, инди мен гелдим — дийип, гарры энесиниң гөзяшыны сүпүрди.

— Вах, балам, бегенжимден аглаян. Инди гитмегин,

— Ёк, инди хич ере гитмен. Уруш гутарды.

— Вах, гутардыгы болсун, балам.

— Гутардыгыдыр, эже. Ханы йөр — дийип, Дурды эжесиниң зордан гөтерип гелйән одуныны бир эли билен аркасына эмгенмән атды.

Дурды билен саглык-аманлык сорашмага обаның адамлары гелип-гидип дуран болса-да, узак гүррүңлешип отуряны ёкды. Чүнки Оразсолтан эжәниң гарып түнегинде отыра дүшек, чоюнара йылы ожак ёкды.

— Дурды жан, «Илим-гүнүм болмаса, айым-гүнүм догмасын» дийлени догры экен. Илим-гүнүм өлдүрмән саклады. Саңа етирди. Ынха, гелип-гидип дурлар. Шоңа-да башым асмана етйә. Ил-гүн гурбанлыкда өлдүрен гоюнларының дерисини гетирип берди. Шол дерилери үтүп, йүңүнден шол ашагыңдакы кечәни этдим. Шонда «Дурды жан геленде, дүшәрин» дийип, ниет эдипдим. Ол максадыма-да етдим. Гарып гүнде эден налышым алла етди. Ялңыз перзендими гетирип, ожагымың башында отуртды. Инди өлсем, арманым ёк — дийип, Оразсолтан эже бегенжинден яңа гөзлеринден боюр-боюр гойберди.

Ол илиң зекат дийип берен дерисине-де, илиң: «Гөзүң айдың!» дийип отурман гитмеклерине-де разыды. Чүнки оглуның гелмегинден дөрән шатлыгы онуң йүрегиндәки көпден бәри гасын баглап, гаррап ятан гам-гуссаларың барысыны ювуп-ардып ёк эдипди. Эмма Дурды хәзир башгача пикирленйәрди: «Нәме үчин мениң эжем зекат дийлип берлен дерилере-де миннетдар болмалымыш?!. Нәме үчин мениң эжем өз оглуның ашагына атан эл ялы екеже кечесине-де миннетдар болмалымыш?! Нәме үчин мениң эжем «Гөзүң айдың!» дийип геленлериң отыра ер тапман, тиз чыкып гитмеклерине-де разы болмалымыш?! Бир вагтда обаның бүтин докмачы аяллары мениң эжемиң янына маслахата гелйәди. Ол вагтда эжемиң эллеринден дүр дөкүлйәди. Инди болса залым, айралык, агыр дурмуш, рехимсиз гарыплык оны вагтындан өң гаррадыпдыр, гөзлерини чөңңелдипдир. Инди ол хич киме герек болмандыр... Ёк!.. Ол өзүниң екеже оглуна герек. Ол маңа герек — дийип ойланды. Шол бада:

— Эже жан, сен маңа герек! — дийип гужакламак иследи. Эмма янында адам болансоң, сабыр билен сакланды. Отуран еринде Магтымгулының сөзүни ятлады:

«Замана бейледир, гөзе илмезлер,
Хер йигидиң элде бары болмаса.
Йүз түменлик сөзүн шая алмазлар,
Хер кишиниң эхтибары болмаса...» —

диенде, даш ишикде «Х-х, Чөк» дийлен сес эшидилди. Оразсолтан эҗе гапыдан гарап:

— Моммак ики дүе оҗар гетирипдир — дийип пышырдады.— Узук сүйреленде, атларыны гайгыран нененси ики дүе одун эчиләйдикә?.. — дийип, көнәни ятлады.

— Ишиң болмасын, эҗе, гелен дөвлетдир — дийип, Дурды йылгырҗак ялы этди.

Онянча-да Моммак гапыдан гыкылыклап гирди.

— Оразсолтан эҗе, гөзүң айдын! Оглуңам онат доланыпдыр. Ханы, Дурды, гөршели — дийип, ики эли билен гөрүшди.

— Халха, ики дүе оҗар гетирип дүшүрдим. Хәзир бир гоюн гетирибем, гапыңда басҗак. Бу гүн тойдур, Оразсолтан эҗе — дийип, Моммак ховлукмач чыкып гитди.

Оразсолтан эҗе миннетдарлык билен оглунын йүзүне серетди:

— Балам, илим-гүнүм мени өлдүрмеди, саклады. Гылычлынын гелни Абадангөзелем мениң багтым үчин шу хатара гелен гелин болайыпдыр. Сыркавласам, эртир гелип гапымы ачды, агшам серпигими япып гитди. Оҗагымда от якды, сувумы гетирди. Гүнде биширен нанындан «Дурдынын эҗеси, ийиң» дийип, йылыҗак нан гетирип гитди. Йөне Огулныяз хатарда ёк! Гөч этди, ганым окы алып гитди — дийип, Оразсолтан эҗе хесердешини ятлап, гөзүни сүпүрди. Улудан бир демини алып, азаҗык дымды.

— Хава балам, Огулныяз болмаса-да, Абадангөзел гелин гайынынын хатарда ёклугыны билдирмеди. Узын хатарын ады-абрайы, гөрки-гөрмеги болуп отыр — диенде, гапыдан бир гызҗагаз гелип:

— Оразсолтан эне, Абадангөзел гелнеҗем сени чагыря — дийип, ызына доланды.

Оразсолтан эҗе чыкып гиденден сонра, арадан салымам гечмәнди. Ол эгни тәзеҗе алача көйнекли, башы тәзеҗе ак гүлли яглыклы, аягы тәзеҗе көвүшли, йылгырып гапыдан гирди.

— Ине, менин хабарымам ёк. Абадангөзел гелин

«Дурды геленде геер» дийип, маңа той халадыны тайярлап гоян экени. Шейле хормат-хеззете ненең гөзүң яшланмасын — дийип, Оразсолтан эже тәзеже богнан яглыгының ужуна гөзяшыны сүпүрди.

— Хай, эже, тәзе богнан яглыгың ужуна гөзяшыны сүпүрме ахыры.

— Вах, балам, шейле бегенчден гелен гөзяшым шейле яглыгың ужуна гүнде сүпүрилсин.

— Гутлы болсун, эже.

— Вах, таңры ялкасын, балам. Шейле «гутлук» сесиң гүнде эшидилсин, гузым. Ана, серет, Моммак гоюн өлдүрип отыр. Абадангөзел эййәм гөрүпдир. Халха, сув, чанак алып баря. Бир задың хем аладасыны етирмән, өзи жайба-жай эдер. Шейле эдепли-экрамлы гелни аллам бизе-де етирсин-дә — дийип, Оразсолтан эже элини йүзүне етирди. — Ай, ил ичинде шейле эдеп-экрамлы машгала кәндир, бизе-де етир-дә... — дийип, ене-де бир зат айтжак болды-да, диңиргенип отырыберди.

— Кәндир, эже, хеммеси ербе-ер болар гидер.

— Шейле болсун-да, худайым. Балам, көнелериң «Ил гарыбын галдырмаз, галдырса-да өлдүрмез» диен сөзи догры экен. Менем юртда еке галсамам өлдүрмедилер. Илим-гүнүм гарашык этди. Ил-гүн бир говы зат. Хава, Абадангөзел бир огланы атарып, Гылычлының үстүне бушлуга иберипдир. Гылычлы бушлукчы огланың элине муң манат берип гойберипдир. «Йыгнагым бар, агшам барарын» дийипдир. Гылычлам шураларың эслиси болды. Абадангөзелем шәхере алып гитди. Шәхерде яшаялар. Абадангөзел дүйн гелди. «Дүйш гөрдүм, Дурды гелйә» дийди. Бу гүнем шәхере гитмеди. Дүйши орашан гелди. Абадангөзел ялы ягшы гелинлер пери гатан бормуш, балам. Перилер, дүйгулы бормуш. Гөрдүңми, Абадангөзелиң гөрен дүйши орашан гелди — дийип, Оразсолтан эже оглуна әхли гүррүңини бирден берәйжек болды.

Хакыкатдан хем, бири кече, бири көне ичмек, ене бири ене бир зат гетирди. Аяллар тамдырлап, нан биширип гетирди. Моммак гоюн өлдүрди. Умуман, Мерет арчының яшулулыгында Дурдының гелмеги тоя меңзеди. Той бир гүнде гутарды. Бирки гүн Дурдыны ол-бу нахара чагырды. Ол хем гутарды. Инди өзбашдак яшамак, дурмуш гурмак меселеси дыкылып галды. Эмма ол

заманда сопбаш дуран ерииде дурмуш гурап, гүзеран гөрмек өрән кынды.

Дурды Мерет арчының гапысында гезен вагтында, агзы сары огланды. Яш башында гачгак болуп, чөле чыкды. Гражданлык уршуны овалдан-ахыра ченли башындан гечирди.. Хәзир ол ичинден от-ялын гечен йигитди. Шейле-де болса, гүн-гүзеран гурмак меселеси оны агыр ой-пикире салды. Гүн-гүзеран гөрмек билен бирликде Бекмырат байларың гөзүне-де әҗиз гөрүнмели дәлди. Чүнки оларың хем горкмаса, сыламаҗакдыгына гөзи әшгәр етйәрди. Ине, Дурды шейле агыр ой-пикире батып отырка, әҗеси онуң пикирине пикир гошды.

— Балам, Дурды җан, сени маңа алла тәзеден берди. Шу атандан галан гара өй йыкылманка етишдиң. Хол тәримлериниң көклери гырлып, уклары гышарыпдыр. Инди шу өй йыкылайманка, ичине әе герек.

— Эҗе, энтек эеден бәрде иш кән.

— Иш кәндир вели, балам, хеммесинден өңурти гелин герек.

— Ай, эҗе, энтек эт — газанда, пет — таганда, гелин герек диениң билен болайярмы нәме... Өңүрти иймәге-ичмәге, япынмага-дүшенмәге герек. Ондан соңра галың герек...

— Ёк, балам, «Чөлсүрән дүе мензилден сув ысыны алар» диййә, сен маңа гулак сал. Узук җан Бекмырат байларың элинден аман-эсен өлмән сыпды. Ашгабатда окап йөр. Гитдеҗик, шоны алып гел. Гой, өйде отурсын. Аял машгала окув гереги ёк. Өңки масгарачылыгымыз аз дәл. Саг-аман шоны бир ере ерлешдирәгеде, сени өерип билсем, соң какаң ызындан гидиберсемем, арманым ёк — дийип, Оразсолтан эҗе оглуның йүзүне серетди.

Дурдыдан ягшыдан-ямандан җогап болмансоң, ол ене геплемәге башлады.

— Узук җаны алып гелсең, узак отуртмарыс. Черкез ишан өлемен алҗак.

— Нәме, Черкез ишаның өң аялы ёкмы?

— Ёк. Йөне Узук җан она гөвүнли дәлмиш. Онуң йүреги шол Бердиде болмага чемели. Хәзир гызың галыңы мала өврүлди. Он алты гара мал, йигрими сөвүш, йигримем халады. Дулуң бахасы йигрими мал. Онам бирден бермели.

— Эҗе, о нәме, дул гыздан гымматмы?

— Ёк, балам, онуң башга хасабы бар. Дулуң халадыны, сөвүшини мала өврүп, бирден йигрими мал салялар. Онсоң дул алмак гыз алмакдан агыр дүшйә. Гыз галыңының «өт-гечи» кән боля. Дулуң «Өт-гечи» ёк. Сен гит-де, Узук жаны гетир. Мен бергисиз-борчсуз тойы-томашасы билен гелнем эдинерин, гайтарыбам гетирерин — дийип, Оразсолтан эже оглуның жогабына гарашды. Эмма Дурды, ягшыдан-ямандан жогап бермән, ериндеи турды-да:

— Эже, мен бир шәхере барып гелейин. Мары шәхери еринде бир бармыка? — дийип, уграмакчы болды.

— Бекмырат байлардан эгә болавергин, балам — дийип, эжеси ызындан гарап галды.

Дурды демир ёлуң дүшегинден инип, «Ёлбарслы» чайхана гирди. Ол огланка, бу чайхана иң соңкы гайра геленде, айдым-саз, гыкылык ер ярайын дийййәрди. Эмма хәзир үмсүмликди, адамам азды. Ол дуран еринде төверегине сын этди. Бир вагт Чары жалайың муртуна бат берип отуран ерине гөзи дүшенде, онуң ини бир хили чүмшүлдәп гитди. Ондан агыр, гыжалатлы сөзлер эшидени ядына дүшди. Ар-намыс астында яр түңүни галдырып гиден ерине гөзүни айлады. «Ондан бәри сув акды, даш галды, оба гөчди, гол галды» дийип, дуран еринде пикирленди.

Шол вагт онуң гулагына «Дурды, бәрик гел!» диен сес эшидилди. Ялта середенде, Торла гөзи дүшди, тисгинен ялы этди.

— Гелсене-айт, нәме аңкарылып дурсуң? Чайчы, бир чәйнек чай гетир! Ханы отур ашак — дийип, Торлы гадырлы гөрүшди. — Хов, адамлар, эшидиң, шу йигитден бир махалкы горканымы сизиң өңүңизде әр кимин бойнума алян. Өвлүйә кессин, алладан шейле горкан болсам, асманда гуш болуп учардым — дийип, Торлы бир махал араларында болан иши гыгырып гүррүң бермәге башлады. Чайханада отуранлар аңкарылышып середишдилер. Эмма онуң айдян затларының чындыгына-яландыгына хич ким-де дүшүнип билмеди.

— Валла, шонда ок мейданына гетирен болсаң, атайжакмыдың айт?

— Атайман, шу махалам аман гутулаяндырын өйтме. Ол яраглар үчин жогап бермели боларсың.

— Чыныңмы айт?

— Менин яланым болмаз.
— Ха-ха...
— Гүлме.
— Боля, гүлмәйин. Дурды жан, сен акылсыз йигит дәл, оны мен билйән. Йөне сен хенизем акылыңа айланмансың. Инди маңа гулак сал — диййип, Торлы ене геплемәге башлады. — Биз барымыз билеликде көп ярагы әле салдык. Ол яраглары эле салмак үчин өлүм ховпы астында хеммәмиз деӊ загырдадык. Ондан соң мен-ә: «Хыва экидип саталың» дийдим, сизем этмедиңиз. Мен өзүме етен пайы диледим, онам бермедиңиз. Онсоң меңем үч-дөрт саны ярагы алып гачдым. Йөне менин ол гачышымам өңде бир пал атып йөрен гарачынын гачышы ялы болды — диййип, Торлы төверегинде отуранлара гөзүни айлады-да, ене сөзлемәге башлады. — Өңде бир пал атып йөрен гарачыны юрда патыша эдипдирлер. Олам бир тегелек нан билен бир гадак яг огурлап, юрдуны ташлап гачыпдыр. Менинкем шоңа меңзешрәк болды. Ол ярагларда мениң хакым кәнди-де, алып гачаным аз болды. Йөне олам несип этмеди. Хыва баран бадыма, хан Жүнейидиң адамлары гарныма депәгеде, элимден жытырдадып алдылар. Сенем ол ярагларының элтип берениң үчин, балшебик эгниңе пәгун дакып гойбермәндир. Дурды жан, ынха, икимизем чайханада чай ичип отырыс. Чай ичип отырыс... душүнйәмин?.. — диййип, Торлы гүррүңдешиниң йүзүне середип йылгырды.

Дурды:

— Нәме дийжек болясың? — диййип сорады.

— «Сув гетиренем, күйзе дөвенем бир болды» дийжек болян. Мен-ә балшебигиң ярагыны алып гачдым, сенем балшебиге яраг элтип бердиң. Уршуң башындан ахырына ченли гөвсүңи ока герип гездиң. Бекмырат баям полк гурап, балшебигиң гаршысына урушды. Ынха, икимиз-ә чайханада чай ичип отырыс, Бекмырат баям гарныны яглы палавдан гәбердип, совук шемала гөвсүни герип йөр.

— Ховлукма, балшебик товшаны араба билен тутуп башлар.

— Ай, нәбилейин. Дурды жан, шу махал-а арабасының жыгылдысы гол ашя.

— Ховлукма, энтек яглар.

— Яглайса... боля... Чайчы, яглы палав гетир!

— Яглар.

— Яглаянча, бизиң бокурдагымыз гурап баря. Шуны ягламак герек — дийип, Торлы алкымының ашагыны сыпап гойберди.

Догрудан хем, Торлының сөзлери Дурдыны пикирлендирен болса герек... Ол өйлеринден хем нәме үчин чыкып гайданыны ончаклы билмейәрди. Белки хем, гарып өйлери оны гысып чыкарандыр...

— Чайчы, чаям гетир! Ажырак демле, өңкүлериңем юван болупдыр — дийип, Торлы ене гүррүңе башлады.

— Дурды җан, сен маңа агзына шейтан сиен ялы, янрап отыр дийме. Жаны янан таңрысына гаргар. Мен өйүмде отурсам, хелейиме-де, огланларыма-да гаргаян. Ынха, чай гелди. Чай ич. Юван демлән болса, чайча-да гаргарын. Йөне мен таңрыма гаргап билемок. Себәби ол мени өңурти гаргап ярадайыпдыр. Шейле-де болса, биз бу дүнйәни гүлүп гечирҗек боларыс — диенде, бейлерәкде отуран яшулы:

— Башартса, гүлүп гечирмелидир — дийди.

— Башардар, яшулы. Бир гүн биз бирининкә барядык велин, өңүмизде бир кичиҗик салмадан сув акып ятан экени. Барян өйүмизиң эеси аңырдан бат алып гелшине, чыны билен уллакан япдан бөкен ялы бөкди. Адамлар: «Улы япдан бөкдүң-ов» дийип, оңа гүлүшдилер. Менем этләп гечдим велин, — Сен бизиң сувумызы әсгермезлик этдиң. Чының билен бөкмедиң — дийип, мени сува мыңңырдадып басдылар. Ана, оңа-да адамлар гүлүшдилер. Гүлкини дөредйән адамдыр, яшулы — дийип, Торлы бир чәйнеги Дурдының өңүне сүйшүрди. Икинҗи чәйнегем өзи гайтармага башлады.

Умуман, Торлыда гүррүң аз дәлди. Чайханада отуранлары аңк этди. Ягшы бир салымдан соң йөрите бишен товуклы палав буларың өңүне бугарып гелди. Товук этиниң, кәшириң, гара бурчуң ысы гатышып, буг билен отуранларың бурнуна урды. Ювдунмадык аз болды.

Торлы:

—Ал бакалы, Дурды җан, несип этдигинден иели, ине, биссимилла — дийип, улы табага элини узатды. Дурды хем ыз янындан элини етирди. Палав башында гүррүң башланды.

— Хава, пылан вагт яраг алып гачды, пылан этди-писсиган этди дийип, ол затлары ятлашып йөрмәниң

хажаты ёк, Дурды жан. Ол ерде галан яраглaрың хеммесини чөплемек асыл-ха башартмаз. Ол ерде еке яраг галмады, келлелерем галды. Ярагдагы нәме, элинден гачан бадына, үстүне гум сырап, гөмлүп галя. Эртеси бир гүнем ел туруп, үстүни ачя. Шу махалам гөзлән адам шол гумуң ичинден послап галан ярагы нәче дийсең тапар. Онсоң ики саны яраг алып гачаным үчин йүз өврен болуп йөрмегиң гереги ёк. Хораз нәче вак-вакласа-да, юмуртга гетирйән товукдыр, Дурды жан — дийип, Торлы яглы эли билен муртларыны галдырып гойберди.

Торлының накылы Дурда ярамады.

— Ол накылы гетирмек билен нәме дийжек боляның? — дийип сорады.

— Биз нәче балшебиксирәнем болсак, патышаны Петербургда йыкдылар — дийжек болян.

— Оңа шүбхе ёк, йөне иңлислери, аклары Ватандан чыкарып ковмакда бизем гөвсүмизи ока аз гермедик-дә.

— Онуң догры, Дурды жан, йөне гөвсүми ока гердим дийип, тумшугыңы ёкары тутмалы дәл. «Агажың шахасы белент болса-да, мивеси — ашак» диенем бир геп бардыр — дийип, табагың дүйбүнде ики агыз палав галанда, бир-бириниң йүзлерине середишип «Ал-да ал» болушдылар. Соңра хер хайсы бир агыз алып, үсти билен үвмелип дуран уллакан табагың дүйбүни такратдылар.

Торлы элиниң ягыны муртларына чалышдырды. Галанынам иңлислериң яг ёкмаян маңңала матасындан тикилен жалбарына сүпүрди. Дурдам элиниң ягыны, нәтжегини билмән, көне жалбарына сүпүрип гойберди. Шол вагт чилимсаз Хорезмде ясалан сурайы чилиминиң гапагыны шарк этдирип япды-да, Торлының элине берди. Торлы тә гөзи гышарянча соруп, агзыны ёкаррак тутды. Яшыл түссәни содалык билен гойберди. Буругсап чыкян яшыл түссәниң бир ужы агзында болса, бейлеки ужы барып, потолога урды. Соңра голтук жүбүсинден элине илишип чыкан йүз манада серетмән, чилимсаза узатды.

— Хава, Дурды, сениң билен отурмалы, кән отурмалы, ятлара гүррүң кән. Ынха, яңкы нахар жошар, ене отуруп чай ичмели, йөне мен турмалы, ишим бар. Хава, агыр гүнлерде биле болдук, тиркешдик. Соңам айрылышдык. Атжак болуп ковaладыңам. Өң Бекмырат ба-

ям өлдүрҗек болды, олам болмады. Алланың хасаплап берен гүнүни бендесиниң кемелдип билмеҗекдигине-де гөзүмиз етйә. Ол затлар гечди гитди. Мен-ә ятлабам йөремок. Сенем ятлап йөрме. Йөне ол агыр гүндәки ёлдашлыгымызы, достлугымызы мен-ә ятдан чыкарман, сенем чыкарма. «Йигит йигидиң төрүне бир гечер» диййә. Себәби йигит йигиди тиз танамалы. Мен сениң төрүңе, несип болса, мүң гечерин. Себәби танадым. Йөне мениң бир телек эден ерим бар. Олам өзүң ёккаң, гарры эҗеңе гөз-гулак болуп, көмек эдип билмедим. Ол гарып чатмада шу махал саңа-да герекдир. Ынха, шу махал янымда барым ярым миллион манат шу. Шуны бир ал. Соңам гөрүберйәс-дә —дийип, чайхананың ичинде Торлы бир петде пул узатды.

Дурды:

— Онча пулуң маңа гереги ёк — дийип, алмаҗак болды.

Торлы Дурдының йүзүне эп-эсли середип отурды.

— Габарасы улы боланы биленем битирйән иши ёкдур, алай — дийип, Торлы чалаҗа йылгырды.

Бейлерәкде отуран яшулам буларың сөзүне гатышды.

— Шу махал-а хөкүметиң пулуның хүммети ёк, соң хүмметленер-дә — дийди.

— Хүмметленер, яшулы, патышаны йыкан дөвлетиң пулуны хүмметлендирҗекдигине шүбхе ёк — дийип, Торлы онуң сөзүни тассыклады.

— Алай, иним. Сенем урушдан гелен болсаң, пул герекдир. Соң бир гүн «таңры ялкасыны» билен гайтарарсың — дийип, яшулы сакгалыны сыпап гойберди.

— Мен-ә, валла, шу балшабигиң берйән тербиесине хайран. Сен-ә муңа ёлдашым дийип, кын гүнлеринде көмек берҗек болясың. Бием оңа дүшүненок. Ол яраглaрың пулудыр өйтме. Ол яраглары Харазымда гарныма депип аландыклары чын. Мен саңа ялан сөзлемен. Мен муны ёлдан тапдым. «Ёлдан тапаның — ёлдашыңкы» диййә. Ал — дийип, өңүне оклап гойберди.

Дурды пулы алып, голтугына салды. Нәненси-де болса, бир хили пикире гиденем онуң йүзүнден мәлим болды.

— Онуң учин пикире гидип отурма, Дурды җан. Мениң шоны ерден тапаным хем чын. «Худай берсе гулуңа, гетирип гояр ёлуна» диййә. Мен бир байың ерине

көне галадан гум чекип йөркәм, бир чакланҗа голчаң үстүнден дүшдүм. Ханы йөр, туралы — дийип, Торлы орнундан турды. Икиси биле чыкып гитди.

— Хий, яңкы адама дүшүнениң болдумы? Отурандан тә турянча, чашың гөзүне середен ялы этди өтәгитди.

— Ай, оңа дүшүнмек кын... — дийшип, чайханадакылар өзара говурдашып галдылар.

Даш ишикде Дурды билен Торлы хем айрылышды.

Дурды шол ерден өйлерине гайтды. Онуң голтугына *гирен ярым миллион пул пикир* хем этдирди. Өкжесинем еңлетди. Догры, ол гүнлериң миллионы санына гөрә иш битирмейәрди, йөне, шейле-де болса, хенизе-бу гүне ченли Дурдының голтугына гирен пул хем дәлди.

Торлы өзүниң өврүмли сөзлери билен еке чайханада отуранлары чашының гөзүне середен ялы этмеди, Дурдынам шейле ягдая салып гойберди. Хакыкатдан хем, Торлы көне галадан алтын тапыпмы я алып гачан ярагларыны сатып, сөвда үсти билен баяпмы?.. Онча пулы аңырдан өврүлйән бир максат билен бердими?.. Ол ненеңси максат?.. Я-да агыр гүнүнде достума көмек берейин дийип, җомартлык этдими?.. Ол затларың хеммеси хакында-да Дурды ёл бойы ойланды. Эмма белли бир нетиҗе чыкарып билмән, өйлерине етди.

— Ине эҗе, хөкүмет пул берди — дийип, уллакан петде пулы оклады.

Оразсолтан эҗе гарбалап, ерден гөтерди-де:

— Кән пул экен, бир гелне етермикә, балам? — дийип, гөзлерини петредип серетди.

— Бир гелне-хә етмез, эҗе.

— Зыяны ёк, балам. Сен гит-де, Узук җаны Ашгабатдан алып гел. Бир ере ерлешдирәгеде, сени бир өерип, аягыңы багламасам, сен ене бир ерик чыкып гидерсиң. Гарып чатмада мен ене ялңыз галарын. Өленимем билинмез — дийип, Оразсолтан эҗе гөзлеринден боюр-боюр гойберди.

— Ек, эҗе, горкма инди уруш гутарды. Мен сени ташлап, хич ерик гитмен.

— Гитмесең боля. Шол гелелиң бәри, бегенҗимиң гапдалындан горкы айрыланок. Ене мени еке ташлап өтәгидермикәң өйдүп, йүрегим сув үстүнде.

— Аркайын бол. Инди хич яна гитмен.

— Гитмесең боля, балам. Онда Ашгабада гит-де, Узук җаны алып гел.

— Боляр, эже...

3-җи бап

ПАЛАК ЮМУРТГАДАН ҖҮЙҖЕ ЧЫКМАЗ

Бир гүн эртир ирден Ревкомың эдарасына Гылычлы билен сүрренеклешип гелен Черкез ишанды. Ол саг бөвүрдәки столуң башында отуран билен «Салам, Сергей» дийип эллешди. Дуран еринде башындакы ак шемпасыны чыкарып, бир элине алды-да:

— Бизиң-ә, валла, халыс башымыз-гөзүмиз айланды. Нәме эдип, нәме гойҗагымызы билмедик... — дийди.

— Ери, башың-гөзүң айланар ялы нәме болды? — дийип, Гылычлы столуның башында ашак отурды.

— Ол курса йыгнан талыпларымызың барысы өтен гиҗе гачып гидипдир.

— Гачып гидипдир?!

— Хава, гачып гидипдир.

Гылычлы бираз бөврүни диңләп дурды-да, нәме дийҗегини билмән:

— Нирә гачып гидипдир? — дийип сорады.

— Ким билйә нирә гидендиклерини, гараз, мөйүң чагасы ялы даргапдырлар-да.

— Бирем галманмы?

— Екеҗесем галмандыр.

— Ерган-дүшекден огурланан зад-а ёкдур?

— Гайтам, өз паты-сутуларындан хем галдыран затлары бар.

— Хе-е..., медениетден горкялар дийсене...— дийип, Гылычлы отуран еринде башыны сыпады.

— Асыл йылан-ичяндан хем шейле горкян дәл болсалар герек.

— Медениетиң зәхерли зат дәлдигини дүшүндирмек герек, магсым[1].

— Дүшүндире май тапмасаң нәдерсиң. Дек дүйнүн өзүнде нененсилик билен йыгнадык. Холха, бир ги-

[1] Ишаның оглуна «магсым» дийилйәр.

жәнин ичинде сүлгүнин жүйжеси ялы дув-дагын болуп гидипдирлер.

— Ненеңси-де болса, шу йыл бирнәче обаларда шура мекдебини ачмал-а болар — дийип, Сергей хем усуллык билен туруп, буларың янына гелди.

— Бизиңки «От болмаса, говурга эдәй» диен сөзе баряр. Сергей ага. Мугаллым болмаса, мекдеп ачып болармы?

— Ёлдаш Сейидов, (Черкез ишан шейле фамилия алыпды) кыямат гопдурмалың. Бу иш-де патышаны йыкмакдан кын дәлдир.

— Ёлдаш Ярошенко, ишчилер патышаның көшгүни бир гижеде эеледилер. Эмма медениет көшгүни эелемек үчин көп вагт герек — дийип, Черкез ишан элинде тутуп дуран ак шемпасыны силкип гойберди.

— Ол затлар дүшнүкли, ёлдаш Сейидов... — дийип, Сергей сөзүни соңламанка, Черкез ишан ене сөзләп башлады.

— Дүшнүкли болса, бирденкә иң ашакы перделен тутман, ёкаркы перделерден тутуп, ювашлык билен инип башламалы.

— Нәме дийжек болясың?

— Дийжек болян задым: талыпларың курсдан гачмакларының эсасы себәби худая, пыгамбере шек етирмели болар өйтмеклери. Шонун үчин хем гачялар. Биз худая дил етирмек билен гарамаяк халкымызы горкузып-үркуздик.

— Бу сөзүне мен хә диймейән, ёлдаш Сейидов. Халкы горкузанам, үркүзенем акларың бизиң хакымызда эдип гиден терс вагыз-несихаты. Биз халкың арасына барып, худай, пыгамбер хакында сөзлемейәс. Догры, моллалар хакында сөзлейәс. Байлар, сөвдагәрлер, яланчы, кеззап деллаллар, мутхорлар... хакында сөзлейәс. Худай, пыгамбер меселеси өрән чылшырымлы, чуңңур меселедир. Ол адамларың дуйгы-дүшүнжесиниң иң чуңңур еринде айратын берк орун алып ятан ынанчдыр. Ол йөне бир ынанч хем дәлдир, өрән гүйчли ынанчдыр. Диндар адамлар шол ынанжындан нәумыт боланларындан жанларыны пида эденлерини говы гөрйәлер. Ондан соңра бир адама «Худая ынанямың, ынананок?» диен ялы сорагы бермек, гөр, нәхили чыдамсыз габахат иш боларды. Дини дуйгы, дини ынанч акбашың тозгасы ялы елиң угруна гелип, адамың башына гонун-да, ене

елиң угруна гөтерилип гидиберйән зат дәлдир. Ол асырма-асыр, несилме-несил адамларың башына сиңип-орнап гелйән берк дуйгы, ынанчдыр. Ол еңил-елпай гысыланы билен чыкмаз. Ол дуйгы, ол ынанжың ерлешен бейнисине шура медениети барып ерлешип башлар. Ол көне дуйгуларың, ол көне ынанчларың орнуны тәзе дуйгулар, тәзе ынанчлар алып башлар. Бир бейнинде көне билен тәзәниң арасында узак вагтлап ярашыксыз чакнышык турар. Хайсысы кувватлы болса, узак дөврүң чакнышыгында шол өкде чыкар. Ана, бизиң хәзирки ачжак боляан мекдеплеримизде-де шол гелжекки чакнышыгың лешгерлери тайярланмалыдыр. Шонуң үчин-де шура мекдебини ачмак нененси кын-да болса, биз шол кынчылыгы еңмели боларыс. Нененси-де болса, шу томусда курса азу-көп талыб-а йыгнамалы боларыс — диенде, Черкез ишан улудан бир демини алды.

Гылычлы:

— Нәме бейле улудан демиңи алдың? — дийип йылгырды.

— Хов, Гылычлы, бу ишлере серетсең, акылың хайран галяр. Сен-ә олары медениете чагырясың. Оларам гачя.

— Зыяны ёк. «Түркмен гөчи дура-бара» дийилйә.

— Дүзелер велин, дүзелйәнчә йш бержек-дә...

— Боляр онда, Гылычлы, мен шол өңки йыгнайшым ялы эдип йыгнарын.

— Нәдип йыгнасаң, шейдип йыгна. Йыгнасаң боля.

— Боляр онда. Саг болуң — дийип, Черкез ишан чыкып гитди. Ол көчеде бираз диңиргенип дурды-да, милицияның ерлешен жайына гирди. Ол ерден ики саны милиционери янына алып, өз обаларына уграды.

* * *

Сейидахмет ишаның хүжрелеринде аңырсыз-бәрсиз кәр якмаз мугтхорлар яшап йөрйәрди. Оларың араларында өмүрлерини шол ерде өтүрип, гарранларам барды, шол ерде яшап, шол ерде өлмеги максат тутунан боюнлары чапгы яссык ялы яш йигитлерем барды. Буларың хич биринде-де машгала, өй-өвзар ёкды. Ишләп дер чыкармак якмансоң; «Мениң аңрым яныц дуран

өвлүйәдир, мен шу ерде хак ёлунда сәхерлер тагат чекип, өмрүми өтүржек» дийип яшап йөрдүлер.

Черкез ишан шоларың барысыны йыгнап, сөзлемәге башлады.

— Адамлар, мениң дәдем көп вагтдан бәри сыркавлыкдан ачылып билмейә. Бир тарапдан, гаррылык, икинжи тарапдан, кесел эгбарладып баря. Йөне мениң сизе өңүнден бир айтжак сөзүм бар: мениң дәдем бир хили адам, менем бир хили адам, эмма сиз болсаңыз дүйбүнден башга бир хили адамлар. Инди дәдем хем, нәче гүнүң адамсы, ким билйә... Йөне ыгтыяр мениң элиме гечен гүни, сизи бейле гойман. Догры, сиз хер гүн сәхер вагты туруп, алкыш хем эдйәсиңиз. Ягшы алкышлар. этмек, элбетде, яман зат хем дәл. Йөне мен: «Шол эдйән алкышларыңызы өзүңиз үчин эдин-де, мунча бош гечйән вагтыңызам зәхмете сарп эдиң» диймели боларын. Мениң өз эден алкышымам өзүме етерлик болар. Етмесе-де, сизден алкыш сорамайын — диенде, отуранлар бир хили херекете гелдилер. Бойны чапгы яссык ялы мугтхорың бири сөзлемән отурып билмеди.

— «Ягмыр билен ер гөгәр, алкыш билен — әр» дийипдирлер, ишан ага. Ери, гөги юмурман саклап дуран алкыш дәлми нәме? — дийип, төверегине гөзүни айлады. Өз айдан сөзүне өзүниң гөвни етип, отуран еринде хас орнашды. Онуң гапдалында отуран тер гара сакгаллы хем:

— Ериң-гөгүң диреги ни говшатмалы дәлдир. Беркидип дурмалыдыр, болмаса кыямат гопар — дийип, сакгалыны бипервай сыпап гойберди.

Бейле сөзлери Черкез ишан биринжи гайра эшитмели дәлди, ялягылары бу ерик давалашмак үчин хем чагырманды. Йөне «Атамың өлен гүни, барыны дув-дагын эдерин» диен пикирини өңүнден сыздырды. Оңа-да дүшүнени дүшүнди, дүшүнмедиги хем пирине аркаланып давалашмага башлады.

Бу ялягыларың көпуси бисоватды. Олар геленин атыны тутмак, эшегини даңмак, олара от-сув бермек, одун айырмак, газаның одуна серетмек... ялы ишлер билен мешгул болуп, гарынларыны отарып йөрйәрдилер. Эмма олар өзлерини мал-хал, гуш-гумры... махлуклар ялы йөне гарынларыны отарып йөрендирис өйтмейәрдилер. Оларда-да шол ягдайдакы бәхбитлерини

горап, делиллендирйән дүшүнже барды. «Дүнйә малыны йыгнажак болуп, гара небис угрунда харсыдүнйәлик этмән, канагат этмелидир. Мыдам дилиң зикри-сенада болуп, хайры-согап газанмалыдыр. Адамзадың бу дүнйәден яны билен алып гитжек зады ялңыз хайры-сахаватдыр. Дүнйә малы дүнйәде галар. Мал-мүлк, өй-өвзар, машгала — бары галар. Галян зады газанжак хем болуп йөрмели дәлдир...» диердилер.

Ялягыларың бейле философиялары Черкез ишан үчин тәзелик дәлди. Ол бейле сөзлери эшиде-эшиде гулагы камата гелип, шәхере чыкып гидипди. Онуң хем өз философиясы барды. «Мен асмандан төтәнден гачан даш дәл, онда мен шол дүшен еримде ятардым. Эмма мен дүнйә умумы канун боюнча адам неслинден инипдирин. Менде аяк бар, йөремели, эл бар, алмалы, агыз бар, иймели, келле бар, пикирленмели, дил бар, сөзлемели, гөз бар, гөрмели, бурун бар, ысгамалы, сөйги бар, сөймели — диерди.—Шу затларың хеммесем умумы канун боюнча адамзада кейпи-сапа, рахат үчин берлипдир. Шол затларың хеммесинем шу дүнйә диричилигинде, заманасының лабзында уланмалы, пейдаланмалы, бош гечирмели затлар дур. Яшлыгың өңүнде — гаррылык, диричилигиң өңүнде өлүм дур. Элбетде, гаррылык-да, өлүм-де яшлыгың, дирилигиң шу дүнйәдәки миземез канунындыр. Оңа кайыл болуп, боюн эгмекден башга чәре ёкдур. Өлүмден соңра ол дүнйәниң хем айратын кануны бар болса, элбетде, ол дүнйә бараныныздан соңра гөрерис. Оңа-да боюн эгмели болса эгерис» диййип, Черкез ишан-да өз дүшүнжесине, өз дуйгусына эерерди.

Черкез ишаның хәзирки везипеси болса шу йыл томус ачылжак мугаллымлар курсуна соватлы адамлар йыгнамакды. Ол дөвүрде түркменлерден соватлы адамларың өрән аз боланлыгы себәпли хем-де «Курсда жедит ёлуны окатжакмышлар» диййлен сөзүң обалара яйранлыгы себәпли, курса соватлы адам йыгнамак өрән кынды. «Жедит» сөзлүк маныcында арапча «тәзе» диен сөз болса-да, түркменлер оңа бейле дүшүнмейәрди. Олар допба-догры диниң гаршысына чыкмак диййип дүшүнйәрдилер.

Черкез ишан яңкы ялягыларың арасындан соватлыларыны сайлап алып, медреселерине тарап уграды. Энтек ичерик гирмәнкә, даш ишикде ахун онуң билен

саглык-аманлык сорашды. Черкез ишаның башындакы ак шемпа телпегине, аягындакы туфлисине, якалы көйнек, дар жалбарына сын эдип:

— Магсым, сиз-э түйс орус болайыпсыңыз-ов. Бирнеме йөнекейрэк болайсаңыз болмадымы? — дийип, несихат бержек болды.

Черкез ишаның она енсеси гатап, бир йылгыржак ялы этди-де:

— Ахуным, мен сизи гаты сыланым үчин, бир сөз айдайын. Хер кимиң өз акылы еринде болса ягшыдыр. Кесекиниң берен мүң акылындан бир акыллы келле ягшыдыр. Өз акылың еринде болмаса, кесекиниң акылы билен акыллы болуп болмаз. Сизиңкем еринде болан болса, маңа бейле сөз айтмаздыңыз. Ругсат болса, мен ичерик гиржек? — дийди.

Ахуның йүзи чым-гызыл болды.

— Гириң — дийип эпилди.

Черкез ишан ичерик гиренде, талыпларың барысы орунларындан турды. Эпилип, гол говшурып, салам бердилер.

Черкез ишан:

— Ахунымыз, ругсат болса, талыплар билен ики агыз сөзүмиз бар? — дийип сорады.

Ахун:

— Ругсатдыр — диенсоң, ол сөзлемэге башлады.

— Дүнйэде иң пес зат, пес хэсиет, пес гылык кишиден хантамачылыкдыр. Дүнйэде иң белент зат хем бир кэре эе болуп, өз зэхметиң муздуны алып, миннетсиз чөрек чейнемекдир. Шу ики заты ятдан чыкарман — дийип, талыплара ойланмага салым бермек үчин Черкез ишан бираз дымып дурды. — Инди гулак асың — дийип, ене сөзлемэге башлады.

— Эйсем-де болса, дүнйэде иң ярамаз кэр гедайчылык дэлми? Чүнки ол зэхмет чекмек ислемэн, илден сорая. Ол — ялта, ол — теммел, ол — мугтхор.

Сизем медресэни гутарып, молла болжак адамлар. Моллачылыгың гедайчылыкдан нэме тапавуды бар? Мениң пикиримче, шейле бир улы тапавуды ёк. Гедаям илден хантама, молла-да илден хантама. Йөне гедайың эшиги кирли хем йыртык, молланыңкы битин хем арасса. Онуңам себэби гедайлар илден сорап билйэр-де, или алдап биленок. Моллалар болса илден сорабам билйэр, алдабам. Ана, шонуң үчин хем моллаларың эшиги би-

тинем боляр, арасса-да боляр. Эмма илиң дилегини этмек меселесине геленимизде-де, гедайлар дилеги моллалардан хас көпрәгем эдйәрлер — дийип, Черкез ишан ашаклыкдан диңлейжилериниң йүзүне серетди. Өз сөзи билен отуранлара ягшылык тарапдан тәсир этмәндигини ол әшгәр билди. Шейле-де болса, ол бу меселеде дәдесиниң өңүнде-де сыпайычылык этмәнди. — Талыплар! — дийип, ол ене сөзлемәге башлады. — Мен гатырагам гидйәндирин. Мениң сөзүм сизе ёкуш-да дегйәндир. Мен оны өзүм билйәрин. Йөне бу меселеде мен сыпайычылыклы сөзләп билмейәрин, чүнки гафлат укусындан оянман ятан халкым гөзүмиң өңүне геленде, йүрегим орнунда ер тапмаяр. Талыплар, сиз ачлыкдан доклуга чыкылмазының өң янында, бахар айларындан башлап, халкың арасына аралашан гарахассалыгың узак довамлы вагтың ичинде алып гиден адамларыны гөз өңүне гетирсеңиз, ченден-чакдан көпдүр. Шоларың хеммеси догтора гөрүнмән, эндекден дерман алман, арманлы өлүп гитди.

Хәзир Шуралар хөкумети ылым-ырпан, хак-хукук, азатлык, деңлик диен шыгар билен халкымыза йүзленди. Шол шыгары биз күкрегимизиң үстүне догатумар ялы ерлешдирмелидирис. Хәзир сизе шәхерде гара бага бүренип, шаңлап дуран жайың ичинде ёрганяссык, дүшек, йылы нахар гарашяр. Йөрүң, шу ерден гиделиң-де, шол нахары иелиң. Дуздан улы болмалың. Ханы нәме диййәрсиң? — дийип, адамлардан жогаба гарашды. Эмма ерден сеза чыкды, бир адамдан-да сеза чыкмады. Черкез ишан эп-эсли гарашандан сонра:

— Ахуннымыз, мен сизиң барыңызы нахара чагыряның, сизден жогап ёк. Бу нененси геп болды? — дийип сорады.

— Нахар говы зат, йөне нахардан соңра нәме болмалы? — дийип, ахун бир ардынды.

— Нахардан соңра шол ёрган-дүшеклере эе боларсыңыз. Шу йыл томусда ики-үч ай оглан окатманың тәзе усулыны өвредерис. Ондан соңра обаларда тәзе усулда мекдеплер ачып берерис. Сизем чагалары окадарсыңыз.

— Усулы жедитми?

— Хава, усулы жедит.

— Бейле зат болмаз.

— Ахунымыз, нәме бейле «җедит» сөзүнден горкярсыңыз? «Җедит» диймек «тәзе» диймек дәлми нәме?

— Хава, «тәзе» диймек.

— Нәме үчин тәзе усуллы мекдепден горкярсыңыз?

— Ай, олар соңра шәхере гидип окарлар, сандан чыкарлар.

— Догры, олар соңра шәхере гидип окарлар. Бир вагт доктор болуп гелерлер. Халкы кеселден горарлар. Бивагт өлүмден сакларлар. Ол зыянмы нәме?

— Магсым, бейле сөз айтмаң, аҗала чәре ёкдур, етмесе-де, өлүм ёкдур — диийип, ахун йүзүни кесертди.

Черкез ишан ахун билен аҗал хакында нәче давалашса-да, нетиже чыкмаҗакдыгыны билйәрди. Шонуң үчин бидерек давалашып хем отурмады-да:

— Талыплар, шу окап отуран җайыңызда мен сизе окамагы гадаган эдйәрин. Бу җайда мен тәзе усуллы мекдеп ачҗак. Хәзир хеммәңиз мениң ызыма дүшүң — диийип, өзи даш чыкды.

Талыплар он ики саны соватлы мугтхоры тайяр дуран арабалара мүндүрди. Хәлки «Ягмыр билен ер гөгәр, алкыш билен — әр» диен бойны чапгы яссык ялы ялягысы арабаның янына барды-да, мүнмеди. Төверегине ялтаклап, май тапайса гачҗак болды.

— Сен нәме ялтаклап дурсуң?! Нәме, араба гөтермез өйдйәрмиң я-да ябы чекмез өйдйәрмиң?! Мүн деррев араба! — диийип, Черкез ишан оңа хемле урды.

— Башыңа гурбан болайын, мени җезит ёлунда окатмага экитме. Яшымам бир чене етипдир. Бу яшдан соңра мени масгара этме,— диийип, эли билен сакгалыны гөркезди. Онуң сакгалыны сыпап, ялбарып дуршундан Черкез ишан яман хыҗалат чекди. Тәзе усуллы окувдан шейле горкушларына ичи-багры кебап болуп, дүшүндирмәге башлады.

— Ох-о-в... гөзли көрлер, гөзүңизи ачың! Гафлатдан ояның. Узак ятдыңыз, узак! Бу ерде масгарачылык ёк! Сизиң масгарачылыкдан халас этмәге, гөзүңизи ачмага алып барярлар, шоңа дүшүниң. Сен болса «масгара этме» диийип, маңа сакгалыңы гөркезйәрсиң. Мениң сакгалым сениңкиден өсгүнрәкди. Мен оны эййәм-эййәмлер сырып гойбердим. Сакгалың елгинине муртам сырып гойбердим.

— Шонуң үчин дәдең көп вагтлар хыҗалат чекип кәйинди-дә.

— Сениң кәйинер ялы дәденем ёк, өйүң-өвзарыңам. Мугаллым боларсың, иле меңзеш өйли-өвзарлы боларсың.

— Ай, ишан ага, олар ялы мертебе бизе етдирмез.

— Етдир. Етдирмесе, мен өзүм етирин. Ханы мүн араба — дийди. Яңкы сакгалындан утанян Черкез ишаның «Етдирмесе, өзүм етдирин» диен сөзүне бираз йүзи ачылып, йылгырҗак ялам этди. Араба тарап бир йөнелҗегем болды-да, ене-де ялбармага дурды.

— Ишан ага, мени әкитмәң. Гүнүң гүнүне пиримиң йүзүне йүзүмиз дүшүп дураньна он дөрт йылдыр. Шол йүзден мени айырҗак болмаң!

— Ханы мүн араба. Курсда мен өзүм боларын. Мениң йүзүме середибер. Менем шол пириң оглы.

— Яък, мени әкитҗегиңиз чыныңыз-ов.

— Гаты чыным. Халха, милисенер дур. Шонуң өнүне салып әкидерин велин, инди сени сыпдырман. Сениң ялы ишсизи биз нireden тапалы?

— Онда мен пирим билен бир хошлашып гелейин.

— Ек, пириң янына аягыңам секмерсиң. Мүн араба! — дийип, Черкез ишан онуң чигнинден берк тутансоң, ахыры гөвүнли-гөвүнсиз мүнди.

Хәки «Ериң-гөгүң диретини говшатмалы дәлдир. Беркедип дурмалыдыр, болмаса кыямат гопар» дийип, гара сакгалыны бипервай сыпап гойберен ялгысы хем тагадасыны тапса, сыпҗак болуп дурды. Йөне ол Черкез ишаның тутушыны хас берк гөрүп, толгунман, араба мүнди.

Арабалар бир-бириниң ызындан хатарланып ёла дүшдүлер. Яңкы Черкез ишаның чигнинден тутуп, араба мүндүрен ялгысы янында отуран тер гара сакгалла:

— Ай, бу хүҗрелерем галмалы болды! Нәче вагт булардан чыкман окап, этагат эдип, иң сонунда кәфире гошулмалы болдук — дийип, гөзүни сүпүрип гойберди.

Тер гара сакгаллы хем:

— Ай, нәсини айдясың... Терс окамалы болдук! Җадыгөй болмалы болдук! — дийип, гөзүни сүпүрди.

Черкез ишан буларың гапдалындан галман, атыны сүрүп геленсоң, йөрите шоңа эшитдирҗек болуп, айдян сөзлерини хем гаты айтдылар. Гөзлеринем оңа гөркезип сүпүрдилер.

Элбетде, олар Черкез ишаның ички рухы дүнйәсине дүшүнип билмейәрдилер. Бейле атаның тербиесинде

өнүп-өсен бир ынсаның рухы дүнйәси атасыныңкыдан үйтгешик болуп билер диен дүшүнҗе оларың бейнисинде ерлешип хем билмейәрди. Шонуң үчин-де олар гөзлерини Черкез ишана гөркезип сүпүрмек билен, онуң рехимини индерҗек болдулар. Черкез ишан оларың херекетине гөзи каклышанда дүшүнди, йөне азаҗык-да рехими инмеди. Чүнки ол хэзирки алып барян адамларыны гараңкыдан — ягта, бетбагтчылыкдан — багта, көрлүкден гөзлүлиге алып баряндыгына өрән говы дүшүнйәрди. Шейле-де болса, оларың надан, найынҗар гөрнүшлери Черкез ишаны ёл бойы пикирленмәге меҗбур этди.

«Адамзадың гурлушы өрән чылшырымлы. Онуң рухы дүнйәси шейле бир гиң, хатда онуң аңырда ачылман ятан пынхан гатлакларына адамзадың өзи-де дүшүнип биленок. Җадыгөйлүк... Ол өзүниң айратын рухы тэсири билен сени айратын ука гидерйәр. Ыгтыярыңы элине аляр. Ондан соңра сен оя-да дәл, укуда-да дәл. Акыллам дәл, акылсызам... Шол нәме дийсе, эдип отырсың. Эмма ондан аңырда-да адамзадың рухы дүнйәсинде хениз етилмедик гизлин ятан сырлы гатлаклар хем болмалыдыр?..

Хиндистанда шыйгалар өзлериниң мэхеррем байрамында гүмрәп ятан оҗар көзүниң үстүне аяк яланач басып, эп-эсли ере гидйәрлер. Аяклары янмаяр?.. Я-да шол байрамда ёгын-ёгын чүйлери, атың налыны тенлеринден гечирип, узак вагт чыдап гезйәрлер?.. Олар агырыларынам дуймаярлар. Адамзадың җеседи рухы байлыгының чешмеси болансоң, белкем, бейле ягдайдан җесет өзи янмасын, ызаланмасын үчин, отдан хем йити рухы гүйч, ынанч хасыл эдйәндир?.. Элбетде, бу затлар адамзадың бай рухы дүнйәсиниң энтек етилмедик акылдан дашары сырлары болса герек?..» дийип, Черкез ишан атың үстүнде махорка долап чекди. Ызлы-ызына ики гайра соруп, ене пикире гитди. «Түркмен аялларының бөрүгиниң узынлыгы бир арчын бар. Онуң билине-де тапан яглыгыны орап даңярлар. Эмма онуң эйменч, бетнышандыгыны олара дүшүндирип болмаяр. Чүнки ол шол бөрүги энесиниң-де, эҗесиниң-де башында гөрүпдир. Өзем геййәр. Шонуң үчин-де онуң рухы дүнйәсинде ол бөрүк гөзеллик пайыны алыпдыр. Хакыкатдан хем, онуң гөзүне овадан гөрүнйәндир?..» дийип, Черкез ишан ене махоркасыны ызлы-ызына ики гайра

соруп, өңки пикирини довам этдирди. «Бир заманларда римлилер гуллары өлүм сөвешине гойберер экенлер. Оларың бири басылан вагты, томашачылар басан гула: «Өлдүр! Рехим этме! Ер билен егсан эт!» дийип, гыгыряр экенлер. Ягшы, шол халатда шол томашачылара рухы жэхетден сагат адамлар диймек боларммы?.. Болмаз! Дэли, телбе диймек боларммы? Элбетде. Йөне еке ол халатда хем дэл, асыл-ха шол меселеде олар дэли, телбе, рухы дуйгулары зэхерленен, хапаланан ынсанлардыр. Охо-в... адамзадың рухы дүнйэсини хапаламак, дуйгы-дүшүнжесини зэхерлемек нененси эйменч зат! Рухы дүнйэси хапаланан, дуйгы-дүшүнжеси зэхерленен ынсан дүнйэде иң эйменч, горкулы ховпдур, вагшыдыр! Патышаларың көшгүндэки желлатлар, бир бигүнө нересе чаганың дирилигинде гарныны ярып, онуң тарсылдап дуран терже йүрежигини алып, гүл чемени кимин ысгап билйэрлер! Ондан аңырда нэме бар?.. Хич зат. Чүнки ол желлатларың рухы дүнйэси зэхерленипдир. Бир вагтда оларың рухы дүнйэсинде рехим-шепагат, адалат дуйгусы болан-да болса, ол дуйгулар хем гүйчли зэхерлер астында мах болуп гидипдир. Инди болса олар үчин дүнйэниң хөзири — адам өлдүрмек, патышаның хөкүмини бержай этмек болуп галыпдыр. Ана, рухы дүнйэси хапаланан, зэхерленен ынсанлар нэ дережэ етйэрлер!.. Шонуң үчин-де хер бир жемгыетде тербиечилик иши биринжи орунда дурмалыдыр. Адамзадың рухы дүнйэсинде адалат дуйгусыны өрэн гүйчлендирмелидир. Чүнки адамзадың рухы дүнйэси өрэн чылшырымлы хем гаршылыклы элемдир. Дурмушда ягшы гөрелдеден яман гөрелде агыр хем гүйчли гелйэр. Шонуң үчин хем яман гөрелдэниң гаршысына дынгысыз гөреш алып бармак билен, ягшы гөрелдэни хем дынгысыз өсдүрмелидир. Хер бир жемгыетде, гөрелде лешгери нэче көп болса-да, хениз хем аздыр. Тербиечилик ишине бүтин жемгыет хем гошулмалыдыр. Болмаса, яман гөрелде үстүн чыкар, агыр гелер...» дийип, Черкез ишан хениз пикирини хем сонламанды. Бирден хем хэлки метжидиң янында араба мүнмежек болан ики саны ялягысы арабадан өзүни окладылар. Икисем дүшен-дүшен еринде гозганман, доңнара даш болуп галды. Черкез ишан оларың болшуна оңчаклы хайран хем галмады. Ховлукман янларына барды-да:

— Нэме, арабадан йыкылайдыңызмы? Ханы туруң,

мүнүң — дийип, оларың нәме үчин йыкыланыны билмедиксирән болды. Эмма ерден сеза чыкды, олардан чыкмады. Черкез ишан ене-де билмедиксирән болуп: — Нәме, бир ериңиз агырайдымы? Араба лаңкылданда беркрәк отурарлар. Ханы туруң, мүнүң араба — дийди.

Оларың икисем, диллешен ялы, габакларыны чалажа гөтерип, гөз гытагы билен Черкез ишаның йүзүне серетдилер-де, ене габакларыны гойбердилер.

Элбетде, Черкез ишан оларың әхли жөгүликлерине дүшүнйәрди. Йөне ол жөгүликлерден ненеңси үстүн чыкжакдыгыны билмән, хайран болуп дурды. Ол булара середип дурка, гөзүниң өңүне яңы бойнадылян жүп өкүзче гелди. «Олар ер сүрмәни ёкуш гөрүп ятдылар, өзлерини жөгүлиге урдулар. Бойнадян адам олары өлдир ялы енчди, турмадылар. Гуйрукларыны эплән, ики эли билен гыса-гыса дөвди, турмадылар. Ахыры чәре тапман, гуйрукларының ужуна от басды. Өкүзчелер сычраклап туршуна өкжәни гөтердилер. Күнде йыкылды. Паза бириниң аягындан дүшди. Яраланан аягыны силкип-силкип, төверегини ган этди». Ине, Черкез ишаның гөзүниң өңүнден шейле сурат гечип дурка, агыр хыжалат астында хырчыны дишлән, башыны яйкады. Соңра ол бу ялягылара ене жаны янып, шейле пикирленди:

«Буларың дөвер ялы я-да от басар ялы гуйрукларам ёк. Эмма шол жөгүлик эдйән өкүзчелерден велин тапавутларам ёк. Йөне шейле-де болса, буларың бир ерине одам басып боланок, дөвүбем боланок, хатда гаты-гайрым сөз хем айдып боланок. Чүнки булар хем адам. Йөне буларың рухы дүнйәлери башга. Буларың бүтин дуйгусы, дүшүнжелери, эдеп-экрамлары, намыс-арлары, ахлак-хәсиетлери... Шол өз рухы дүнйәлериниң ичинде айланяр. Хакыкатда хем, шол өз дүнйәлеринден чыкып, башга бир дүнйә гечмек булар үчин өрән гараңкы, ховатырлы хем эйменч бир зат болуп гөрүнйәндир. Зыяны ёк. Адамзат аң-дүшүнжели жандардыр. Гөрүм-гөрелде, төверек аң-дүшүнжә тәсир этмели, үйтгетмелидир. «Чүйремедик тохум гөгермелидир. Булары гөгердип, майсаладарыс» дийип, ашак отурды.

— Хов, ханы бир сөзләң ахыры, сизе нәме болды? Нәме герекдигини бир билели ахыры — дийди.

Хәки метжидиң янында араба мүнмежек болуп ялба-

ран ялгсы гөзүни айлап, Черкез ишаның йүзүне бир серетди-де:

— Сөзләр ялы этдиңизми?! — дийди.

— А сөзлемез ялы нәме этдим?

— Улы иле масгара, вежера этдиңиз. Ондан бетер нәме этҗекдиңиз!

— Шу болуп отурышың масгарачылык дәл-де, мугаллым болмак масгарачылыкмы?

— Биз дүнъеви окувы окаҗагам дәл, окатҗагам дәл. Асыл җезитче язылан китабың йүзүне-де серетҗек дәл.

— Хәзир янымда тәзе усулда язылан китап бәр. Шонуң сахыпасыны ачып, гөзүң өңүне тутсам, серетмезмиң? — дийип, Черкез ишан йылгырды.

— Серетмен!

— Нәдерсиң?

— Гөзүми юмарын.

—Габагыңы галдырайсам нәдерсиң?

Ики бармагымы ики гөзүме сокагада, көр болуп отурыбирин — диенде, Черкез ишан: «Овф!» эдип, еринден зөвве ёкары галды. Шейле-де болса, орта ёлда олары ташлап гидеси гелмеди. Яныңдакы милиционере:

— Ханы гөтер, зор билен арабаң үстүне аталы — диенден, яңкы ялгысы:

— Өлдүрип, маслыгымы атарсыңыз араба. Маслыгым мүнер араба! — дийип, тигре азазыл ялы япышды. Мүндүрмек бейледе дурсун, хатда ики адам болуп, тигирден элинем сыпдырып билмедилер. Ол вагт онда пейда болан гүйч адам гүйҗи дәлди. Икинҗи ялгсы болса бейләк чыкып:

— Атың, өлдүриң! Мазарым галсын шу ерде! — дийип, богазына сыгдыгындан гыгырмага башлады. Шол бармана өңдәки арабалардан хем алты саны ялгсы дүшүп, өкҗәни гөтерди. Милиционер тарк-тарк усташыр атан болды. Ялгылар өзлериниң сува-сөле уруп, нобурлардан гечип, зым-зыят болдулар. Бу ики саны шерменде ялгысынам Черкез ишан: — Палак юмуртгадан җүйҗе чыкмаз — дийип, ковуп гойберди. Дөрт саны ялгысы билен йигрими ики саны талыбы курса алып гайтдылар.

4-нжи бап

ТУТУЛАН ИШДӘЛЕР

Черкез ишан курса гетирен адамларыны өңүрти ятакханалара айлап, хер кимиң ятжак ерини гөркезди.

— Ине, адамлар, йөрите сизиң үчин тайярланан пәкизе ёрган-дүшек, кровать... — дийип, хениз сөзүни соңламанка, бейлерәкде дураның бири ювашрак сес билен:

— Керебат нәме? — дийип сорады.

— Ана, адамлар, ёлдашыңыз «керебадың» нәмедигини билжек болуп сораг берйәр. Хий, араңызда дүшүндирип билжек адам бармы? — дийип, Черкез ишан дуранлара йүзленди. Оларың хич бириден сес чыкмады. Чүнки кровать оларың дурмушында душ гелмәндир, дүшүнжелеринде-де ёкды. Шонуң үчин хем Черкез ишаның өзи дүшүндирмели болды.

— Ынха, дөрт аяклы, үстүнде ятмалы. Йөне кровать демирден боляндыр велин, бизиң демир кроватымыз болмансоң, агачдан ясадайдык. Сиз медреседе окап йөрен талыплар тертип-дүзгүнли болмалысыңыз, йөне араңызда гараголларам ёк дәлдир. Үстүнде басалашсаңыз-а, кроватларыңызы дөверсиңиз — дийип, Черкез ишан йылгырды. Онуң сөзүне «дөверис-дөвмерис» диен жогап болмады. Йөне бейлерәкде дураның бири:

— Шу кереватларың үстүнде ятмак дүрсмукә берин?.. — дийип, гүмүр-сүмүр этди. Онуң гапдалында дуран ёлдашы:

— Дүрс нәме ишлесин. Дүрс зат этдиржек болсалар, бизи бу ерик алып гелмездилер — дийди.

Черкез ишан оларың гүррүңлерини эшитмеди. Енеде шол «Дүрсмукә?..» дийип соран йигит:

— Мунча адамлары бир жая ерлешдирипдирлер велин, хер ким өз ерини бир танармыка? — дийди.

Ёлдашы оңа:

— Танамак нәмә герек? Хеммеси бир мензеш ёрган, бир дүшек, бир дөрт аяк (кровать). Хайсы боланда нәме, ятыбирлер — дийип жогап берди.

— Ёк, бейле дәл. Хер кимиң онусы-мунусы өз ятан еринде болса ягшы.

— Онусы-мунусы болар ялы багжыгындан башга нәмәң бар?

— Болар-да нэме.

— «Болар-да нэме» диййип, сен өзүң бу ерде нэче гүн болжак?

— Нэче гүн болсанам, янында одук-будук задың бар.

— Бизиң-э бу ерде янымызда задымыз болмаз. Несип этсе, шу гиже өзүмиз задымызың янында боларыс — диййип, гүмүр-сүмүр этди. Гүрлешип дуран ёлдашы онуң йүзүне середип:

— Нэме, гачжакмы? — диййип сорады.

— Эмай билен, эшидэймесинлер — диййип, ол ашаклыкдан дуранлара гөзүни айлады.

Черкез ишан олары класларына-да айлап гөркезжекди, йөне ажыгандырлар өйдүп:

— Мен сизе окажак ериңизем гөркезжекдим велин, нахархана бараялың, ажыгансыңызам — дийди.

— Ажыгдык.

— Ажыгмагам бир ажыкмакмы...

— Нахархана болса баралың... — диен сеслер эшидилди.

Бир-улы жайың ортасында көне-сөне ыран атышып дуран столлар узын сетир эдилип гойлупдыр. Үстүне скатерть-зат япылмандыр-да, оңат ювлупдыр. Шейле-де болса, көне столларың ренклериниң гиден ерлери, бери чызылып оюлан ерлери гөрнүп дурды. Йөне ики тарапында гойлан скамейкаларың арасында тэзе ясалып, ренкленмедиклерем барды.

Черкез ишан бу ерик йыгнанан адамларың гөкден дүшен ялы, нэме этжекдиклерини билмэн, бир хили тыкырашып дурандыкларына оңат дүшүнйэрди. Шонуң үчин-де олары тэзе ягдай билен таныштырмакчы болды.

— Ёлдашлар, ынха, шу ери сизиң нахарханаңыз болмалы. Сиз бүтин өмрүңизи ерде отурып, сачагың башында нахар эдиниң геленсиңиз. Инди шу стол сизиң сачагыңыз болмалы. Өзүңиз хем ерде отурман, шу узын отургычларың үстүнде отурмалы. Шол-да сизиң тэзе медени дурмуша биринжи гадам басышыңыз болар... — диенде, бейлерэкде бири Черкез ишаның сөзүни янса алып:

— Шу көне столлар медениетми? — диййип сорады.

Черкез ишан онуң янса аляндыгыны билди.

— Хава, медениет. Эйсем нэме? — диййип, онуң йүзүне йити серетди.

— Ай, нәбилейин...

— Нәме билмән, сиз медениети башы селлели, эгни ала доңлы, эли хасалы гөржекмидиңиз? Бейле медениет бу ерде ёк — дийип, Черкез ишан кинаялы сөзүни йңкы сораг берениң дашы билен айлап гойберди. Соңра ол ене курсантлара йүзленди.

— Догры, ёлдашлар, столлар тәзе болан болса, үстлерине тәзе маталар япылан болса, хас медениетлирәк боларды. Хеммәңиз билйәрсиңиз, шәхеримизиң үстүнден эйләк-бейләк уруш ики гайра гечди. Хемме десгалар вейран болды. Хәзирликче ягдай билен ылалашмак герек.

— Ягдай билен ылалашарыс. Ханы көне-сөне кечепечәң бар болса гетир, шу ерик аталың. Биз ерде отурып хем нахар ийип билерис — дийип, бейледен бири бойнуны узатды. Черкез ишан онуң йүзүне мысса йылгырып:

— Ханы отурың, нахар гелйәр — дийип, курсантлары столуң башында отуртды.

Черкез ишан келемли чорбаны говы гөрйәрди. Шонуң үчин хем ол курсантлары биринжи гүн келемли чорбадан доюрмак максады билен, нирелердендир сораг-идег эдип, бир челек дуза ятырылан келем тапыпды. Черкез ишаның хорматлы нахары чекилип башланды. Хер кимиң өңүнде бир табак гоюлды. Гызгын чорба бугарып, дуза ятырылан келемиң сарымсак, сирке ысы билен гатышан туршумтык ысы, ене-де арпамәдиян ялы нәбелли отларың нәтаныш ысы гатышып, нахархананың ичйне айланды. Черкез ишаның ишдәси ачылып, өзүне-де нахар буюрды. Эмма өмүр бойы эт, сув, дуз — үчүсинден чорба эдинип ийип гелен курсантларың ишдәсини бу нахар ачмады. Гайтам, онуң бир хили туршумтык ысы оларың бурунларына якымсыз уруп, бирнәчелериниң йүрегини булара якын гетирди. Черкез ишан ишдәмен ийип отырка, бирден окараларының ичини дөрүп, сеңриклерини йыгрышып отуран курсантлара гөзи дүшди.

— Нәме иймейәсиңиз, нахар ярамадымы? — дийип сорады.

— Ярады...

— Ичинде дузы бар!..

— Догры, ичине дуз атылан нахара ат дакып болмаз.

— Хава-ла, тә ийип болянчалар, кемсидәерлер өйдүп, эндирәр дурармыш.

— Эндиремежек болса, дузы азрак кабул этсин...

— Ай, дуз өвлүйә болансоң, нәче атсалар, тагам оны кабул эдер дурармыш.

— Кабул эдип дурса эндиремесин. Хем-ә ичиңи якжак, хемем ат дакдырҗак дәл, сүйҗи, тагамлы болупдыр дийдирҗек. Онусы болмаяр. Дүнйәде адаладам бар ахыры.

— Охов, Көпек, гойсана, нахара ат дакып отурмасана.

— Нәме гоюп, ысы җаныңы алып гелйәр ахыры. Олам ысыны гойсун, менем ат дакмамы гояйын. Хутма-хут. Хакымы гидермен. Хутма-хут чыкарын — дийип, Көпек базыр-бузур сөзләп, столуң башындан чаласын турды. «Хәй, гурбаның гидейин, медениетли нахарының ысы. Учманың лукмаларының ысы гелйәр...» дийип, Көпек дуран еринде нахархананың ичине бурнуны өврүп гойберди. Бейлеки отуранларам нахар иймән турушдылар.

Черкез ишан столун башында айдылан сөзлерин янса алнып айдыляндыгына дүшүнип отырды. Иллер турансоң, онуң хем бир хили ишдәси янып, ериңден турды.

— Онда, ёлдашлар, сизем ядансыңыз. Бир салым дынч алың, ислесеңиз, ятакханада гышарарсыңыз; ислесеңиз, багларың ашагында отурарсыңыз. Агшам иер ялы сизиң үчин түйс түркмен чорбасыны буйрарын — диймекден башга Черкез ишан-да бу ягдайда айтмага уйтгешик сөз тапмады.

Курсантлар икиден-үчден багларың арасына яйрадылар.

Хакыкатдан хем, бу ерик йыгнанан курсантлар ятакларына өвренишмедик мал ялы ерләп билмейәрдилер. Олар үчин курс гарашылмадык ерден «вәх» дийлен ялы бир тәзеликди. Николай патыша кырк йыла якын хөкүм сүрен-де болса, медреселерде окап йөрен талыплара азар бермәнди, — курса гелиң — диймәнди. Большевиклериң хөкүмет боланы яңам болса, курс ачып, медреселерде окап йөрен талыплара дүнъеви окув окатжак болярлар. Бу затлар йөнелиге дәлдир диен ялы шүбхели пикирлер бу ерик йыгнанан курсантларың башында хөкүм сүрйәрди. Мугаллымчылык курсы хакын-

да олар ягшылык тарапдан асыл-ха пикирленип хем билмейәрдилер. Ненеңси пикирленселер-де, иң соңунда яманлык болуп чыкярды. Чүнки тәзе — дүнъеви мекдеп үсти билен ылым, медениет дүнйәсине етмек хакында пикирленмәге оларда азажык-да дүшүнже ёкды. Дүнъеви мекдепде окамак — ялңыз динден йүз өвүрмек дийип дүшүнердилер. Ненеңси-де болса, ол дөвүрде медени фронтуң башлангыч эсгерлерини шейле адамлардан дүзмекден башга хич хили чәре ёкды. Элбетде, оларың хеммесем соватлы адамларды. Окадыш усулыны өвренмек билен оба мекдеплеринде чагалара сlocalhost соват өвредип билжекдиклерине-де шүбхе ёкды, йөне велин, өңүрти оларың өзлерини тербиелэп, ёла салмалыды. Ана, өз дөврүнде тәзе гуралан Совет хөкүметиниң өңүнде дуран иң агыр ишлериң бирем шолды.

Черкез ишан олары үйшүрип, йөрите йыгнак этмесе-де, тә гүн гиҗигйәнчә, багың ичинде айланып гүррүңлешди. Ылым, медениет, тәзе гурлан Совет хөкүмети хакында дүшүндириш гечирди, сөзлешди. Эмма яп-яңы бир тарапы зорлук билен медреседен алнып гетирилен талыплара тәзе окув, медениет хакында бирденкә нетиҗели бир зат дүшүндирэймек еңил иш дәлди. Черкез ишан хем гичден соң хошлашып өйүне гайтды.

5-нҗи бап

ДИЛЕ ДҮШМЕДИК ҮМЕ ДҮШЕР

Курсантлар гараңкы дүшйәнчә, багларың арасында болдулар. Соңра екеден-икиден ятакхана гелип башладылар. Хеммелерден өңүрти гелен ики саны хожамды. Оларың бири тер гара сакгаллыды. Бейлекисиниң сакгалының ики дулугындан яңы ак сепип башлан-да болса, йүз-гөзи тер гара сакгаллынынкыдан хас нәзикди. Чиртсең, ганы дамжак болуп дурды.

Тер гара сакгаллы:

— Эй тоба, инди бизи гараңкыда ятырҗакмыкалар? — дийди.

— Ятан адама ягты нәмә герек? — дийип, сакгалындан ак сепен хожам она кинаялы жогап берди.

— Ятянчаң герек-дә, болмаса ериң хайсыдыгынам билип болжак дәл.

— Хайсында ятсаң, шол ерин болар. Ятыбер аркайын. Бу ерде хич киминем пул берип алан жайы ёкдур.

— Сизиң шол айдяныңызам догры. Бу ерде пул берип алнан жай-а ёкдур — дийип, тер гара сакгаллы хожам сөзүни соңламанка, завхоз коридордан эли чыралы ховлукмач гирди. Русча, түркменче, татарчаны гатышдырып, сөзлемәге башлады.

— Ну, малайлар. Хәзир свет була. Гарангуда отурмасызлер. Киросин жалеть надо. Кимде шырпы бар? Ну кимде шырпы бар? Хәзир яндырамыз — дийип, чалт-чалт сөзледи.

«Шырпы» сөзүне дүшүнмән, хожамлар аңк-таңк болдулар. Соңра тер гара сакгаллы хожам:

— Хов, «шырпың» нәме сең? — дийип сорады.

— «Шырпыга» дүшүнмисизлерми? Ну, сиренге — дийип, ол чыра тарап элини узатды.

Тер гара сакгаллы хожам:

— Бий-э түйс парсысына тутды — дийип, ёлдашының йүзүне серетди.

Сакгалындан ак сепен хожам:

— Нәме дийяәр айт? — дийип сорады.

— «Серенге» дийяәр.

— «Серенгеси» нәме?

— Билмедик.

— Ниге «билмедик», спичка.

Аңырдан геленин бири:

— Хов, шунуң «сившиге» дийяәни гүнебакарың чигиди болаймасын? — дийди.

— Гүнебакарың чигидине «смишге» дийилйәр ахыры — дийип, икинжи гелен онуң сөзүне дүзедиш гиризди.

— Гойсаңызлан айт. Гүнебакарың чигидини нәме этсин ол?

— Гараңкыда чигитлежек отуржакдыр-да.

— Догруданам, шу махал смишге болайса, хезил бийрди. Ятянчак чигитләр отырдык — дийип гүлүшдилер.

Завхоз булара сөз билен дилини дүшүндирип билмежекдигини билди. Соңра жаңыгып:

— Сиренге, шырпы, спичка! — дийип, эли билен ызлы-ызына кукүрт чакан ялы херекет этди. Ахыры, бири дүшүнип:

— Охов, шу кукүрт сораяндыр. Ме кукүрт — дийип, жубусинден чыкарып берди.

Завхоз отузлык чыраны отлап, ёкардан асды. Онуң тегелек пелтесиниң тегеленип янышына курсантлар хайран галдылар.

— Орсданам эмел гутулҗак дәл-ов. Җайың ичини гүндизлик ялы эдәйди — дийип, бири асылгы чыраның ашагына барып серетди.

— Мунуң ортасыны нәме үчин дешик этдилеркә? — дийип, хайран галды. Ёлдашларының барысы чыраның ашагына гелип серетди. Онуң ортасындакы дешигиң нәме үчин эдилендиги хакда хер хайсы өзүче чаклады.

— Бу нешесидир...

— Ёк, шу дешикден ашагына ягты дүшйәндир.

— Ягты дүшйән болса ягтылтмазмы? Хол, ашагына көлегеси дүшүп дур ахырын.

— Сизиң хич бириңиз хем билмедиңиз. Мунуң нәме үчин гойландыгыны мен билйәрин — дийип, Көпек хем дыкылып гелди.

— Хә, Көпек.

— Я, алла, Көпек.

— Көпек билер.

— Көпек билсе, адамлар, би... ёкардан асаймага зат ёк еринде, бир узын таягың уҗуны дешиге сокага-да, бейлеки уҗуны хем ере тикйәндирлер. Онсоң төверегини ягтылдар дурар — дийип, Көпек еринде чаласын отурды.

Көпегиң айданына ёлдашлары ялңыш дийип билмедилер. Эмма буларың өрән сада дүшүнҗелерине кейп эдип, диңләп дуран завхоз мысса йылгырып, чыраның ортасындакы дешигиниң нәме үчин гойландыгыны дүшүндирмәге башлады.

— Ипдешлер, ошол тишикден лампа дем ала. Хова кирип яндыра — дийип, түркменче-татарчаны гатышдырып сөзледи. Эмма онуң айданына курсантлар разы болман, яңса алып башладылар.

— Дем алар ялы адаммы ол? — дийип, Көпек зиңкилдәп еринден галды.

— Хова янян болса, небит нәмә герек?

— Бейлеки чыралара хова герек болманда, муңа герек болайярмыка?..

— Мунда небит ёкдур. Хова яняндыр... — дийип, хер хайсы бир зат дийди.

Завхоз барып, чыраның дешигине элиниң аясыны гойды. Чыра деррев түтүнләп, сөнмәге башлады. Элини

айырды. Ене ягтылып, оңат янмага башлады. Курсантлар гөзлерини петредишип, дымып галдылар.

— Ана, индешлер, сиз медреседе бик зур окагансызлер. Бик куп нәрселер билесизлер. Бир нәрсе-де билмисизләр — дийип, завхоз гатырганып чыкып гитди.

Дөрт саны ялягысы ёлда гачып билмән галыпды. Булар бейлеки курсантлара гаранда, яшлары аңыррак гиден эпей адамларды. Хатда оларың бири сакгалындан ак сепип башлан адамды. Бейлеки үчүси тер гара сакгаллы, йүзлери жоззук ялы адамларды. Талыпларың хем арасында яңы сакгалы табап баряны барды, йөне оларың көпүси муртлары гаралып барян йигдекчелерди. Дөрт саны ялягысы хожам бейлекилере гошулманрак, айратын гезйәрди. Оларың гөзүне талыплар, айратын-да Көпек еңлесрәк гөрүнйәрди. Өз араларында болса хымыр-сымыр гүррүңлери гутармаярды.

Хава, ятакхана ягтыландан соңра, дашарда гезин йөрен курсантларың барысы йыгнанышды. Эмма оларың хич бири-де барып, кроватың үстүнде отурмады. Тәзе ягдая уйгунлашып билмән, тыкырашып дуркалар, хожамларың бири:

— Шу керебатларың үстүнде ятмак дүрсмүкә берин?.. — дийип, сакгалындан ак сепен ёлдашына йүзленди.

— Дүрс нәме ишлесин. Бизи нәме бу ерик дүрс иш этдирмәге йыгнандырлар өйдйәсиңизми?! — дийип, сакгалындан ак сепен хожам ювашлык билен ардынды. Талыпларың барысы гулакларыны габардышып, онуң дашына йыгнандылар. Ол ики дулугыны, сакгалыны сыпап, бир ардынды-да, ене аграслык билен сөзлемәге башлады. — Бизи бу ерик дүрс зат этдирҗек болуп йыгнамандыкларыны — гурбаны гидейин, ичинде дузы бар — шу гүнки өңүмизде гойлан нахар айдып дурманмы нәме? — дийип, ашаклыкдан төверегине гөз айлады.

— Догры, шол илки берен нахарлары-ха иер ялы дәл экен. Порсы, ысы жаныңы алып гелйә... — дийип, Көпек чалт-чалт, базур-бузур сөзледи.

— Көпек, нахара бейле ат дакмак дүрс дәлдир. Гурбаны гидейин. Ичинде дузы бар — дийип, сакгалындан ак сепен ылалашмады.

— Хава-ла, гурбаны гидейин. Ичинде дузы бар, йөне болшуны айдайяс-да.

— Яманлык тарапдан болшуңам айтмалы дәлдир — дийип, сакгалындан ак сепен хожам ене сөзләп башлады. — Ичине атылан кертишгәни алып гөрүң. Онуң не гүл тарапы бар, не-де — сапак тарапы. Башга назы-нығматларың барысының бир-ә гүл тарапы болмалыдыр, бирем сапак тарапы. Доңуз бүтин хайванларың арасында бетнышан болуп, ала-бөле сайланып дуран болса, кертишге-де назы-нығматларың хич бирине меңземән, өзүниң бетнышан гөрнүши билен сайланып дурандыр. Кештишге доңуз үчин ярадыландыр. Ынсанлара оны иймек дүрс дәлдир.

— Догры.

— Догры, дүрс дәлдир.

— Охов, «дүрс дәлдир» диййәсиңиз велин, кертишгәни башга миллетлер-ә иййәмиш — дийип, Көпек ене олар билен угурдаш галмады.

— Көпек, сен өзбашыңа бир келле экениң-ов...

— Вей, хожам ага, мениңем келләм пикир эдйәр, ол ёкардан асылан мәширик дәл ахырын.

— Пикир этсе, ызыңа гулак сал — дийип, сакгалындан ак сепен хожам ене сөзлемәге башлады. — Кертишгәни иййән миллетлер доңзуң өзүнем иййәндир. Доңзы иенсоң, онуң иййән хөрегинем иймели бор.

— Ёк, ёк, хожам ага, ол саз какышыңа мен яныңда хиңленип билмен — дийип, Көпек ене сакгалындан ак сепен хожама гаршы чыкды.

— Көпек, сен үмсүм отурып билеңокмы? Асыл-а сен гепиң маңысына душүнйән адам дәл экениң — дийип, икинжи хожам гахарланды.

— Хожам ага, маңа гахарыңыз гелмесин. Сөзүң маңысына душүниң. «Доңзуң өзүни иййән халклар онуң хөрегинем иймели бор» диййәсиңиз. Биз сыгрың этини иййәс, эмма сыгырлар билен мейданда биле отлашып йөремзок ахырын.

— Боля, ёгсамам сенден шондан акыллы сөз чыкмаз — дийип, сакгалындан ак сепен хожам ене сөзлемәге башлады. — Нахарыңыза атылан памадоры алып гөрүң. Дашы чым-гызыл, ганың реңкидир гөрсең... Бир заманлар, шол Сүлейман пыгамбериң деврүнде кәфирлер бир пыгамбери нәхак ере гынап өлдүрипдирлер. Шонуң ганының дөкүлен ерине биринжи памадор гөгерип чыкыпдыр. Ягшы, ондан соңра памадоры иймек дүрсмүдир?

— Элбетде, дүрс дәлдир. Күлли гүнәдир — дийип, икинжи хожам онуң сөзүни тассыклады.

— Бе-е, бу хурманың дашы памадорыңкыданам гызыл велин, олам пыгамбериң ганының үстүне гөгерип чыкдымыка?.. — дийип, Көпек сөзүни соңламанка:

— Хов, Көпек, сен гаты гитме! Хурма Арабыстандан гелйәндир! — дийип, үчүнжи хожам гахарланды.

— Гелсе гелиберсин Арабыстандан. Пыгамберлериң көпүси шол төверекде дөреди-дә. Хорасанда пыгамбер дөредими нәме? — дийип, Көпек бейлесине бакды.

Сакгалындан ак сепен хожам:

— Сиз Хорасанда пыгамбериң дөремәндигини билйәрсиңиз. Эмма хурманы памадор билен деңәп, уллакан гүнә галяндыгыңызы билензок! — дийип гахарланды. Соңра ол эп-эсли вагт дымып отурды. Эмма бейлеки хожам Көпеги гүнәкәрләп башлады.

— Элбетде, гүнә эт дийип, аллатагала мунуң хем калбына салындыр-да.

— Аллатагала салян дәлдир, шейтан, мелгун салындыр.

— Элбетде, мелгун салындыр.

— Шу махал шоңа якалы көйнек, дар балак гейдийсең хем эдер — дийишип, ерли-ерден Көпеги аларладып башладылар.

Бу ерик йыгнанан курсантлара дөрт хожамың тәсири гүйчлүди. Чүнки олар көп окан, көп гөрен, көп диңлән адамлардыы. Шонуң үчин хем курсантларың көпүси хожамларың дуйгудашларыды. Эмма Көпегиң хем дуйгудашлары ёк дәлди. Йөне энтек ким кимиң тарапдары болса-да, айыл-сайыл сайланып, тарап тутушыбермән, ики тарапың хем сөзүни диңлешип дурдулар.

Көпек хожама тарап өврүлди-де:

— Вах, хожам ага, гетирсене дар балагың бар болса, биз-ә шу гиң балагың агзыны сүйрәп хем халыс болупдырыс. Дик яка көйнегиң болса, шу эгнимдәки эзяка көйнегимем чыкарып, саңа берейин — дийип, кроватының үстүне гыщарды. Ол инди өзүне дегишли бир зат айдылмаса, дава гошулжак дәлди. Йөне сакгалындан ак сепен хожам сөзүни оңа какдырып гоймады.

— Ана, середиң. Ол барып, дөрдаягың үстүне гыщарды. Хий, мунуң үстүнде ятмак дүрсдүр-дүрс дәлдир диен пикир башында бардыр өйдйәсиңизми? Хей, то,

ба! — дийип, хожам төверегинде дуранларын йүзүне серетди.

— Бе, хожам ага, керебадын үстүнде ятмак дүрс дәлмидир? — дийип, Көпек дызанып турды.

— Дүрс дәлдир.

— Нәме үчин?

— Мусулманларын дүзгүни дәл.

— Кимиң дүзгүни?

— Мусулманлардан башга халкың дүзгүни!

— Ягшы, мусулмандан башга бир халк башына селле орайды-да, онсоң сиз башыңыздакы селләңизи ташлайжакмы?

— Ташлайжак.

— Ташлайсаң, бар ташлай. Мусулмандан башга халкам селле ораня.

— Нире де ораня?

— Хиндистанда ораня.

— Хиндистаны сиз гөрдүңизми?

— Гөрмесем, гөренден эшитдим.

— Гөренем дәлсиңиз, эшиденем. Сизиң билен сөзүм ёк — дийип, сакгалындан ак сепен хожам гахарына эп-эсли вагт дымып отурды. Соңра: — Биз-ә дөрт аягын үстүнде ятып, ата-бабаларымызын аңырдан гелйән дәп-дүзгүнини бозуп билмерис — дийип, еринден чаласын турды. Ерган-дүшегини алып, кроватынын габадында пола дүшеди-де, айбогдашыны гуруп, аркайын отурды. Ики дулугынын сакгалыны сыпалашдырды. Муны гөрен үч хожамам, оларың дуйгудашлары-да, хысырдашып, ерган-дүшеклерини деррев ашак дүшүрип, пола язды. Эмма Көпек, ене-де бирнәче адам буларын гөрелдесини кабул этмеди. Олар кроватда ятмакчы болдулар.

Бу ерде, умумы гөз билен гаранда, шейле бир үйтгешик зат ёкды. Ислән кроватда ятды, ислемедик хем ере дүшди дийәймелиди. Эмма велин шол дөвүрде яңыжа медреседен чыкып гелен талыпларын, өмүрбойы дин ожагына дабанларыны чоюп гелен хожамларын дүшүнжелери боюнча, бу ерде гозгалан меселелериң хеммеси-де өрән чылшырымлы меселеди. Хәзир олар гөзлерини ачып гөрен дүнйәлеринден икинжи бир дүнйә гечен адамларды. Олар үчин икинжи дүнйәнин хемме заты үйтгешик, нирә серетсе — гараңкы, нирә басса — опурылып барян чукур, нәме этселер, гүнә ялыды. Хатда дөрт хожамын хем-де оларың дуйгудашларынын йүре-

гинде кроватда ятанлара гаршы уллакан йигренч хем дөрәпди. Ана, шол йигренжи боюнча ерде отуранларың бири:

— Балшабиклер-ә белентде ятжаг-ов — дийип масгаралажак болды.

Көпек инди геплемән укламакчыды. Шейле-де болса, ол өзүне дегишли айдылан сөзе хас өкдерәк жогап бермек хәсиети боюнча ене геплемән ятып билмеди.

— Болшебиклер белентде ятар. Мундан хем белентде чыкар. Гой, меншебиклер ерде ятсын. Ондан хем ашагракда ятсын — дийди.

Сакгалындан ак сепен хожам:

— Дегмәң, ятсынлар. Йөне биз бир зат эделиң... — диенде, төверегинде отуранлар:

— Нәме эделиң? — дийшип, гулакларыны габардышдылар.

— Эртир ирден Черкез ишан гелер велин, бизиң айтжак сөзүмиз шейле болмалы...

— Хава.

— Нәхили болмалы? — дийип, төверегиндәкилер хас хем хешерленишдилер.

— Өңи билен-ә, шу бизиң учин гойлан дөрдаяклары шу жайдан чыкарсын. Бизиң ата-бабаларымыз ерде ятып оңупдыр. Бизем оңарыс.

— Догры.

— Хава.

— Онсоң нәме? — дийип, үч хожам, ене бирнәче адам онуң айданыны бирагыздан тассыклады.

— Онсоң шейле: бизи ерде отурдып нахарласын, хер хайсымыза бир табагың гереги ёк, үчимизе-дөрдимизе бир улурак табага гуюп берсин. Бу ерик гелип, мусулманчылыгы ятдан чыкараймалы дәлдирис.

— Догры, хожам ага.

— Өрән догры айдясыңыз.

— Догры болса, гулак салың. Бизиң нахарымызың ичине кертишге, памадор атмасын. Биз доңзуң хөрегини, пыгамбериң ганының үстүне битен зады ийип билмерис — диен сөзүни хем онуң дуйгудашлары макул билдилер.

Шейле маслахат билен хем чыраны сөндүрип ятышдылар. Узак вагт гечмәнкә, ким хор чекип башлады, ким укусында сыкылык атып башлады, ким-де болса, от үфлейән ялы, пүф-пүф эдип башлады. Буларың ука

гиденини билип, көне полуң тагтабитилери хем хүжүме гиришип ураддылар. Аркайын хор чекип, сыкылык атмага гоймадылар. Ятанлар гарс-гарс гашанышып, ики яна агдарылмага башладылар. Бимаза укының арасында самраянам ёк дэлди. Ахыры сакгалындан ак сепен хожам дик отурды. Аласармык укының арасында готур гечи ялы гарс-гарс гашанды. Эмма гашанмак билен эндамының авусыны көшедип билмеди. Онянча бейле янында ятанларың хем бирки саңысы туруп, гарзынмага башлады. Сакгалындан ак сепен хожам:

— Эй, тоба-тагсыр, бу не аламатдыр?!.. — дийип, чыраны якды. Бедениниң менек-менек гызарып, пакгараның гөзи душенде болса: — Эй тоба, бу аламатдыр? Кемсиз аламатдыр! — дийип, гаңдалында ятанларың барысыны оярды. Олар хем гарс-гарс гашанышып турдулар. Эндамларының менек-менек пакгараны гөрүп, ховсала дүшдүлер. Сакгалындан ак сепен хожам хем довул-ховсаланы нэче дийсең гөтерди. Шол махал гандан доюп, ак простыняның үстүнден зордан сүйренип барян тагтабитэ бириниң гөзи дүшүп:

— Вай, ынха, бизи чакан мөжек — дийип, горкусына бөкүп, бейлэк дүшди.

Дуранлар:

— «Ханы-да ханы?» болшуп, ярылжак болуп барян тагтабитиниң дашына үйшдүлер. Бири оңа бармагыны дегиржек болды. Икинжи бири:

— Хай, эллеме, чакар! — дийип гыгырды. Ол тисгинип, элини чекди.

— Хий, гөрен мөжегиңми?

— Ёк.

— Хий, араңызда шейле мөжеги гөрен бармы?

— Ёк — дийишип дуркалар, Көпек хем оянып гелди.

— Көпек, хий, гөрүп-эшиден мөжегиңми?

— Ёк.

— Яман эрбет чакяр, зэхери зор. Гижедип, халыс жаныңы алып гелйэ — дийип, бири элиниң пакгаран ерлерини гөркезди.

Көпек оңа:

— Битем, буре-де дишлейэ. Чыбын, аякчам чакя. Бу-да шолар ялы мөжекдир-дэ — дийип жогап берди.

Хожамларың бири:

— Хов, Көпек, сен бир душнуксиз адам экениң. Бит, буре, чыбын ялы мөжек болса, хий, гөрлүп-эшидилмез-

миди?! Бу бир аламат! — дийип, жаныгып душүндирҗек болды.

Тагтабити Көпегиң өзем билмейәрди. Шонуң үчинде:

— Шәхер мөҗегидир-дә... — дийип, ол ене совук-сала җогап берди.

— Сиз Көпегиң сөзүне гулак салмаң. Ол балшабигиң ёлуна берлен адам. Эгер-де дүшүнсеңиз, шу мөҗек аллатагаланың бизе гөркезен гөзи. Аллатагала шек етирени үчин, Немрут кәфириң гошуны бир чыбындан гырландыр. Эгер-де шу җайың ичинде шу мөҗегиң зәхеринден сизем Немрудың гошуны ялы гырылмаҗак болсаңыз, мениң ызыма дүшүң! Мен гитдим — дийип, сакгалындан ак сепен хоҗам гапа тарап гиң-гиң әдип уграберди. Онуң ызындан үч хоҗам, ене бирнәче адам сүррек болуп уграды. Эмма хоҗамың дуйгудашларының хем бир топары нәтҗеклерини билмән, сагынышып галдылар.

Сакгалындан ак сепен хоҗам — өңүнде, бейлекилер — онуң ызында, топар тутушып, улы ховлының галысындан бир чола көчә чыкдылар. Өңден хайдап барян хоҗам ызына гаңрылып:

— Адамлар, шәхерден топарымызы язман чыкалың. Ондан соңра «Хер ким өйли-өйүне, өйсүз — чөп дүйбүне» диенлери болсун. Хеммәңиз хүҗрә барсаңыз, эртир Черкез ишан ене алып гайдар — дийди-де, өзүниң узын сатанларыны алдыгына гөрип башлады. Ызындакылар хем:

— Догруда-догры — болшуп, ондан галмадылар. Эмма йигрими-отуз әдим әдип-әтмәнкәлер, агаҗың көлегесине букулып дуран Черкез ишан:

— Дуруң! Бириңем бир әдим әдәймәң! — дийип, өңлеринден чыкды. Оларың барысы сакга дурдулар. — Гиҗәң ичинде нирә хасанаклашып барясыңыз?! — дийип, Черкез ишан хемлели сорады.

Сакгалындан ак сепен хоҗам:

— Биз окаҗагам дәл, окатҗагам дәл. Асыл бизе дүнъеви окув герек дәл. Аллатагала эййәм гөз гөркезип башлады — дийип, перт-перт җогап берди.

Черкез ишан хоҗамың ынам билен жаныгып айдышына хайран галып:

— Ол нәхили гөз? Олар ялы гудратлы гөз бар болса, маңа-да гөркезиң — дийди.

— Гөржек болсаныз, хол бизи салан жайыныза барайың.

— Йөруң, биле баралың.

— Ёк, биз бармарыс. Келләмиз кесилсе-де бармарыс — дийип, сакгалындан ак сепен хожам сөзүни беркитди.

Черкез ишан онуң йүзүне эп-эсли середип дурды-да, аграс, салдамлы сес билен:

— Хожам ага, келләңиз эгниңизиң үстүнде дурка бармалы боларсыңыз. Гөз гөрдүңизми, гөркезмелем боларсыңыз. Йөрүң! Ханы мениң өңүме дүшүп ураң! — диенде, адамлар ызларына доланып ураберидилер. Сакгалындан ак сепен хожам хем олардан галман, ятакхана гелди.

Көпек биркүч саны доян тагтабити тутуп, элинде саклап отуран экен. Ол Черкез ишаны гөренден:

— Ишан ага, хожам аганың гудрат дийип, горкян мөжегиҳ деррев экди боляр экен. Чаканогам, дишләногам —дийип, кинаялы сөз билен оларың өңүнден чыкды.

Көпегиң кинаялы сөзи сакгалындан ак сепен хожама ярамады. Гахары гелип, чым-гызыл болды.

— Экди эден болсаңыз, өйүңизе алып гидиң. Мал эдинерсиңиз — дийип, йүзүни торсартды.

Көпек дегишмек билен бирини габаса кейп эдерди. Шол хәсиети боюнча ене хожама дегип башлады.

— Вах, хожам ага, серет буларың оваданжадыгыны. Эдил сизиң йүзүңиз ялы чым-гызылжа. Эртир бир чүйшәни долдурып, оба алып гитжек. Өзүңиз ялы мугтхор-семизлери гөремде, усуллыжык билен үстлерине гойбәрин велин, деррев ганларыны соруп, гарыплык катдына гетир — диен сөзүне ене хожамың гахары гелди.

— Көпек, дилиңи йыгна! Мен семизлиги диләп алмадым, худай берди. Алланың эденине надыллыгым ёкдур... — дийип, хожам сөзүни соңламанка, Көпек онуң сөзүни бөлди.

— Хожам ага, семизлиги сизе Сейидахмет ишаның мугт наны берди. Өмүрбойы мугтжа чөреги ийипжик гелдиңиз. Мугтжа чөрек семретгич бор — дийип, Көпек Черкез ишаның йүзүне ялт эдип серетди.

Черкез ишана Көпегиң сөзи ярады. Ол ашаклыкдан мысса йылгырып, сөзлемәге башлады.

— Ёлдашлар, бу мөжеклер хакында сиз гөз дийсе-

ңизем, гудрат дийсеңизем бәрден гайдяндыр. Мунуң агзы өрән авулы боля. Бу мөжеклери сиз гөрен дәлсиңиз. Чүнки булар түркменлериң гара өйлеринде, полсуз-потолоксыз хүжрелерде болмаяр. Шонуң үчин хем түркмен дилинде бу мөжеклериң ады ёк. Илкирәк шәхере дүшен түркменлер муңа нәме дийжеклерини билмән, тагтаның бити дийипдирлер. Индем шу мөжегиң ады тагтабит болуп галыпдыр. Бу мөжеклер, тагтабитлер, поллы-потолоклы жайлар хапа сакланса, шол ерде өрңейәрлер. Өзүңизе мәлим, бизиң шәхеримизиң үстүнден эйләк-бейләк ики гайра уруш гечди. Бу жайлар иди-иссиватсыз хапаланып, бош галды. Тагтабитлер өрңеди, көпелди. Хәзир мен бу тагтабитлериң чәресини гөрерин дийип, айдып билжек дәл. Йөне эртириң өзүнде багларың ашагында сизиң үчин уллакан кетлер ясадарын. Шоларың үстүнде болубирсиңиз. Гүндизине — салкын, гижесине селең болар. Бир тагтабит хем яныңыза бармаз, хич хили гөз-аламат хем болмаз. Разымы шоңа?

— Разы, разы — дийлен сеслер эшидилди. Эмма сакгалындан ак сепен хожам:

— Мен окажагам дәл, окатжагам дәл. Жезитче язылан китабың йүзүне-де серетжек дәл! Асыл маңа дүнъеви окув герек дәл! — дийип гыгырды. Бейлеки үч хожам хем шонуң сөзүни гайталады.

Черкез ишан:

— Ханы ене ким окамажак болса, хожамларың янына гечсин — дийди.

— Хә, сиз окажагам дәл, окатжагам. Боляр — дийип, Черкез ишан еди санысының селлесини башындан алды-да, бир бош жайың ичинде гоюп, дашындан гулплады. Сакгалындан ак сепен хожама: «Ханы окамажак болсаңыз, йөрүң, мен сизи уградайын» дийди. Ол айдыларына мәхетдел, деррев уграберди. Черкез ишан бейлеки едисине-де — йөрүң, гитсеңиз, сизем уградайын — дийди. Оларың едисем бирден яланач келлелерини сыпады. Олар келлелерини сыпандан, «Селләмиз ёк, башымыз яланач, баш яланач даш чыкмаклык шерменделикдир, биз нененси гиделиң?» дийлен нышаны берендиклерине Черкез ишан оңат дүшүнди. — Боляр. Баш яланач көчә чыкмак шерменделик болса, сиз галың — дийип, сакгалындан ак сепен хожамың еке өзүни алып көчә чыкды. Чола көчеде агачларың саясына етен ерлеринде Черкез ишан:

— Ханы, хожам ага, бираз аяк саклаң, икимиз шу ерде дем-дынч алалы — дийди.

— Ёк, биз энтек дынч алар ялы ядамзок. Сиз гайдыбериң. Бизи угратжак болуп азара галып йөрмәң. Дәденизе салам элтерис — дийип, хожам гадырсырады.

Черкез ишан гахар-газабындан сыр билдирмән:

— Ёк, еке салам дәл, салам билен совгат хем алып гитмели боларсыңыз — дийип, юмшаксы сөзледи.

— Совгат болса, бедәхет экидерис... — дийип, хожам сөзүни соңламанка, Черкез ишан:

— Ме саңа совгат! — дийип, бердашлы голуның бар гүйжи билен раслап яплады. Хожам мисли топ деген ялы тогаланып гитди.

Дәдесиниң терсине гайдып башлалы бәри, Черкез ишаның мугтхор хожама дөрән гахар-газабы йүрегинде берч алып дурды. Хәзирки деген юмрук болса ол гахар-газабы гайнаг дережесине етирди. Хожам туруп топулды. Ол Черкез ишандан эгинлек хем тутушды. Черкез ишан болса ондан узынрак, өз беденине гаты ыгтыяр эдйән, агажет, чаласын йигитди. Гызыл юмруғың мерт сөвеши эп-эслиже довам этди. Башда икисиниң хем юмругы денечеррәк дегйәрди. Эмма Черкез ишаның юмругы гитдигиче гүйжәп башлады. Хожам асгынлап башландан соңра болса, Черкез ишан хер индеренде, эдил гоч сүсен ялы эдйәрди. Хожам юмрук салмасыны гойды. Эжизләп ялбармага башлады. Черкез ишан онуң ялбаранына гараман, сувасалма енжип, кейпден чыкды. Соңра хожамы отурдып, өзем гаршысында отурды.

— Хожам ага, билдиңми нәме үчин енжилениңи?

— Енжесиң геленди-дә...

— Енжесимиң гелендигини билдиң. Нәме үчин енжесим гелди, онам билдиңми?

— Билмедим.

— Билмедик болсаң, сен өмүрбойы пириң мугт чөрегини ийип гелдиң. Сен мугтхор, ялягысы. Пириң өлен гүни, ыгтыяр мениң элимe гечер. Шонда саңа мензеш ялягысы мугтхорлара ненең гаражакдыгыма дүшүндиңми?

— Дүшүндим.

— Мен сени зәхметли чөреге чагырдым. Сенем курсантлары аздырып башладың. Шонуң үчин хем енжилдиң. Бу-да дүшүниклими?

— Дүшүникли.

— Душнукли болса, бар, гидибер. Алан галаң өзүңки, гөрен-эшидениңе хабар бер — дийип, Черкез ишан туруп гайтды.

6-нжы бап

СЫРЛАР АЧЫЛЫШЯР

Сейидахмет ишаның көпден бәри тутан ишиниң угруна болмандыгы, соңкы вагтда гарахассалык кеселине ятып турмагы онуң гаррылык дердини хас хем гүйчлендирип, ысгын-рабгатыны алыпды. Соңкы вагтларда ол кән даш-ичде гөрүнмән, көпленч өйүнде я хүжресинде болярды.

Сакгалындан ак сепен хожам онуң хүжресине гиренде, бир күти китабы окап отырды.

— Эссалавмалейким, пиримиз — дийлен сеси эшидип, ол ховлукман башыны галдырды. Гөзүндәки әйнегини эмай билен айрып, китабының үстүнде гойды. Өңүнде гол говшурып, тагзым билен эпилип дуран хожама бойдан-баша серетди.

— Валейким эссалам — дийип, онуң саламыны гадыр билен алды. Чүнки оларың дүшүнжеси боюнча таңры саламыны бигадыр алмага хич кимиң хакы ёкды. Йөне Сейидахмет ишан гадырлы алан саламы билен бирликде өңүнде эпилип дуран хожамың «пиримиз» дийип йүзленен сөзүниң өвезине «сопымыз» дийип, гадырлы йүзленмеди. Шонуң үчин хем сакгалындан ак сепен хожам «пиримизиң бизден гөвни галыпдыр, калбында надыллык дөрәпдир» дийип, шол дуран еринде шагга дерледи. Онуң депесинден дабанына ченли шаглап инен ажы дер ысгын-кувватыны алып, башыны чарх ялы айлады. Шол вагткы эйменч дуршуна гаранында, асыл-ха шоя адам өз бедениңе өзи ыгтыяр эдер дийип хем айдар ялы дәлди. Еңе хем Сейидахмет ишаның:

— Отурың — диен сөзүниң медеди билен ашак отурды.

Черкез ишан сакгалындан ак сепен хожам, Габак шых, Энекүти ялыларың болушларына яшлыкдан сын эдип етишипди. Илки-илкилер Черкез ишаның өзүниң хем шолар ялы боласы гелерди, ким-де болса, бир гүйчли адама ынанып, бүтин ыгтыярыны шоңа табшырып,

өзи ыгтыярсыз галмак исләрди. Диңе шол ыгтыярыны табшыран адамсының эмри билен херекет этмек исләрди.

Бейле сопулык дүшүнҗе белли бир дөврде Черкез ишаның калбында орун тутан-да болса, соң етишдигиче, онуң башында башга хили пикирлер дөрәп башлапды. Башда Энекүти ялы небисҗеңлериң йүзлей эдйән херекетлери онда шүбхе дөретди. Соңра сакгалындан ак сепен хожам ялы хас уссатлык билен сепини-сырыны билдирмән херекет эдйәнлере-де шүбхеленип башлады. Онуң калбында дөрән шүбхе нәче гүйчлендигиче, сопулык дуйгусы хем шонча песелди.

Пири сәхелче нәдыл болуп, йүзүни чытан еринде, яңкы сакгалындан ак сепен хожамың дере батып, эссиниң айылышы ялы ягдайлары Черкез ишан аз гөрмәнди. Илки-илкилер оларың дерлейшине-де, эслериниң айылышына-да ички-рухы дүнйәлериниң хадысасы дийип дүшүнерди. «Менем рухы дүнйәми башга бир гүйчли адамың рухы дүнйәси билен гатып билсемдим» дийип, сопулык дүнйәсини хөвес хем эдерди. Эмма бейле хадысалара онда шүбхе дөрәп башланындан соңра, рухы дүнйә-элеминде нененси пикирленсе-де, онуң калбында «Нәме үчин?» диен сораглар пейда болуп башлапды. «Нәме үчин адамзат бу дүнйә инип, бу дүнйәниң зовкы-сапасыны сүрмән, теркидүнйә болмалымыш? Нәме үчин адам эрк-ыгтыярсыз галмалымыш? Нәме үчин бири айшы-ашратда яшап, бири гарынҗа ялы гара гүнде гечмелимиш? Нәме үчин бир миллет медениетли болуп, икинҗи бир миллет гафлат укусындан оянман ятмалымыш?..» дийип, Черкез ишаның өзүне берен йүзлерче сорагының җогабы оны Сейидахмет ишаның рухы дүнйәсинден сайлапды.

Илки-илкилер ол яңкы сакгалындан ак сепен хожамың дерләп, эссиниң айылышы ялы хадысалары гөренде, өзүче тесвирләп, хас хем чуңнур дүшүнерди. «Элбетде, бейле адамлар мадды дүнйәни бүс-бүтин терк эдип, бүтинлей рухы дүнйә өврүлендирлер. Сопулык дереҗесине етмек билен, өз рухларыны дәдемиң рухуна гатандырлар. Шонуң үчин хем дәдемиң сәхелче гыйлан еринде буларың рухлары хас хем эҗизләп, өзлерини дере басдырып, эслери айылыберйәндир» диерди. Эмма соңабака Черкез ишаның бейле думанлы пикирлери хем дөвүр шемалының тәсиринде сырылып башлапды.

«Хакыкатдан хем, шу адамларың рухы дүнйәлери хем дашкы херекетлерине лайык гелйән болса, мадды дүнйәни терк эдип, рухы дүнйә гечен болсалар, сакгалындан ак сепен хожам, ене бир топары нәме үчин бейле доңуз ялы семрәпдир? Хак ёлунда гижелер ятман, гөзяш дөкйән болсалар, ахыретини ятлап, гам-хасрат чекйән болсалар, элбетде, бейле семремездилер. Гам-хасрат адамзады хорлаяр, игледйәр ахырын... Эйсем-де болса, шу ердәки ялягыларың бар эдйән херекетлери кечебазлык дәлмикә?..» диен сораг Черкез ишаны рухы дүнйәден мадды дүнйә хас якынлашдырыпды.

«Ягшы, бу ялягыларың бар херекетлери кечебазлык болян болса, нәме үчин дәдем оларың бирине чалажа гахарланып, реңки үйтгесе, оларың эсси айылып, дере батыберйәлер?» диен сорагына болса Черкез ишан долы жогап тапыпды. «Буларда өй-өвзар, оглан-ушак ёк. Өмүрбойы пилиң гулагына депип, кәтмен урмандырлар, орак ормандырлар. Азалың тутайындан тутуп, ер сүрмәндирлер. Ат эерләп, эшек гаңңаламандырлар. Өмүрбойы байгушуңкы ялы, ийжеклери агызларына гелипдир. Индем дәдем буларың бирини бир сөй билен ковайса, бойнундан халта асып, гедай гезәймесе, башга кәрден чөрек ийип билжек гуманы ёк. Гедай гезмәге-де булар ялтанар. Булары маймын ялы ойнадян шол ковулмак горкусындан башга зат дәл» диен сөзүне болса Черкез ишан биреййәм шүбхесиз ынаныпды. Шейле-де болса, ол шүбхесиз ынанжыны тежрибеде хем дерңемек ислейәрди. Йөне оны дерңемәге көпден бәри май тапман йөрди.

Элбетде, Черкез ишан адамы танамагың өрән кын затдыгына-да дүшүнйәрди. «Адамы танамак хер адамың иши дәлдир. Шейле адамлар боляр, хатда олар бир дөвүрде ики дүнйәде яшаманы хем башаряр. Бейле адамлар ягдай нәме сораса, шоны сөзлейәр, ички дүнйәлеринде болса бүс-бүтин башга хили адам. Сакгалындан ак сепен хожам хем бир дөвүрде ики дүнйәде яшаманы башарян адам болмалы. Дәдемиң гөзүне ол рухы дүнйәниң адамсы болуп гөрүнйән болса, мениң гөзүме кеззап-кечебазлар дүнйәсиниң адамсы болуп гөрүнйәр» диерди.

Шейле-де болса, Черкез ишан:

— Булар хем адам баласы. Белкием, хакыкы ёла дүшерлер — дийип, соңкы вагтда олары зәхметли гүзе-

рана чагырды. Онда-да оларың кимси ёлда гачды, кимси курсантларың арасында терс вагыз-несихат йөредип башлады. Ахыры Черкез ишаның ганы гызып, гайнаг дережесине етди. Көпден бәри шүбхесиз ынанжыны тежрибеде дернемәге гарашып йөрен мүтдети гелди. Шонуң үчин хем сакгалындан ак сепен хожамы көчә чыкарып, мерт сөвеше гирди. Хожамың салан юмругы келлесине мазалы сарсгын берен-де болса, Черкез ишан онуң рухы дүнйәниң адамсы дәлдигине хакыкы тежрибеде ене бир гайра ынанды. Хәзир болса ол Черкез ишаны яманламага пириниң янына йөрите гирипди.

Сакгалындан ак сепен хожам пириниң янына гиренде, ондан «сопымыз» сөзүни эшитмәнлиги үчин, хакыкатдан хем, рухдан дүшүпди. Онуң максады пирине: «Большевиклериң элинден саг-аман сыпып гайтдыңызмы, сопымыз, берекелла! Большевиклере пер бермели дәлдир. Хер ким өз динине берк болмалыдыр» дийдиржекди. Ол гарашян зады пириңден чыкмады. Гайтам, гөзүни-гашыны галдырман, аграс сес билен:

— Нирә гелдиңиз? — дийди.

Сакгалындан ак сепен хожамы «Нирә гелдиңиз?» диен сораг шол халатда эдил топ уран ялы этди. Гүберилип отуран дөв ялы хожам йыгрылып-говрулып, бир гысым болуп галды. Черкез ишан билен мерт сөвеше гирен хожамың пириниң өңүнде елекче аграмы болман, акбашың тозгасы ялы гайып галды. Черкез ишан билен уршанда, тә ысгындан дүшүп, йыкылып галянча юмруклашыпды. Онуң яланач келлесине деген сансыз юмрукларың зарбасам чыдар ялы дәлди. Шонда-да «ах» дийип, йүзүни йытманды. Эмма хәзир болса пириниң өңүнде, донунын сыны билен йүзүни берк тутуп, агламага башлады.

Бу нененси эжизлик? Белкием, Черкез ишаның бирвагтки душүниши ялы, пириниң гахары гелип, надыл болансоң, хожамың пиририниңки билен гатышык рухы дүнйәсинде тупан туруп, эжизлик эмеле итендир?.. Шол эжизлик хем онуң гөзлерине яш индерендир?.. Ёк, ол бейле дәлди. Бу ерде хожамың пирине йүзленип, өз айдан сөзлери онуң рухы дүнйәсини акан-дөкән эдип, гөз яшының себәбини гөзләп йөрмәге ёл гоймады.

— Гурбаның болайын, садаганыз гидейин, пиримиз, биз сизиң хузурыңыза геленимизде, сакгал-мурт

табамадык огландык. Сизиң теперрик нанyңызы, дуз-тагамыңызы ийип, сакгалымызы агартдык. Индем бу гүн ковсаңыз, ким бизе бир дөвүм нан берер?! Биз газанч эдип, эклениü билмерис. Ач ятып өләймели борус! — диен сөзүнден хожамың өмүрбойы дашына айланан газыгының диңе пириниң дуз-тагамы, наны экендиги әшгәр болды.

Пири онуң бейле гөзяш билен ялбаранына онча-клы әхмиет хем бермеди.

— Экленерсиңиз. Хер киме озал-эбединде өлчелип берлен рызк бардыр. Шол гутармаса, вефат ёкдур. Гушгумрулар хем өз рызкларыны чөпләп, ийишип йөрлер. Сиз хем чөпләрсиңиз, иерсиңиз — дийип, Сейидахмет ишан әйнегини дакынды.

— Пиримиз, гүнәмизи өтүң! Биз өлинчәк, сизиң мүбәрек йүзүңизи гөрүп, хызматыңызда дурмак үчин, балшабигиң элинден гачып гайтдык.

— Ёк, бу ерде ким биз дийип яшаяр экен, ким-де бизиң дузумыз дийип яшаяр экен. Шу ерде онуң барысы әшгәр болды. Биз диенлер өзлерини ода-сува уруп, ёлдан гачып гайтдылар. Бизиң дузумыз диенлер ёлдан гачмадылар. Барып, балшабигиң хем дузуны дадып гөрдүлер. Халамадылар, гарынлары доймады. Ондан соңра гачманың күлкүлине дүшдүлер. Балшабикде этли, яглы нахар нәме ишлесин? Олар өз гарынларыны гара нандан дойруп билеөклар, сизи дойырлармы... Догрумы шу айдыляң затлар? — дийип, Сейидахмет ишан әйнегинин ёкарсындан гарады.

Хожамың бираз йүреги ерине гелип, отуран еринде гобсунды. Дога кесби-кәри боюнча ярамсаклык эдип, сөзлемәге башлады.

— Пиримиз, сизиң халатлыдыгыңыза биз мыдам йүрекден ынанярдык. Отуран ериңизде ол ерде болан затларың барысы сизе аян болупдыр. Ичине келеммиселемми атышдырып, бир этсиз нахары гетирип, өңүмизде гойдулар. Ысы нахарханаының ичини тутуп, хопукдырып, жаныңы алып гелйә. Нахарханадан зордан гачып чыкдык. Берйән гара нанлары, гурбаны гидейин, шыкгы ялы туташып дур. Өзүнем бир гезек агзыңа салсаң, икинжи гезек салара зат ёк. Шу зейиллиже — дийип, башам бармагы билен суем бармагыны якынлашдырып, берилйән наның өлчегини гөркезди.

Сейидахмет ишан бир зат айдармыка өйдүп, хожам

эп-эсли гарашды. Эмма ол хич зат айтмады. Соңра хожам ене сөзлемэге башлады.

— Пиримиз, «Биз жезитче окажагам дэл, окатжагам дэл, асыл-ха шура мекдебинде мугаллым болжак дэл» диенимиз үчин, бинехаят лет ийдик. Биз: «Гитжек» дийдик, олар: «Гитмерсиңиз» дийди. Ахыры болмажагыны биленсоңлар, гараңкы көчеде сувасалма енжип, ковуп гойбердилер. Муңа бир середиң. Тас гөзүмизи чыкарыпдылар — дийип, хожам пириниң өңүне сүйшди-де, йүзүни ягта тутды. Онуң гөзүниң өңүндэки гөмгөк тыга Сейидахмет ишаның гөзи дүшенде:

— Эй тоба!.. Инди мусулманы зор билен динден чыкаржакмыкалар?! — дийип, ичинден бир доганы окады-да, элини йүзүне етирди. Улудан бир демини алып, аңры сөзлемеди.

Хожамда пирими ырдым диен дуйгы пейда болды. Онуң дамарларына бираз ган йөрэп, йүреги ерине гелен ялы болды. Додакларынам гымылдатман, йүрегинден бир доганы окап, «Эй худайым, Сейидахмет ишаның йолы сачагындан айырма!» дийип алкыш этди. Соңра Сейидахмет ишаны хас хем ырмак максады билен хожам ене сөзлемэге башлады.

— Пиримиз, сиз оглуңызың шейле ёла дүшжекдигини энтек ил дуймаздан өңүрти, өзүңиз эшгэр билипсиңиз. Элбетде, ол затлары сизе халат аян эдендир. Ол хакда азажык мүңкүр болан даш дүшер. Бир вагт «Ишан ага оглуны ковайыпдыр» дийип, ил ичинде бирярым агзы бошлар тарапындан аз-кем гүррүң болман хем дурмады. Инди Черкезиң нэме үчин ковландыгына шол агзы бошларың хеммеси дүшүнендир.

— Ай, сопымыз, дүшүнен дүшүнер, дүшүнмедик хич вагт хем дүшүнмез — диен бадына, Сейидахмет ишан «сопымыз» диен сөзүни ерликсиз уланандыгыны билди. Хер хили-де болса, агзындан сыпдыран сөзүни гайдып, ювдуп билмеди.

Хожам ол ягдая дүшүнип билмеди. Гайтам «Пиримиз юмшады. «Сопымыз» дийди. Эй худайым, бол сачакдан айырма» дийип, бегенжине ене Черкез ишаны яманламага:

— Пиримиз, догрусыны айданда, «Юрды белет чапар» диенлери ялы, шу башагайлыклары салып йөрен Черкезиң өзи. Шу ерик гелип, талыплары, бизи алып гиденем шол. Шэхере элтип, талыпларың арасында тере

вагыз-несихат эдип, аздырып йөрен хем шол. Мениң гөзүмиң өңүне тегмил салан хем хут Черкезиң даш ялы юмругы — диенде. Сейидахмет ишан әйнегиниң ёкарсындан аларылып, бир серетди. Хасс... эдйп, улудан бир демини алды-да, бир агыз хем сөзлемән, дымып галды.

Хожам хем Черкез ишан хакында айдан сөзлериниң ерликсиздигини сызды. Деррев хем айдан сөзлерини йылмажак болуп, терсине чүвүп башлады.

— Хава-да, пиримиз, бейле затлары айтмак билен, оглуңызы гөнертләп отурдыгымыз хем дәл, алланың калбына саланы шолдур-да. Алладан бидин чөп башының ыранмаяндыгына шек-шүбхәмиз ёкдур... — дийип, хожам сөзүни соңламанка, Сейидахмет ишан:

— Болды — дийип, онуң сөзүни кесдирди. — Болды, хожам, арзыңызам, шикаядыңызам эшитдик. Инди мундан аңрык үйтгешик сөз айтмажакдыгыңызам билдик. Оглумызы гөнертлемейән болсаңыз, онуң эдйән ишлерини кабул эдйән болсаңыз, сиз хем шонуң янына гидиң. Бизиң янымызда ишиңиз ёк.

— Пиримиз, инди биз шура мекдебинде жезитче окадалымы?!

— Оны биз билмерис. Ниреде окатсаңызам, нәмече окатсаңызам, бизиң гөзүмизден дашракда гезиң.

— Пиримиз, гүнәмизи өтүң. Сиз ковсаңыз, ким бизе бир дөвүм нан берер?! — дийип, хожам эмеделәп баршына пириниң аягына йыкылды.

Сейидахмет ишан:

— Туруң, бизде йыкылар ялы аяк галан дәлдир — дийип чыкып гитди.

7-нҗи бап

СӨЙГИ СЫРЫ НӘЗДЕДИР

Бахар, мисли той лыбасыны гейнен гелин ялы, ал-яшыл, гөк-гырмызы лыбасыны өртүнипди. Әлем йүзи, думлы-душ гүл-ләлелер билен безенипди. Шейле гөзел гөркүң хөвесине гөвни гөтерилен дүрли гушлар шады-хоррам сайрашып, өз саз-сөхбетлерине өзлери сумах болярдылар. Аңырсыз-бәрсиз гиң сәхрада ачылан дүрли гүллериң йүзүни сыпап гелйән мылайым шемалың гетирйән ярамлы ысы жанлы-жандары хумар эдйәрди.

Дарагтларын гөк-яшыл өвүшгинли яш япраклары, арам өвүсйән шемалын елгинине яңы учурым болан чага гушун ганат какышы ялы, елпилдешип, пасыл сазыны чалярдылар.

Ынха, паслын шейле гөзел вагтында Ашгабадын бир көчеси билен бир түркмен йигиди барярды. Ол йигит дөврүнде түркмен гуллукчыларынын иң ёкары модасында гейнипдир. Башындакы ак шемпа телпеги, аягындакы ак туфлиси, эгниндәки тәзеже гырмызы доны айратын гөрк-сырат берйәрди. Ол йигиде йити сынчы гөзи билен сын эдениңде, бир тарапдан, онуң херекетинде бахар табын рухы белентлик дуюлян болса-да, белли бир халатда агыр пикириң гирдабына гарк болуп баряндыгы хем аңылярды.

Ана, ол йигит бара-бара, бир гөк гапылы ховлынын ичине гирди. Үзүм теләриниң ашагындакы цементден чекилен ёл билен догры гидиберенде, бишен керпичден гуралан жайын гапысына гөни бармалыды. Эмма бу ховлынын ажайып гөрнүши онун мәхрини өзүне чекип, бирден гидибермәге ёл бермеди. Ол бираз дуруп, ювашлык билен ики тарапыны сынлады. Соңра ховлукман йөрәп башлады. Он-он бәш эдим йөрәнде, ёлунын ики яна узан голунын ики тарапында-да дүрли өвүшгинде реңбе-рең ачылан пейвенде бәгүллере онуң гөзи дүшди. Ол гүллериң хер бири: «Эй йигит, сизде тебигатын нәпис ярадан ажайып затларыны сөймәге инче дуйгы ёкмуды? Биз биарзы болуп галмалын. Гелиң, чемен баглаң, сөйгүли гызыңыза багышларсыңыз» дийшип, тагзым билен баш эгмекде өзлерини хөдүрлешип дуран ялы болды. Йигит дүрли реңкдәки гүллери тер балдагындан тәндерип, чакланжа чемен баглады. Ене өңки ёлуна дүшүп, керпич тама тарап уграды. Аңырсы йигрими эдим эдип-этмәнкә, саг тарапындан бир гызын жак-жаклап гүлкүси эшидилди. Йигит ол тарапа гаранда, бир узын бойлы гызын көйнегини какышдырып, ашак отураныны гөзи дүшди. Онуң үстүне сув серпен гызын болса, гачып баряныны чала гөрүп галды. Йигит барян ёлундан совлуп, яңкы отуран гызын янына уграды. Ховза гойберилен балыжаклара нан овунтыклары оклап отуран гыз йигидиң баряныдан бихабарды. Онуң гүн шөхлесинден өвүшгин алян гара сачлары гаядан инен гоша шамар ялы, сагрынын үстүнден салланып, ере етмәге аз галярды. Йигит онуң еңсесинден якын ба-

райда, яңкы гыз ялт эдип, бир серетди-де, деррев өр-өбоюна галды. Эжап билен башыны азажык ашак салланда, онуң йүзүни хая шемалы сыпап, бир хили гызгылт өвүшгин айратын гөрке гетирди.

Черкез ишан бирден оны танамажак болды. Чүнки бу сапар Узугы өңки гөрен лыбасында гөрмеди. Хәзир онуң келлесинде — топбы, агзында яшмак ёкды. Башына екеже гайра чалып, даңнан яглыгы-да, эгниндәки көйнеги-де, аягына геен туфлиси-де үйтгешик сайлама бир эгинбаш хем дәлди. Эмма, шейле-де болса, онуң садалык билен гейнен йөнекейже гейимлери өзүне өрән оңат гелшипдир. Онуң бой-сыратына Черкез ишаның гөзи дүшенде, «Бедев — җул ичинде, гөвхер — пул ичинде» диен накыл хакыдасына гелди.

«Догры, умуман, бир гызы безег гөрке гетирйән болса, бир гызам безеги гөрке гетирйәр. Узук шонуң икисине-де мынасып. Йөнекейҗе мата-да онуң эгнинде айратын үйтгешик болуп гөрүнйән болса, шол йөнекейҗе мата Узугы-да айратын гөрке гетирйәр» диен пикир Черкез ишаның бейнисинде йылдырым ялы чакып гитди.

— Аманмы, Узукҗемал? — дийип, Черкез ишан гүлер йүзде мәхирли йылгырды. «Йылгырмак, гүлмек — ягшылык аламаты, йөне велин элмыдама бейле-де дәл... Гүлки, йылгырмак — гөрер гөзе, эмма онуң ашагында гөрүнмән ятан зәхерли төңңесиниң хем болаймагы әхтималдыр... Черкез ишаның гүлки-йылгырмасының астында ол зәхерли төңңе бармы-ёкмы? — оны өңүнден айтмак аңсат дәл» диен пикир Узугың башында пейда болды. Хер ничик-де болса, Узук чаларак гөз гытагы билен середип, онуң «Аманмы?» диен сөзүне:

— Шүкүр — дийип җогап берди. Шонуң билен хем икисиниң арасында сөзлешик башланды.

— Аман-сагҗа окап йөрмүсиңиз?

— Окап йөрүн.

— Окувыңыз агырмы?

— Мениң үчин-ә кынчылыгы ёк.

— Окувчыларыңыз көпми?

— Кырк-элли гыз бар.

— Иймек-ичмек етерликми?

— Етерлик.

— Етмейән болса айдайың. Мен көмек эдерин.

— Ёк, саг болуң.

— Утанмаң. Пул герек болар — дийип, Черкез ишан голтук җүбүсине элини сокды-да, зыбрым мүңлүкден бир петде пулы чыкарып:

— Алың, гейим-эшик диен ялы зада герек болар. Пул зыян этмез — дийди.

Узук ашаклыкдан гөз гытагы билен серетди-де:

— Ёк, таңры ялкасын. Өң кеселханада ятамда-да, аз көмек этмедиңиз. Онам вагты билен ерине саларын. Йөне маңа көмек этҗек болсаңыз, Марыдакы халычамы сатың-да мениң угрумда нәче харч эден болсаңыз, шондан үзүлиң. Бир зат галса, онам шол мени саклан орс аялына бериң — дийип, ене ашаклыкдан середип, бир зат айтҗак ялы этди-де, йүзүни ашак салды.

Узугың хәзирки болуп дуршы, онуң хер эден херекети, агзындан гачып барян юмшаксы сөзлери Черкез ишаны ысгындан дүшүрип барярды. Хакыкатданам, он дөрт-он бәш яшларындан башлап, Узугың башына гелен апат, бела-бетерлер оны долы өз гөркүне гетиртмәнди. Хәзир ол йигрими бир-йигрими ики яшларына етмек билен, этини-ганыны, бой-сыратыны долы алыпды. Бир вагткы бугдай реңкден-сарымтыл өвүшгинли йүзи дурланыпдыр. Ак меңзинде яңаклары нар ялы янып дурды. Гара гөзлериндәки суслук, гамхорлык гөчүпди. Өмүрбойы басын гелен хопул-сопул түркмен эшигинден чыкансоң, Узугың бой-каддында бүтин беден агзаларының ербе-ер, җайба-җай, айыл-сайыл болуп дурмагы онуң хакыкы сахыпҗемал экенлигине зерре шүбхе гойманды. Хәзир гара бага гөмлүп отуран җайда аркайын ятып-турмак билен асуда ховадан гана дем алмак оны хакыкы гөркүне гетирипди. Хәзир болса ләлезар ичинде гүл ысына гарк болан гара бага безег берип отырды. Шейле ягдайда ол йөне отуранда-да, Черкез ишаны үйме-үй каклап, богун-богун сөкүп барярды.

Черкез ишан хәзир онуң гөзеллик гөркүниң өңүнде керебе дүшен сиңек ялы чолашып галды. Хениз йүзи ачылмадык оглан ялы, нәме айтҗагыны билмән, дили багланып галды. Эгер сөзләйсе-де, гарылҗык сеси сандыравук чыкҗакды. Хер ничик-де болса, ол өзүне басалык берип:

— Узукҗемал, халычаңыз өзүңизде дурсун. Ол сизи саклан орс аялыны мен өзүм разы эдерин. Ол хакда пикир этмәң — дийип, йылгырды. Эмма Узук оңа ягшыдан-ямандан җогап бермеди. Узугың сөзлемезлиги Чер-

кез ишана ярамады. Чүнки ол Узугы сөзлетмек билен онуң йүрек мукамыны диңлемек ислейәрди. Шонуң үчин кем неневси-де болса, геплетжек болуп:

— Ёгсамам, Узукжемал, мениң көпден бәри соражак болуп йөрен бир сөзүм барды, шоны сорайын-ла — дийди.

Узук ене сөзлемеди. Йөне серетмек билен сорабериң диен нышаны берди. Онуң агы ак еринде, гарасы гара еринде айыл-сайыл болуп дуран жадылы гөзлерине Черкез ишаның хем гөзи дүшди. Ики тарапдан гезелен ок бир нокатда бирикди. Эгер-де өзүниң бадам габакларыны гойберип, «Сорабериң» диймедик болса, Черкез ишаның гөзлери, белкием, шол жадыдан сыпып билмән хем галарды. Ене хем Узук рехим этди. Сөзлемәге май берди.

— Хава, Узукжемал, шонда бир хили-бир хили болды вели, өзүм хем дүшүнмән галдым. Мен-ә «Ника гыйдырмага адам гетир» дийип ибердиңиз. Өзүңиз хем бирден зым-зыят болайдыңыз?

— Сиз дүшүнмели дәлдиңиз-дә., Сиз дүшүнсеңиз болжак дәлди — дийип, Узук азажык гүлүмсиреди. Узугың уз оваданлыгы, шол гүлүмсирән вагтында, йүз кешбинде йүзе чыкярды. Черкез ишан онуң мыдам гүлүмсирәп отурмагыны ислейәрди. Эмма онуң ол дилеги аз душ гелйәрди. Соңра ол максадына якынлашмага башлады.

— Хава, Узукжемал, Шура хөкүмети аял-гызлара азатлык берди. Сөйги азат болды. Хер бир ишиң өзүниң айратын чылшырымы боля. Ол чылшырымың хөтдесинден гелмек үчин, оңа амал этмек үчин акыл-пайхас герек боля. Азат сөйгиниң хем айратын чылшырымлы ерлери болмалы. Бизиң түркменчилик дүзгүнимизде, нәме, гыз билен йигит бир-бирини гөреногам, тананогам. Ики тарапдан эне-ата разылашды, гутарды. Көр биже. Бижәңе ягшам чыкса сениңки, яманам чыкса сениңки. Бутнажак ериң ёк.

— Олам несип этсе... — дийип, Узук өз гечмишини ятлап, улудан бир демини алды.

— Хава, Узукжемал, несип этсе. Несип этмесе, ондан хем яман. Инди азат сөйгиниң кын тарапы шейле: адамзат өрән чылшырымлы жандар боля, онуң дашкы — жесет тарапы боля, ички — рухы тарапы боля. Эмма сөйүшйән жуванлар үчин дашкы гөзеллик хем

герек, йөне айратын-да рухы байлык, рухы гөзеллик дервайыс герек. Бир адам жеседи тайдан, дашкы тайдан, овадан боля. Онуң жанам саг, ишем битирйә, эмма ички рухы дүнйәси вежера боля. Ички — рухы дүнйәси хапа болса, дашкы гөрк-гөрмегинем хапалая.

Догры, гөз йитидир, бир гөренде, дашкы гөрк-гөрмек тарапыны алар, танар. Эмма онуң ички рухы дүнйәсине орнап билмез. Чүнки ички рухы дүнйә орнамак гөзүң везипеси хем дәлди. Бир ынсаның рухы дүнйәсини херким өз рухы дүнйәси билен танам: чыдыр. Ол ынсаның эдеп-экрамы, отурышы-туршы, хүй-хәсиети, ширин-мылакаты... умуман айданда, бүтин рухы байлыгы өз рухы дүнйәне догры гелсе, элбетде, ол ынсан билен бүтин өмрүни сүйжүлик биле яшашмак болар. Йөне бири билен багтыңы өмүрлик багламак үчин, өңүрти шол ынсаның рухы байлыгыны ялңышсыз өлчәп, рухы гөзеллигини ялңышсыз танамак герек. Ана, азат сөйгиниң иң кын, өрән агыр ерем шолдур — дийип, Черкез ишан Узугың йүзүне серетди-де, ене сөзүни довам этди. — Догры, хәзир Шура хөкүметинде сөйгиниң азат болшы ялы талак хем азат болды. Өң бизиң түркменчилик дүзгүнимизде талак ялңыз эриң ыгтыярындады. Инди ики тарапың хем ыгтыярына гечди. Йөне бу гүн баршып, эртир айрылышып йөрмек өрән яман зат, уллакан масгарачылык — диенде, Узук габагыны галдырып, бир серетди. Черкез ишаның гөзи оңа дүшенден, талак хакында эден гүррүңине пушман этди. Деррев гүррүңи башга яна совды. — Хава, Узукжемал, сизиң гечирен дурмушыңыз өрән агыр, ёлуңыз ченден көтел болды. Хеммеси-оңат, абаданчылык билен совулды. Хәзир ол көтел ёллар ызыңызда галды. Дүзлүге, гиңлиге чыкдыңыз. Сизиң хем сизиң ялың багтына ынкылап болды. «Аяллара — азатлык!» диен шыгарыны ыглан этди. Сизи өз горагына алды. Эрбет, горкулы апы-тупанлар гутарды. Гара булут сырылды. Гагшан бедениңизи ынкылап гүнеши чоюп йылатды. Йөне сиз хәзир гөкден дүшен ялысыңыз, хемме зат тәзеликдир. Ынха, башыңызда топбы ёк, агзыңызда яшмак ёк, аягыңызда ол агыр көвүш ёк. Гара багың ичинде гүллер ачылышып дур. Ховуз сувунда балыклар йүзүшип йөр. Гулак салың, билбиллер сизиң үчин азатлык хенини чаля. Шейле дәлми? Диңлейәсиңизми? — диенде, Узук:

— Шейле. Диңлейән — дийип бир йылгырды.

Черкез ишан:

— Ахыры бир йылгыртдым-ов — дийип гүлди. Онуң хезил эдип гүлмегине Узук хем чыны билен гүлди.

— Гөрдүңизми, Узукжемал, нәче вагт мениң өйүмде болдуңыз. Догры, аягым чыканда, оңат хызмат хем этдиңиз, йөне еке гайра-да йылгыраныңызы мен гөрмедим. Хәзир болса мениң гелип отураныма көп вагт хем гечеңок. Эмма хезил эдип гүлдүңиз...

— Онда мен туссагдым.

— Бей диймәң, Узукжемал. Онда мен гаты гөрериң.

— Ёк, умуман, дурмушың туссагыдым.

— Ине, муныңыз боля. Ол вагтлар мен гиже-гүндизиң хер бир халатында Бекмырат байлара гарашып гездим. Ярагымың агзындан окуны айран вагтым болмады. Бейле ягдайда мениң өйүме гачып гелениңизден соң, өзүм дири болсам, сизи оларың-элине берип гойбермежегим гаты чынымды.

— Ол айданыңыза, шүбхесиз, ынанян. Ол эден ягшылыгыңыза йүрегимде өлчегсиз миннетдарлыгым бардыр. Ол мениң йүрегимде унудылмаз ядыгәр болуп галар...

— Йөне ядыгәр эдип, саклап йөржекмисиңиз? Ханы бир вагткы вада-да... — диенде, Узук Черкез ишаның дийжек сөзүне дүшүнди. Аңры диңләси гелмеди.

— Ана, мүдиримиз гелйә. Мен турайын — дийип, еринден галды.

— Ёк, ёк, отурың. Гой гелсин — дийип, Черкез ишан Узугы гойбермән саклады.

Черкез ишан мүдир билен өңден танышды. Онуң билен саламлашды.

— Гызлар-а көпелдипсиңиз — дийип, Черкез ишан йылгырды.

— Хә, гызмы-гелинми, эп-эсли бар.

— Бир ужундан дурмуша чыкарып башласаң, галыңдан йыгнан пулларыңы нәдерсиң? Оңа ерем-ә тапылмаз — дийип, Черкез ишан гүлди.

— Пул болса, ер тапылар-ла — дийип, мүдир хем гүлди.

— Онда шу гызың отуран еринде кес галыңыны — дийип, Черкез ишан Узугын йүзүне серетди. Мүдир хем серетди. Узугын утанжындан йүзүнде гызгылт өвүшгин пейда болды. Ол өвүшгин оны айратын хем гөрке гетирди. Мүдир онуң габаландыгыны билип, бираз хемаят берди.

— Узукжемал инди өзүни сатдырмаз. Бесдир, өң сатындырлар. Инди бу гызлар азат сөйгиниң ыгтыярлы хәкими болдулар — дийип, мүдир йылгырды.

Узук буларың варсакы-дегишмелерини диңләп дурмак ислемеди. Черкез ишаның йүзүне середип:

— Ягшы, саг болуң. Гелнежелериме салам айдарсыңыз — дийип ураберди. Шол сөзи билен хем Черкез ишана топ деген ялы этди. Соңра мүдир билен хем сөзлешип, угры болмады. Хошлашып айрылышды. Багың бир четинде өзүни чола чекип отурды.

Бахарың гөзел паслыды. Сая салкынды. Хова тот-тозансыз тәмизди. Билбиллериң ках-ках уруп сайраян овазлары думлы-душдан эшидилип дурды. Бәгүллер ачылышып барк уярды. Эмма Черкез ишан бу затларың хич бирине-де пикир бермән, бир хили иңкисли отырды.

«Узукжемал максадымы долы айдып билмедим. Мүдир пәсгел берди. Онуң өзем ягдайыны тапса, сыпжак болуп дуран экени. Догрусыны айданда, ол мени сөймейә. Ягшы, мен оңа нәче ягшылык этдим. Шол эден ягшылыкларымың гадырыны билмезми?.. Догры, онуң гадырыны билйә. Хер сөзүнде — эден ягшылыгыңыза миннетдардырын, унутман — диййә. Мениң сарпамы, хатырамам тутя. Эмма, нәме дийсе-де, йүрегиндәки сөйги мукамыны ене аңлап билмедим — дийип, Черкез ишан еринден турды-да, бир гызыл бәгүли ёлды. Тә деми гутарянча, өвран-өвран ысгады.

— Дүнйә нененси гөзел ярадылыпдыр. Гүллериң ысы, билбиллериң сеси, гелинлериң нәз-керешмеси, йигитлериң йүрегинде дөрёйән сөйгүси... — дийип, ене өңки отуран скамейкасына барып отурды. — Догры, өң ики гайра Узукжемал мениң элимден сыпды. Мениң сөйги хакында Какнус ялы сайрап, күл боланым оңа тәсир этмеди. Сөйги одуны онуң йүрегинде көредип билмедим. Белкием, ол мени халаян дәлдир?.. Ёк, бейле болуп билмез. Башга эммасы бардыр... Хакыкатдан хем, өңки гезек өйүмде боланда, онуң башына инен апатлар, гайгы, гам-хасрат, башагайлык сөйги дуйгуларыны күтелдип, чалам-чаш эдендир. Хәзир ол башга адам. Хатда онуң отурыш-туршундан, бар херекетинден өз хак-хукугына эе боландыгына ынаняндыгы әшгәр гөрнүп дуряр. Догры, «Бермез таңрыдан ирмез авчы алар» диййә. Бизем-ә шонуң ызындан галаймарыс —

дийип, Черкез ишан ажымтык йылгыранда, Узугың угражык боланда, айдан сөзи ядына дүшди. — «Гелнежелериме салам айдарсыңыз?» Хе-е... «Гелнежелериме салам айдарсыңыз?» Бай-бов... ол сачы кесилен-ә, угражык боланда, мени ичян ялы чакып гиден экени. Мениңки түйс «Узының акылы гич гелер» диенлери болупдыр. «Ики аялың бар. Мениң ызыма дүшүп йөрмәге утанаңокмы? Шура хөкүметиниң аяллар хакындакы кануныны окамадыңмы?» дийлен сөз боля. «Гелнежелериме салам айдарсыңыз». Хәй, ишигайдан. Гелнежелериниң бизден араны ачандыгындан хабары ёкдур онуң. Оларың бирини өлүмден алып галжак боланым үчин, Энекүтиниң мени неңенци масгарачылыга сезевар эдендигини билйән дәлдир — дийип, еринден турды. Узук билен ене сөзлешип, дүшүнишмек иследи.

Аяллар мекдебиниң тертип-дүзгүни беркди. Узук билен икинжи гайра душушжак болуп, ховлының ичинде айланып йөрмәге-де бир хили эжап этди. Бирине чагыртса-да, Узук гелжекки-гелмежекми — онам билмеди. Гараз икинжи гайра душушманың тәрини тапман гүрүп гитди. Мара ховлукмач гайтмалы болансоң, соңра-да гөрүп билмеди.

8-нжи бап

«ЧАКЖАГУНДУЗ ӨКДЕ ЧЫКАЙДЫМЫ?»

Бекмырат бай Николай заманында улы сөвдалар агдарып йөрен вагтлары мүлк ерлериң гымматына дүшүнипди. Онуң кәри завода пагта алып бермек болансоң, пагтаның ченден-чакдан гирдежили харытдыгыны өрән говы билйәрди. «Сувуң бол еринде мүлкүни нәче говы бежерсең, шонча-да хасыл алмак болжак экен» диен пикир онуң бейнисинден өмүрбойы чыкман гелипди. Бежермек билен, ярамаз ери — говы, гаты ери — юмшак, хатда шор ери хем оңат хасыл берйән ер эдип болжакдыгына шүбхеленмейәрди. Шонуң үчин хем он единжи йылың ачлыгында бири: «Шор алаңымы сатжак» дийип гелен-де болса, Бекмырат бай өз ери билен гүрдаш болса, сыпдырман алыпды. Шейлелик билен хем ол өз отурян юрдундакы мүлкүни бир йылың ичинде он-он бәш эссе көпелдипди.

Сухан гаты ериң, дайханчылыгың инче сырларына ончаклы дүшүнмейәрди. Бежермек билен гаты ериң юмшак болҗакдыгына-да, гөчүрмек билен шор түммеклериң ашагының текиз ер болуп, хасыл берҗекдигине-де шейле бир дүшүнип болмаярды. Йөне ол «Оюн билмесең, оюнча өйкүн» диен накыла бүс-бүтин уйярды. «Бекмырат бая өйкүнсем, утулман» диен пикир билен онуң хер бир эден херекетини сынлап, херекет эдйәрди. Ериң инче сырына ончаклы дүшүнмесе-де, пагтаның өрән дүшевүнтли харытдыгыны олам говы билйәрди. Шонуң үчин-де он единҗи йылың ачлыгында онуң хем гарыплардан арзамаз бахасына алып, өз тарапына гечирен мүлки Бекмырат байынкыдан көп болмаса, аз дәлди. Йөне, арман, ол йылларда пагта экилмеди...

Сухан гаты ёлда-ызда гөрен еринде «Бекмырат бай, хачан балшабиклер: «Пагта экиң» диеркә? Балшабиклер хем пагтаны Некелай патыша ялы гыммат алармыка? Некелай патыша-ха пагтаның бахасына алтын пулам берер экен. Балшабигем берәйсе...» диен ялы сораглар берип гоймазды.

Бекмырат байың айдан сөзүниң бир тарапы шәхере, хөкүмете дегишли болса, Сухан гаты ынанарды. Эмма түркменчилик бабатында велин, болар-болмаз сөз айдып, оны ынандыраймак өрән кынды. Сөзләп башланындан ашаклыкдан гөзүңе середип башларды.

«Сухан ага, балшабик хем бу йыл болмаса, гелен йыл «Пагта экиң» диер. Ерлериңи дерсләп, дөкүнләп бежерибер. Пагта берибилсең, алтынам берер, күмүшем» дийип, Бекмырат бай оны мыдам бегендирерди.

Бир гүн Сухан гаты ёл үстүнде Бекмырат бая дүш гелип саклады.

— Бекмырат бай, биз-ә балшабик: «Пагта экиң» диер өйдүп, гарашып йөрдүк велин, «Чакҗагундуз экиң» дийййәмиш-ле, бу нә болушдыр?.. — дийип сорады.

— Биз-ә билмедик, Сухан ага, «Экиң» дийсе, экмели бор-да.

— Өзи шу айдылан сөз догрумыка?

— Догры болмалы.

— Бу нәме... чакҗагундуз пагтадан бәхбитлимикән?..

— Элбетде, бәхбитлидир-дә, «Экиң-ә» дийййәлер.

— Бәхбитли болса, белки, чакҗагундуза-да алтын пул берип алар?

Бекмырат бай чакҗагундуза алтын пул берилмеже-

гине шубхеленмейэрди. Шейле-де болса, Сухан гатыны гатумыт этмежек болуп:

— Билмедик-дэ, Сухан ага, белки, алтын пул бериң олар — дийди.

Сухан гаты:

— Хе-е... — дийип, бармаклары билен сакгалыны дарап гойберди. — Бу хөкүмет чакжагундузы нэме этжекке? — дийди-де, кир-кимирден яңа от алып барян ягырнысының авусына чыдаман, эгинлерини гысып ойканды.

Онуң болшы Бекмырат бая ярамаса-да сыр билдирмэн:

— Дерман эдйэндир. Шу эпдеклерде сатылян яг сүрги чакжагундузың ягы болмалы — дийди.

Бекмырат байың хем сөзи Сухан гата ярамады. Чүнки Сухан гаты «Дерман эдйэн болса, хөкүмет чакжагундуза гызыл пул берип алмаз» диен пикире чолашып галды. Сесини чыкарман, сакгалының бир чогдамыны агзына салды. Еңсесини сыпалап, гарт-гарт гашандыда:

— Ханы учан (самолёт) яглаямыш дийийэрлер-ле? — дийип, сакгалындан кертип аланыны түфледи.

— Олар ялысын-а билмедик.

— Шагадамда уршам гутарыпдыр өйдйэн?

— Бай, эййэм гутармадымы нэме.

— Онда... шол сениң айдяның хем догры болса болаяр... Хэй, учан ягламак үчин алса велин, алтын пулам берсе берэерди... Мунча чакжагундузы яг этмэге хөкүметиң жувазы берин бармыка? — дийип, Сухан гаты Бекмырат байың йүзүне йити серетди.

Бекмырат бай онуң надан сорагына бир йылгырдыда, онуң ислегиче-де жогап берди.

— Хөкүметде жуваз нэме ишлесин. Сизиң ялы жувазла көпрэк кирей берер-де, «Чыкарын» диер.

— Бе-е..., ине, мунусы боля, Көпрэк берсе, яг эдип бирис — дийип, элиниң аясы билен маңлайыны сыпап, телпегини ёкаррак гөтерди. Ол Сухан гатының кейпи гок боланда эдйэн хэсиетиди.

Сухан гаты чакжагундуздан жувазда яг чыкармак барада хениз хем гүрлешжекди, йөне Бекмырат бай хошлашып ураберенсоң, олам ызындан гарап галды.

Ол йыл чакжагундуздан пейда болмады. Өмрүнде чакжагундуз дийлен экиниң экилйэндигинден бихабар

дайханларың көпүси экмеди. Хөкүметиң шоны сатын алҗакдыгына-да гаты бир ынанмадылар. Бир-ярым экен дайханлар хем хөтдесинден гелмеди. Ким отады, ким отамады. Ким суварды, ким сувармады. Отамадыклар «Чакҗагундузың өзи оты басып, ёкары өсүп гидйәмиш» диен сөзе ынанды. Сувармадыкларам «Суварсаң, бокурдагы гатап, богулып галярмыш» диен сөзе ынанды. Гараз шол йыл чакжагундуз экип, хасыл алан дайхан болмадык болса герек.

Хава, йөне Бекмырат байың еринде элли-алтмыш дүйби гөгерип, адам боюндан хем белентликде шахаларыны яйрадып отырды. Бир гүн Бекмырат бай онуң өсүшине, дәнелейшине хайран галып, середип дурка, бир ерден Сухан гаты гелди. Нухдан ядыгәр галан хокга көвши чаканаклы ерде тайлы гезек аягындан сыпярды. Хываның ала бизден тикилен көне ектаям эгнинде дурмаярды. Хер ничик-де болса, ол улы алҗыраңңылык билен Бекмырат байың дуран ерине аман-сар етди.

— Бекмырат ба-ай, чакжагундуз нәдйә? — дийип гыгырды.

— Чакҗагундуз-а, Сухан ага, агачлара хайбат атя.

— Түвелеме-е..., болаверсин — дийип, Сухан гаты чакҗагундузың бир уллакан гозасыны ёлуп алды. Гарныны ярып, ичиндәки дәнелерини деррев бир элиниң аясына гуйды-да:

— Бе, Бекмырат бай, битәйс-ә, хасыллы экин-ә болҗак экен. Бир гозадан бир гысым дәне чыкя. Хәй, өзи велин мурдар дәне экен-дә. Мунуң асыл шекилем, реңкем эдил дүесакыртгасы экен. Хәй, бир нежис дәне экен, эдил доян дүесакыртга-да — дийип, бирини агзына атды. Бөврүни диңләп тамшанды. Икинҗисини, үчүнҗисини хем агзына атып, гәвүшеди. — Бе, Бекмырат бай, буй-а асыл сыпатына гөрә дәл экен. Эдил гуйрук яг чейнән ялы — дийип, элиниң аясындакыны агзына гуйды-да, ене бир гозаны ёлды.

Бекмырат бай өң ягсүргини ичип гөрүпди. Сухан гаты элиниң аясыны долдурып агзына дыканда, Бекмырат байың мәдеси гатышып, эндамы дыгырдап гитди.

— Сухан ага, ягсүрги ичип гөрүпмидиң? — дийип сорады.

Сухан гаты икинҗи гысымындакыны агзына етирип барярка:

— Якъ — дийип, гуюп гойберди. Гәвүшәп дуран еринде учунжи гозаны хем ёлды.

— Бекмырат бай, хениз өмрүмде мен ичи гечип, келлеси агыран адам дәл. Асыл сыркавчылык диен зады билемок. Бир-де «Ол нахар эйле, бу нахар бейләм» болмаз. Өңүмде гойлан көпрәк болса бор. Бирнәче адамың ийип отуран нахарына синек-дагам гачайса, тебәхедим тартанок дийип, сеңригини йыгрып отурандыр. Мениң тебәхедимиң тутулан вагты болмаз — дийип, ене-де гысымындакы чакжагундузы агзына гуйды.

— Сухан ага, тебәхедем-ә тебәхетдир велин, шол иййән задың саңа хезил бермән дурмасын — диенде, Бекмырат байың мәдеси гатышып, сеңригини йыгрып гойберди.

— Бумы? Мен муңа хезил бермен. Яшкам жедел эдип, бир семиз гойнуң гуйругыны чиглигине иемде-де, хич зат болманды — дийип, Сухан гаты ене гысымындакыны агзына говурга гуян ялы гуюп гойберди.

Бекмырат бай Сухан гатының чакжагундуз ийшинден горкды. Чүнки адамың ичегеси нәче берк болса-да, чакжагундузың ондан өкде чыкжакдыгына Бекмырат бай шүбхеленмейәрди. Шонуң үчин хем:

— Сухан ага, гайдалы — дийди.

— Гайтсак гайдалы — дийип, Сухан гаты улы-улы гозалардан ёлуп, киселерине дыкышдырмага башлады. Бирден хем ол Бекмырат байың йүзүне ялта середип, гоза йыгмасыны гойды. Бекмырат бай билмедик болуп, бейлесини бакды. Дуран еринде ичинден гүлүп хезил этди. Гаңрылып середенде, Сухан гатының бейле янындакы салма өзүни атаныны гөрүп галды. Ене гүлүп башлады.

Сухан гаты бирхаюкдан соңра салмадан чыкып уграды. Бәш-он әдим әдип-этмәнкә, сакга дуруп, бир бөврүни диңлән ялы этди-де, ене салма тарап елк ясайды. Икинжи гайра салмадан чыкып угранда, Бекмырат бая якын хем гелипди велин, ене-де бирденем сакга дуруп, бөврүни диңледи.

Бекмырат бай оңа:

— Сухан ага, ханы йөр, гайдалы. Бейдип, йөне салма гирип-чыкып дурмалы — дийди.

— Ай, Бекмырат бай, сен гидибер. Мениңки болжак дәл ойдйән — дийип киселерине салан чакжагундуз гозаларыны чыкарып, зыңып гойберди.

— Нәме, чакжагундуз өкде чыкайдымы?

— Өкде чыкды — дийип, Сухан гаты салма тарап угрaды.

Бекмырат бай хем гүле-гүле өйүне гайтды. Шейлеликде, Сухан гаты Бекмырат байың янына нәме хабар билен гелендигинем айдып билмән галды.

Хава, чакжагундузлы вакадан соңра эп-эсли вагт гечипди. Ондан соңра Сухан гаты чөлде бирнәче гайра болуп, малларына айланып хем гайдыпды. Шол вагтлар 20 — 21-нжи йылың ер-сув пайлашыгы хакында яңы мыш-мыш дөрәп башлапды. Сухан гатының Бекмырат байың янына гелмегем шол шинелэп гелйән мыш-мыш зерарлыды. Хава, ол мыш-мыш ятмады. Гитдигиче гүйчленди. Сухан гатының лапы кеч болуп башлады. Чүнки ол 17-нжи йылда эдинен мүлкүне хениз екеже гайра-да говача экип, пагта сатманды. Пагтаның бахасына алтын пул алып, сандыгына-да басманды.

«Өмүрбойы максадым, сувуң бол ериндеи мүлк эдинмекди. Ол арзувыма-да етдим... Инди гел-гел мениң мүлк эдинен гүнүм шейле болаярмы?.. Ер-сув пайланаярмы?...» диен ялы пикирлер, Сухан гата гижелер рахат бермеди.

Чөле-де шол ер-сув пайлашыгындан горкусына тиз-тизден гатнаманы чыкарыпды. Чүнки оба арасында онуң гулагына хер гүнде онларча хабар дегйәрди. Ол хабарларың хер бирем онуң йүрегине зәхер болуп орнаярды. «Чөле гитсем, бу хабарлары гүнүң-гүнүне эшидип дурман. Көпрәк болуп гайтсам, белкием, гелйәнчәм, бу хабарлар ятышар... Хеммеси бидерек болуп, пуҗа чыкар гидер» диен пикир билен чөлден гайдып билмән, көп гезмәни чыкарыпды.

9-нҗы бап

КӘРЛИ ЭСЕЛЕР, БИКӘР СУСАЛАР

Сакгалындан ак сепен хоҗам, Сейидахмет ишан ковандан соң, бирнәче вагт энтәп гезипди. Хайсы гапыдан барса, гарныны дойруп, ёла салып гойберйәрдилер. «Мен хоҗадырын» диен сөзүне-де, аңырдан гелйән шеҗиресини гөркезмесе, хич ким ынанмаярды. Ахыры энтәп, Энекүтиниң гапысындан гелипди. Энекүти хоҗамың

соңкы вагтларда башына дүшен ишлер билен таныш боландан соңра: «Пиримиз кован болса, гезибер шу ерде. Хол-ха, саңа-да бош жай бар. Худая шүкүр, өвлүйәмиң бош жайы гыт дәл. Ашагыңа дүшек атарыс, үстүңе — ёрган. Барма балшабигиң гапысындан» дийип хоссарлык этди.

Габак шых хем хелейи ачык пышгырандан соң: «Хава-ла, худая шүкүр, кем задымыз ёк. Бир адам-ики адам иени билен гелйән рысгал кемелеси ёк» дийип, аялының райына гөрә бол сөзләпди.

Ондан бәри эп-эсли вагт гечипди. Өвлүйәниң игделерем мазалы гызарып башлапды. Гарасарлар сүри-сүри иненде, игделери лейс эдип барярды.

Бир гүн Габак шых хожама: «Сенем инди бейдип ятма-да, игделери гарасарлардан гора, иениңи өде — дийип, элине өтен йылкы ясап гоян сапаныны тутдурды. — Ханы, бир паңкылдадып гойбер. Эдил түпең ялы паңкылдар» дийип, Габак шых гечиниң чөпүринден тәзе ясан чырпысының сесини эшитмәге хөвесленди.

Хожам өмрүнде сапан ойнаманды. Оны нәдип паңкылдатмалыдыгынам билмейәрди.

Габак шых гедемлик билен сапаны онуң элинден алды. Багының халкалы тайыны гошарының дашына долап, сапаның ёкаррагындан тутды-да, ызлы-ызына, ызлы-ызына гүйч билен силкди. Сапаның чырпысы парк-парк эдип, узаклары яңландырып гитди. Габак шых сапаның паркылдысына топ атып, душманың самолётыны йыкан дәлдирин өйтмеди. Гөвнүетмезчилик билен мурдар йылгырып:

— Сен, хий, өмрүнде сапан атып гөрүпмидиң? — дийди.

— Ёк.

— Оглан болуп, сапан ойнамадыңмы?

— Ёк.

— Сапан ойнаман, нириде яшадың?

— Ишан агаларда.

— Ишан агаларда менем яшадым. Мен сапан атып билйән ахыры. Гөрйәмиң шу сапаны... Ине, шу сапаны... Шу сапаны мен өзүм ясадым. Хут өз элим билен ясадым — дийип, өз яныңдан паровоз ясап чыкаран дәлдирин өйтмеди. — Ханы, ме, атып гөр. Ненеңси атякаң, гөрели — дийип, Габак шых сапаны хожамың элине берди.

Хожам юмшаграк кесеги салып атып гойберди. Кесек узак гитмән овранып, өң янына дүшди.

Габак шых сесини чыкарман, хожамың элинден сапаны гахарлы силтәп алды. Багының халкасыны орта бармагындаң өтүрип, айлап-айлап, чырпылы тарапына бар гүйжи билен сыпдырып гойберди вөлиң, ичинден гаты шыкгы кесек хол оварралара барып дүшди. Чырпысының паркылдысы болса төвереги яңландырып гитди. Хем гахарлы, хем гедемлик билен:

— Гөрдүнми сапаның ненеңси атыляндыгыны?! — дийди.

Хожам нәразылык билен:

— Гөрдүм — дийип жогап берди.

— Гөрен болсаң, бу сапан атышыңа саңа дөвүм чөрек берен болмаз.

— Ай, дөвмән берселер хем бор. Мен өзүмем дөверин.

— Берселер дөверсиң-ле, йөне бермезлер.

— Ай, бермеселер, бизем бир шыхсыз галан өвлүйәни тапарыс-да.

— Өвлүйә тапылар, йөне сениң ялы саллахы шых этмезлер. Этселерем, саллах шыхың өвлүйәсине аяллар гелмез. Аяллар гелмесе-де, өвлүйәниң дүшевүнди болмаз. Ене бир ерден нан гөзлемели борсуң.

— Өйленерис-дә.

— Нәме?!

— Өйленерис-дә диййән.

— Ха-а-ха-а... «өйленерис-дә»... Ха-а-ха-а... «өйленерис-дә» диййәмин?..

— Хава, «өйленерис-дә» диййән.

— Нәме, өйленжек болсаң, сакгалындан ак сепиңдир. Бу гүнки гүне ченли сәхедине гарашдыңмы? Ал сапаныңы. Бар, гарасарлары ков. Сапан атмагы — өврен — дийип, Габак шых элиндәки сапаны узатды.

Хожам, элинден кәр гелмейән ялта-да болса, өрән көпбилмиш, пиримли адамды. Эгер-де Габак шых дикдүшди, сөведең болмадык болса, хожамың игделиге уграйшындан, гөвүнли-гөвүнсиз эдишинден, еңсесини тутушындан, сапаны ерден сүйрәп баршындан көп затлар аңламалыды. Эмма ол сын хем этмеди, хич зат хем аңламады.

Габак шыхын хич бир жәхетден хем өзүче ёкдугыны хожам гаты говы билйәрди. Сапан атманы-дагынам

өзүне уллакан кәр билип, чишип дуршуна хожам ярыдып өләйҗек болды. Йөне онуң хәзирки ягдайында сесини чыкарман буйрулан ишиң угрунда лоңкулдап йөрмекден бәхбитлиси ёкды. Соңра сапан атманам, гарасар ковманам өвренди. Йөне ол кәр оны азаҗык-да бегендирмеди. Гайтам агыр-агыр гыҗалата гойды...

— Мен сакгалымы саллап, бу яшдан соңра гарасар ковмалымыдырын?!. Гарасар ковмак-дагы оглан-ушагың иши ахырын. Мениң сесимем өкүз бөгүрйән ялы ёгын. Вах, сесим бир инчерәк болса болмадымы. Ай, гүнем Габак шыхыңкы. Энекүтиң гапдалында гарныны сыпап, аркайын ятыр. Сейидахмет ишаның мугт наныны ятлап, өмүр ахмырда йөрмели болайдыкмыкам?.. — дийип, хожам агыр пикире батып отырка, бир адамың:

— Салавмалейким, хожам ага — диен сеси оны пикир укусындан оярды.

— Валейким. Гелиң бакалы.

— «Ага» диййә дийип гаты гөрәймәң, яшым-а сизиңкиден улуракдыр велин, хожам хатыраңыз болансоң, «ага» диймели-дә.

— Ай, ёк. Гаты гөрмерис — дийди. Аллагың: «Хожам хатыраңыз болансоң...» диен сөзүне гөвнүхошлук билен йырш эдип йылгырды.

Аллак ондан:

— Аслында өзүңиз нәче яшыңызда? — дийип сорады.

— Яш кән дәлдир, шура ага. Хәзир гөни кыркымда. Сакгалымдан ак сепенине серетмәң. Мениң сакгалым ир агарды — дийип, хожам Аллагың өңүнде яшлыгыны мазамлады.

— Хе-е, яшымыз кырк дийсеңиз-ле... Бу акыл кәсәңиз долушып, мен диен вагтыңыз, сапан атып, гыкувлап йөрмесеңиз болмадымы?—диенде, хожам отуран ери опурылып, дик ашак өтәгидендир өйтди. Ол Сейидахмет ишаныңкыда өмүрбойы чигидиң габыгы ялы иш этмән, гарныны сыпап ятаныны намыс этмеди. Эмма гарасар ковуп, игде гораныны өлер ялы намыс этди.

Догры, зәхмете баглы болмадык еринде, ол яшдакы адам обаның арасында сапан атып, гыкувлап йөрсе, ил оны язгарарды. Эмма онуң хәзирки эдйән херекетлериниң пейдалы зәхмете баглыдыгына ил гаты говы дүшүнйәрди.

Элбетде, Аллак бейле сорагы хожамдан башга бир

адама берен болса, намыс хем этмезди, бейле чыкгынсыз агыр ой пикире-де батмазды. «Ай, шура ага, зәхмет эдйән, дөвүм чөрек газанян» диер гутарарды. Эмма хожам оны диймеди, агыр намыса галды. Чүнки хожамың душүнжеси боюнча зәхмет эдип, чөрек иймек хем намысды. Аллак:

— Хе-е, хожам ага, нәме сөзлемедиңиз, я сапан атмакдан башга кәриңиз ёкмы? — дийди.

Ол ене гөвүнли-гөвүнсиз:

— Ненеңси кәр? — дийип, ерликсиз сораг берди.

— Кәрдир-дә... ер депмегем, кәтмен урмагам, ораң ормагам,— кәр. Уссачылыгам — кәр. Кәр кән.

— Ай, о зейилли кәрим ёк.

— Онда нәхили кәриңиз бар?

— Ай, аз-кем моллачылык кәрим бар — диенде, Аллагың эдил гөзүне диканлап серетди. Ол: «Бе, говы кәриңиз бар экен. О зейилли болса, ынха обамызда метжит ёк. Метжит ачып берели. Ораза айлары ымам болуп, тарава окап берерсиңиз. Адамлара ымам борсуңыз...» дийдиржекди.

Эмма Аллак бей диймеди. Гайтам, терсине тутды.

— О зейилли болса, говы кәриңиз бар экен — диенде, хожамың йүреги тарс эдип, еринден гозганды. Эмма:

— Шу йыл обаларда шура мекдеплери ачылжак. Шол ачылжак мекдеплерде окатмак үчин шәхерде курс ачып, мугаллым тайярлаярлар. Өзүңиз ялы соватлы адам тапман, гүндиз чыралы гөзлейәрлер. Барсаңыз болмадымы? — диенде, хожамың йүреги сырылып, гуя гачан ялы болды.

— Ай, биз шура мекдебинде окадып, бир топар яш чаганы динден чыкарып билмерис — дийип, хожам элиндәки сапанының чырпысыны агзына салды.

— Пәхей, айдяныныз нәме?.. Ол ерде Сизе — чагалары динден чыкарың — диеноклар, ылым-билим өвредйәлер. Элиңизе кәр берйәлер. Шол кәр Сизи өлиңчәңиз хор этмез.

— Бейле кәр маңа герек дәл.

— Герек болмаса, гыкувлан-да, гарасар ковуң. Пәхей... — дийип, Аллагың жаны янып, йүзүни кесертди. Еңе-де дуруп билмән: — О-хов! Сиз маңа гулак салың — дийип, эдил өңүне гечип отурды. — Мен сизе бир хекая айдып бержек. Сиз шоны оңатжа диңлән,

Сиз бир молла адам, менден говы дүшүнерсиңиз — дийип, Аллак хожама хекая айдып бермәге башлады.

— Эйраның ша Апбас диен патышасы: «Ил мен хакда нәме гүррүң эдйәкә, шоны билип дурайын» дийип, дервүш гейиминде халкың арасына чыкар экен. Бир гүн өйин-өйин айланып йөркә, бир гапыдан баряв велин, ичерден бир овадан гыз чыкып: «Сизиң хакыңызы ша алып гитди. Барың, шадан соран» дийипдир.

Дервүш оңа: «Хай-хай, бей диймәң! Ша бизиң хакымыза зар дәлдир» диенде, гыз оңа: «Ша бизиңкә-де, сизиңкә-де зар» дийип жогап берипдир.

Дервүш оңа ене: «Хай-хай, бейдиймәң! Тамда гулак бардыр» диенде, гыз оңа: «Тамда гулак ёкдур, көшкде гулак бардыр» диййә.

Ша Апас, гызың акылына хайран галып, көшүге баран бадына, оңа савчы иберйә.

Гыз савча: «Мен ша Апбаса барман. Онун элинде кәри ёк. Бу гүн ша болса, эрте — геда. Бир гүн оны халк шалыгындан дүшүрип ковар велин, эли кәрсиз, гедай гезмели болар. Барың, мениң хабарымы ша Апбаса етириң» дийип жогап берйәр.

Савчы гызың хабарыны элтен бадына ша Апбас везир-векиллерини йыгнап, маслахат эдйә. Оңа: «Иң аңсат хүнәр кече басмагы өвренәй» диййәлер. Ша Апбас кече этмеги өврененсоң, гыза өз эден кечесини совгат иберйә. Гыз онуң эден кечесине сын эдйә. Гүл басышыны, гырасының текизлигини, галың-юкалыкда эндиганлыгыны, юмшак-гатылыгыны дерңәп халая. Ша Апбаса бармага разычылык берйә.

Ша Апбас гызы аландан соңра-да, дервүш лыбасында гезмегини гоймандыр. Бир гүн бир нахархана баря велин, «Дервүш гелди» дийип хорматлап, мунуң еке өзүни бир жая салялар. Яңкы отурып-отурманка, бир ере бася велин, бир гараңкы ерземине дик башашак гүвләп гидйә. Гыгырса сеси эшидилмейән түм-гараңкы жайың ичинде нәдерини билмән дурка, бирден хем бир ерден ишик ачыля-да, жайың ичи ягтыля. Ана, бар онсоң!.. Дадыңа ким етер?!. Бирден хем гөзлери гангуйма болан муртлак эйменч адам пычагыны чалып, ша Апбасың үстүне абаня-да: «Мен сени өлдүрҗек» диййә.

Ша Апбас: «Сиз мени өлдүрмәң. Мениң голумдан хүнәр гелйә. Мен шу ерземинден чыкман, кече эдейин отурайын. Сизем мениң эден кечәми патышаның кичи

аялына элтип берин дурун. Сизин хер элтен кечэнизе йуз тылла берер» дийипдир.

Ша Апбасын гол хунэрине гызыгып, оны өлдүрмэн, кече этдирмэге башлапдырлар. Биринжи эден кечесини патышанын кичи аялына, хэки акыллы гыза, элтип берипдирлер. Ша Апбасын кичи аялы, кечэни гөренден, кимин эдендигини билипдир. Элтенин элине йүз тылла берип, «Ене гетириберин» дийип гойберипдир. Билдирмэн ызына-да жансыз салып гойберипдир. Ана, шейдип хем патыша гол хунэри билен өлүмден сыпыпдыр».

— Ана, хожам ага, «Кэрли эселер, бикэр сусалар» дийлен накыл хем шондан гелип чыкыпдыр. «Йигиде йүз хунэр хем аздыр» диен туркменин бир накылы бардыр. Окамага-язмага сувара болсаныз, гидин-де, шэхерде курса гирин. Кэринизболар. Наны миннетсиз чейнэрсиниз — дийип, Аллак хожамын йүзүне серетди. Эмма айдып берен тымсалынын, берен маслахатынын азажык-да тэсир эдендиги онун йүз-гөзүнден гөрүнмеди.

Хожам эп-эсли отурандан сонра:

— Мана көмек этжек болсаныз, өзүнизе мүрзе эдип алайын — дийип, бир гозганды.

— Ёк, мен мүрзэми ковуп, сизи мүрзе эдип алып билмен.

— Алып билмесениз, курс маслахатынызам бермэн.

— Боля. Бермедик. Маслахатымыз бар, зорумыз ёк. «Диеними этмесен, диймэнмишим хамана» дийлен болсун — дийип, Аллак туруп гитди.

Хожам отуран еринде Сейидахмет ишанын бол чөрегини ятлап, агыр ой-пикире гитди. Игделере чозан сүри-сүри гарасарларын жагылда-жугул сеслери алловарралара етйэн хем болса, хожамын гулагына етмеди. Оларын жагыл-жуглуна Габак шых хем отурып билмэн гелди. Эмма хожам енсесинден гелип, онун дуранынам дуймады.

— Ери, хожам хан, гарасарларын сесине хумар болуп отырмын? — дийип, Габак шых гыжытлы сөзүни етирди.

— Хумар-а боламзок — дийип, хожам тисгинип ериндентурды.

— Хумар болмасан, нэме гарасарлары кованок?!

— Коварыс-да.

— Ковжак болсан, нэме сэхедине гарашямын?!

— Сэхедине-де гарашамзок.

— Сэхедине гарашмаян болсаң, иййэн наныңы бир өде. Бу ерде Сейидахмет ишаның мугт ашы ёк.

— Ай, иййэн наныма сениң хем пулуң чыканок, шых ага! Мениң устуме галаңңырама — дийип, хожам чымгызыл болды.

— Мениң нанымы иймэн, кимиң наныны иййэсиң?! — дийип, шых ондан хем бетер гызарды.

— Өвлүйэниң наныны иййэн.

— Өвлүйэниниң наны кимиңки?

— Өвлүйэниң наны сениңки болшы ялы, мениңкем — диенде, шых йөне өлүп билмеди.

— Сен... сен «Соң гелен — аша батыр» этҗек болямың?! Белки, мени өвлүйэденем коварсың... — дийип, гахарына айтҗак сөзүни хем соңлап билмеди.

— Мен Сизи өвлүйэден ковҗак боламок. Сизиңем мени өвлүйэден ковмага хакыңыз ёкдур. Шонам билип гоюң. Мен Энекүти ковса гидерин. Эмма сизиң кованыңыз үчин гитмен — дийип, хожам келлесини яйкады.

Габак шыхың газабы иң ёкары хетдине етди.

— Мен ким?! Ким мен?! Билйэрмиң шоны?! — дийип, юмругы билен өз күкрегине енчди.

Хожам сарсман, совукганлылык билен:

— Сен ким?.. Сен хол өвлүйэниң дашыны сүпүрип йөрен сүбсегэр дийди.

— Мен Энекүтиниң нэмеси? Шоны айт! — дийип, Габак шых сандыраклап, өз күкрегине дүртүп, өзүни гөркезди.

Хожам ене совукганлылык билен ховлукман:

— Сен Энекүтиниң эрисиң-дэ... — дийди.

— Эри болсам, сапаныңы ташла-да, гүмүни чек! — диенден, хожам гызып башлады.

— Хо-ов шых, гаты гитме! Билйэмиң сен мениң кимдигими?! Мен — хожа: сен — шых. Мен — сениң аңырдан гелйэн хожайының. Сен — мениң аңырдан гелйэн хызматкэрим. Инди сен мени өвлүйэден ковҗак болямың?!

— Ковҗак болян!

— Ковмарсың!

— Гөрерис! — дийип, Габак шых Энекүтиниң янына уграды. Хожам хем:

— Гөрерис! — дийип галды.

Габак шых аңырдан геле-гелмэне:

— Мен озал айтдым, «Хожамы гетирмэли» дийип, бар, инди өзүң хөтдесинден гел-дэ! — дийип вадаралык эдип башлады.

Энекүти онуң учин дарыгып-гысылып дурмады.

— Вий нэме болды? Хожам билен нэме ишиң бар? — дийип, өрэн аркайын сөзледи.

Шых онуң гапдалында гелип отурышына хас-с... эдип, улудан бир демини алды. Энекүти бипервайлыга салып, «Нэме учин улудан демиңи алясың?» хем диймеди. Габак шых ене отурып билмэн:

— «Меллекчэ ер берсең, ер эесини ерден чыкар» диенлери бу ерден гелип чыкды — дийип, ене улудан демини алды.

Энекүти:

— Ханы айт, гөрейин, хожам саңа нэме дийди? — дийип сорады.

— Нэме дийди?! «Сапанам, гарасарам, игде-де, өвлүйэ-де өзүминки» дийди! «Өз игдэм, ислесем, гарасара берерин, ислесем, гара ере берерин» дийди. «Бу затлар билен сизиң ишиңиз болмасын» дийди. Бар, инди өзүң гүррүңлеш — дийип, Габак шых гахарына йүзүни хожамың игде гораян ериниң терсине өврүп отурды.

Энекүти: «Хе-хе...» эдип, яландан ысгынсыз гүлди-де:

— Хожам догры айдыпдыр. Хожамың өңүнде шыхың асыл сөзем болмаз, гепем — дийип, келлесини гарт-гарт гашады.

— О нэме учин? Өвлүйэлериң эеси шыхлар, мүжевүрлер болмалыдыр ахыры.

— Ол айдяның догры. Йөне шыхларыңам, мүжевүрлериңем эеси хожалардыр. Хожаның аслы пыгамбер несли болмалыдыр.

— А шыхларың аслы?

— Оны мен билмедим. Йөне сен маңа гулак сал. Ыслам дини яйранда, диниңем, юрдуңам эеси хожалар болупдыр. Ана, шонда шыхлара, мүжевүрлере: «Сиз өвлүйэлере середибериң» дийип гоюпдыр. Хожаның өңүнде шыхың сөзи болмаз. Хожама гаты-гайрым сөз айдайжы болмагын. Дүшнүклими? — дийип, Энекүти уллакан гөзлерини гинден ачып серетди.

Габак шыхың гөзи онуң гөзүне дүшенде:

— Дүшнүкли... — дийип, йүзүни ашак салды.

Хожам геленден соң, Энекүти Габак шыхы ковма-

ның күл-күлүне дүшүпди. Чүнки хожам Габак шыхдан яшрак хем догумлыды. Хожамың Габак шыхдан ене бир артыкмач тарапы, ол хожады. Энекүти хожамың аялы болайса, ил-ичинде абрайының артжакдыгыны билйәрди. «Хожаның бибиси болайсам, нәме этсем-де, ил маңа дилини етирип билмез, гарачылар хожаның итине-де хар дийип билйән дәлдирлер» дийип, отуран еринде көп планлар чекди. Йөне Габак шыхы ненеңси ёл билен ковмагың никирини эдип, эп-эсли вагт белли бир нетижә гелип билмәнди. Чүнки оңы йөне ковагада, хожама барып отурыберсе, төверек-дашы, ил-гүн «әрини чалшырып йөр...» дийип гүррүңини этжекди, абрайы дөкүлжекди. Шонуң үчин хем ол өңүрти Габак шыхы илиң өңүнде масгара эдип, өвлүйәден ковмак ислейәрди. Ол меселеде-де ахыры белли бир нетижә гелди. Өлчеди, бичди, кесди, иң соңунда, хожам билен маслахатлашды. Хожам онуң маслахатыны догры тапды. Ана, шол ниетлерини амала ашырмак үчин хем бир гиже Энекүти хожам билен Габак шыхы огурлыга иберди.

Бириниң гапысында байнадаймалы халына гирен, семиз баг өкүзчеси даңылгы дурды. Габак шых билен хожам ите-гуша билдирмән, барышларына гөләниң йүпүне япышдылар. Энтек чөзмәнкәлер, хожам бир маслахат тапды.

— Шых ага, бу йылы билен газыгындан сыпып билмән дуран мес гөледир. Бошадайсак, икимизиңем элимизден сыпар. Оңат, мунуң йүпи хем узын экени, өңүрти, ортасыны сениң билиңе даңалы. Онсоң мен газыгындан сыпдырайын — дийди.

Габак шых онуң маслахатына разы болды. Хожам гөләниң йүпүниң бир уҗуны шыхың билине пугта баглап, газыгындан сыпдырып гойберди. Мес гөле багдан сыпышына шыхы ызына тиркәп, өкҗәни гөтерди. Гитдигиче бат алды. Шых онуң ызындан галман, гара өйүң дашына бирки гайра айлананда, эеси хасырдап чыкды. Гөлесиниң ызындан галман, хасанаклап йөрен пыяда гапдалына геленде, «Ковалама гөләни!» дийип гыгыран сөзүниң ерине «Гөләни тут!» диен сеси чала эшидип галды. Икинжи гайра душуна геленде, хас гахарлы «Ковалама гөләни!» дийип гыгырды. Ене ол: «Гөләни тут!» диен сеси чала эшидип галды. Соңра гитдигиче гөле бат алды. Шых онуң ызындан галмады. Йөне «Ковалама

гөләни!» «Гөләңи тутдан» башга сес эшидилмеди. Бирден хем гөле өйүң дашындан айрылып, ёла гаршын тутдурды. Эеси: «Дат, гөле гитди!» дийип, ызына дүшди. Гоңшусам онуң ызына дүшүп, дөрт тиркешик болдулар. Ала көпек хем оларың ызындан галмады. Кәте эесиниң гапдалындан галман, «Хә-хәсини» берсе, кәте гөләниң гапдалына барып, «Хә-хәсини» берйәрди. Башга көмеги ёкды.

Шол созангуйрук болуп, гидип барышларына шых ядады. Аяклары-чайшарып башлады. Ахыры беденине гурбы етмән йыкылды. Йыкыландан соңра-да, гөле оны эп-эсли ере сүйреди.

— Бе-е... сүйренҗек, тогаланҗак велин, гөледен галҗак дәл айт.

— Ёк, гөле билен гадыры зор экен.

— Гөледен галмаҗагы чыны экен — дийип, ики гоңшы янына барандан соңра, Габак шыхы танап галдылар. Оны гөледен галдырмаян гүйҗүң хем билине багланан бек танапдыгыны билип галдылар.

Энекүти узак вагт пикирленип гөвнүне дүвен ниетини амала ашырды. Габак шых огурлыкда тутулды. Хоҗам болса гөле газыкдан бошан бадына гачып гутулды.

Энекүти: «Сен огурлыкда тутулып, иле масгара болдуң. Инди мен сениң билен өвлүйәде яшап билмен» дийип, Габак шыхы ковуп гойберди. Онуң ерине хоҗам галды. Эмма ол ил йүзүне хоҗама әрим диймеди. Нәме дийсе-де, бейле ишлерден соңра Энекүтиниң абрайы гачып башлады. Өвлүйәни ташлап, нирә-де болса, башыны алып гитмәге меҗбур болды.

10-нҗы бап

ДУРНА ЕРДЕДИР

Бир гарры аял билен солдат гейимли яш йигит Ашгабадың гүндогарындан гүнбатара гидйән бир көчеси билен ховлукман, гүррүңлешип гелйәрди. Яш йигит көчәниң угрунда гапа язылан хат болса, дуруп окаярды. Гел-геле, бир уллакан баглы ховлының гөк гапысына язылан хаты окады-да:

— Эҗе, Узук дагының окаян ер-ә шу ховлы экени — дийди.

Гарры аял сесини чыкарман, гүр баглыга бейик хаягының үсти билен аңкарылып серетди.

— Ханы, гир, эже.

— Ити-гушы ёкмука, балам?

— Бу ерде ит-гуш болмаз, эже, гирибер — дийип, гапыны ачып саклады.

Гарры аял ховла гирди-де, ене аңкарылып серетди. Ичинден бир затлар окап, «Мунча хорлукдан соң эзиз перзендимиң багты ачылдыгы болсун-да» дийип, ики элини йүзүне етирди. «Женнет ялы ер экен, балам» дийип, оглунының йүзүне гарады.

Керпич дүшелги далбарлы көчәниң угрунда аңырдан гөрүнйән бишен керпич жая тарап уградылар. Далбарың гутаран еринде чеп тарапда ики саны гыз отырды.

Йигит аяк саклады-да:

— Эже, ол гызлара серет, танаямың? — дийди.

Ара отуз-кырк әдим болансоң, гарры энәниң өзи өз гызыны ончаклы сайгармаса-да:

— Вай, Узук жанмы?! — дийди.

— Ханы йөр, янларына баралы, онсоң танарсың-да — дийип уградылар.

Етип баряркалар, булара Узугың гөзи дүшди. Отуран еринден:

— Вай, эже жан! — дийип топулды.

— Вай, доганжыгым гелипдир!.. Бал доганым, жан доганым гелипдир! — дийип, Узук геле-гелмәне, Дурдыны гужаклады. — Көрпе доганым, эзиз доганым мени гөрмәге гелипдир! Мерт доганым, мердана доганым — дийип, гужаклап дуран еринде гөзлеринден боюр-боюр гойберди. — Жан алып, жан берен доганым мени ядындан чыкармандыр! — дийип, гужаклап дуран еринде Узук бегенжине чыдаман, бар-бар багырды. Сүтем-хорлукдан яңы сыпан ялңыз уясының мәхир-мухаббетине Дурдының өзи-де чыдап дуруп билмеди.

— Узук, гой, аглама. Инди мен хич ерик гитмен. Гүнде-гүнаша гөршерис дурарыс — дийип, өзи хем хамсыкды.

Оразсолтан эже яш башындан бир-бириңден айра дүшен тайлы перзендиниң душушыгындан чешмеләп чыкан шатлык дерясына гарк болуп галды. Шатлыгындан яңа гөзяшыны саклап билмеди.

— Узук жан, жан жигиңи гужакла! Дурды жан, ялңыз уяңы, начар уяңы гужакла! Какаңызам габрындан

«Хак!» дийип галсын. Айра дүшен перзентлериниң бу гүнки душушыгыны гөрүп, олам тирсегине галар. Шу махал онуң рухы яныңыздадыр. Середип дурандыр. Гой, серетсин, шатлансын, балаларым! — дийип, Оразсолтан эже гөзяшыны саклап билмеди.

Узук гелип эжесини гужаклады.

— Эже җан, душушдык, бирлешдик, җемлендик! Яшасын Шура хөкумети! Сенем, эже, «Яшасын Шура хөкумети!» дий. Гой, аглама — дийип, Узук эжесиниң гөзяшыны сүпүрди.

Оразсолтан эже:

— Вах, Шура хөкумети яшасын-ла — дийип йылгырды.

Ине, нәче йыллар бир-бириңден айра дүшен энели огул, энели гыз — үчүси гүлзарлыгың ичинде тапышды. Гужаклашдылар, аглашдылар, гүлүшдилер. Ахыры йүреклери ерине гелип, гапдалларындакы скамейканың үстүнде отурдылар. Огул-гызың ортасында орнашан гарры энәниң башы асмана етди.

Узук:

— Вай, эже җан, сени гужакламак ядымдан чыкыпдыр — дийип, отуран еринде эжесини гужаклады. Йүз-гөзүнден өпди.

— Боля, балам, екеже доганыны гужакладың. Шол мени гужакладыгыңдыр — дийип, гарры эне гөзлерине биыгтыяр инен шатлык яшыны сүпүрди.

Маягөзел хем буларың душушыгына бипервай гарап дурмады.

Оларың шатлыгыны, гүлкүсини, гөзяшыны деңпайлашды. Узук оны чагырып, гапдалында отуртды.

— Дурды җан, бу гыза оңатҗа сын эт, танамалысың — дийип, Узук йылгырды.

Оңа середенден, Дурдының йүреги җиглэп гитди. Бир ерде гөрен ялы болды, эмма ниреде гөрендигини билмеди.

— Оңатҗа сын эт. Мая җан сени гаты оңат танаяндыр — дийип, Узук ене йылгырды. Мая уялып, йүзүни ашак салды. Йүзүне бир хили гызгылт өвүшгин чайылды. Ол өвүшгин оны өңкүден хем бетер гөрке гетирди.

— Өз-ә бир ерде гөрен гызым, йөне хачан гөреними, ниреде гөреними билжек дәл-дә — дийип, Дурды Узугың йүзүне серетди.

Узук сырлы гүлүмсирәп:

— Он единжи йылы ядыңа сал — дийди.

— Он единжи йылда ниреде гөрдүмкәм?.. Ондан бәри нәче йыл гечди...

— Хава, ондан бәри нәче йыл гечсе-де, шо махал он үч-он дөрдүниң ичинде болмалы. Хәзир он едисиниң ичинде.

— Ягшы, онсоң мен нәдип танайын?.. Ниреде гөрдүмкәм?..

— Эгригүзер бендини ядыңа сал.

— Ах, Меләң жигисими?

— Эдил өзи.

— Вах, Худайберди аганың гызы дийсене. Онда мени танамалыдыр — диенде, Дурдының йүреги ериндеи гобсунаи ялы болды. Он единжи йылың доңаклы гижеси Маяжыгың ики саныжак жигижиги билен бендиң үстүнде доңжак болуп отураны-да, олары ак тама элтип йылыданы-да ядына дүшди. Ол вагт Маяжыгың хоржа йүзүниң сары мум өвүшгинини берип дураны-да, укудан доймадык өчүгси гөзлери-де, эти гачып, сары галан инчежик гошарлары-да, дөвүлжек болуп дуран узынжа бармажыклары-да Дурдының гөзүниң өңүне бирме-бир гелип гечди. Шожагаз Маяжыгың хәзир шейле этли-ганлы узын бойлы, сыратлы Маягөзел болуп етишенине Дурдының гөвни гөтерилди, онун ики саныжак тайлыжа жигижиклерини сорамак иследи. Ене-де бирден оларың көпрониң ашагында ятып, иңлис солдатының атыны үркүзенлери үчин, икисиниң бир ока таб-шырыланы ядына дүшди. Хәзир хасратлы ваканы ятламайын дийип сакланды.

Оразсолтан эжә-де Маягөзел ярады. Ол ашаклыкдан сын эдип:

— Түвелеме, ай ялы гыз экен! Гөз дегмесин. Гөзден-дилден сакласын. Түвелеме, түф-түф, түвелеме, түф! — дийип, үч гайра түфледи.

— Вах, эже, «Ая-гүне тай ялы экен» дийсене. Бәрден гайтдың — дийип, Узук Маяның йүзүне серетди-де, элиндәки китабыны алды. Мая шунча өвгүден суссы басылып отырка, элиндәки китабыны алдыраныны дуйман галды. Бирден хем тисгинип, гайдып алмакчы болды. Эмма Узук:

— Бол-маз... — дийип, бейлесине өврүлди. Китабың ичинден Дурдының суратыны алып узатды. Дурды өз суратына сын эдип, бир йылгырды-да:

— Муны нireден алдыңыз? — дийип сорады.

— Мая җандан сора — дийип, Узук йылгырды. Мая утанҗындан гызарылып, йүзүни ашак салды. Дурдының:

— Мая гыз, бу сураты нireден алдың? — диен соррагына-да җогап бермеди.

— Мая җан, «Сураты нireден огурладың?» диййәрлер, җогап бер. Сени огры сайялар. Өзүңи акламак герек — дийип, Узук гүлди.

Мая Узуга: «Лакгылдама-да, үмсүм отур!» диен аламаты берҗек болуп, гөз гытагы билен серетди. Ондада гөзлери Дурдының гөзүне дүшди. Ене гызарылып, йүзүни ашак салды.

Бу ерде эдилйән гүррүңлерден утанып, Маяның йүзи гызарса-да, хакыкатында оңа яраман дуран дәлдигине Узук өрән говы дүшүнйәрди. Шонуң үчин хем сөйги хакындакы сөзүни чуңалтҗак болуп:

— Дурды җан, сурат хакында берен сорагыңа Мая җан җогап бермеди-ле, ене сорамалы болдуң — дийди.

— Җогап бермесе-де, сениң «огурлык япялар» диен төхмедиң астында галып билмез. Огурламандыгыны Маягөзел субут эдер. Йөне көнелтмән-ә саклапдыр.

— Аявлы сакланан зат көнелмез, Дурды җан.

— Ай, шейледир-ле, асыл кир деген ери ёк.

— Мәхриң янында кириң нәме иши бар? — дийип, Узук Маяның йүзүне гүлүп серетди. Мая өңкүсинден хем бетер гызарды.

— Утандырмаң Мая гызы. Ай, Мая җан гиндир. Сизиң олар ялы сөзүңиз үчин гысылып дурмаз — дийип, Оразсолтан эҗе-де буларың сөзүне гатышды.

Бейле дегишмелер Мая яраса-да, Оразсолтан эҗәниң янында үмсүмрәк болайсалар кем гөрмейәрди. Шонуң үчин хем ол хәзир туруп гитмекчиди, йөне утанҗындан яңа аяклары чалшып, йөришини үйтгедибирмикә өйдүп, горкусына отырды.

Оразсолтан эҗе:

— Узук җан, халыс агзымың ичи кепәп, бокурдагым, гурады. Хий, бир чәйнек чай ичип болмазмыка? — дийип, гызының йүзүне гарады.

Узук:

— Болар, эҗе — диййәнчә. Мая ериндең турды-да: — Мен чай гояйын — дийип уграберди.

— Эже, Маягөзели халадыңмы? — дийип, Узук Дурдың йүзүне серетди.

— Вах, балам, олар ялы зат бизе етдирәйсе... Мәхек дашы ялы, оңат гыз экен.

— Етдир, эже, шол сениң гелниң болмалы.

— Ай, нәбилейин, балам, олар ялы багт бизе етдирәйс-ә... Бизиң багтымыз гара даш астындадыр.

— Ёк, эже, бей дийме. Бизиң багтымыз гара даш астындан чыкандыр.

— Белки, худай. Инди сенем бейдип йөрме-де, оба бар. Ене-де өлмәнкәм, тайлы перзендимиң шол гарып түнеге гирип-чыканыны бир гөрейин.

— Гөрерсиң, эже. Басым Мара барҗак. Мая билен биле барҗак.

— Биле бармасаң, еке барсаңам, бар, балам. Аял машгаланың окув герегине дәл. Бар-да, шол гарып чатманың дулунда отур. Сениңем бир гүн багтың ачылар — диенден, Дурды эне билен гызың гүррүңиниң чуңлашҗакдыгыны билди-де, еринден турды.

— Узук, мен бир бага айланып гелейин. Сиз гүррүңиңизи эдибериң. Эҗемиң гүррүңини диңлесең диңлегин велин, өз билдигиңденем галмагын — дийип, Дурды уграберди.

— «Өз билдигиңденем галмагын»... Сизиңем бир билениңиз бормы? — дийип, Оразсолтан эҗе оглуның ызындан хүңүрдәп галды.

— Эҗе җан, өз гүррүңиңи эдибер. Хол, Дурды гитди — дийип, Узук эҗесиниң эгнине какды.

— Балам, Узук җан, үстүмдәки түнек басым юмрулҗак. Бүтин үст-башыны тәзеләп, тәримлерини көклетмели. Укларына бала чыкардып, чагарыгыны дүзетмели...

— «Тәзе өй тутмалы» дийәй-дә, эҗе.

— Ёк, балам, тәзе өй герек дәл. Шу өй тәзекә, какаң билен ичине гирипдик. Какаң пахыр-а шу өйден чыкды, менем шу өйден чыкып, какаң янына бир барсам... Онсоң нәтсеңиз шейдиң — дийди.

Узук эҗесиниң кеҗине гайтмаҗак болуп:

— Боляр, эже, ондан соңам дүзедерис — дийип, эҗесине чаларак япланды.

— Балам, мен шол өйүң дүзелип, ичине гелин гиренини гөрмесем, арманлыҗа гөзүми ачып гидерин. Өзү-

миң гелин болуп гирен өйүме гелнимем салжак. Онсоң өлсем, арманым ёк.

— Эже жан, шол максадыңа етерсиң.

— Ненеңси етерсиң? Бир көпүк пулуң ёк. Ил гызыны мугт беренок, галың герек.

— Мен галыңсыз гелни дулуңда элтип отурдайсам нэтжек? — диенде, Оразсолтан эже бир диңиргенди. Эмма «Галыңсыз гелин эдинмек болар» дийлен пикир асла онуң бейнисине ерлешмеди.

— Балам, «Мугт Бухарда ёк» дийип, өңкүлериң айданының хатасы болмаз. Ил гызыны мугт бермез. Мугтуң чорбасы чыкмаз. Йүзүне йылангарак чыкмадык чорбаның маңа гереги ёк, балам — диен сөзүни Оразсолтан эже түйс йүрекден хамсыгып айтды.

Ене азажык терсине гайтсаң аглажакды. Узук эжесиниң бейле ягдайыны аңды.

— Боляр, эже жан, сен нэме дийсең, шол болар — дийип, кичижик чаганы гужаклан ялы гужаклады.

— Мениң диеним болса, балам, бардажык, дулумда отур.

— Боляр, эже, «отур» дийсең отурайын.

— Хава, отур. Сениңем алның-багтың ачылар. Онсоңам Дурды жаны иле меңзеш эдип өерейин — дийип, Оразсолтан эже төверегине гөзүни айлады-да, пышырдап диен ялы сөзлемэге башлады. — Балам, маңа гулак сал. Ил дениңде огуллы болдум, гызлы болдум. Ил дениңде огул өермедим, гыз чыкармадым... — диенде, Оразсолтан эже аңры сөзлэбилмэн, хамсыгды-да, гөзлерине биыгтыяр инен яшларыны сүпүрди.

— Эже жан, аглама. Оглуңа-гызыңа говушдың. Инди бир аглама, жан эжем — дийип, Узук эжесиниң дулугына өз дулугыны гойды.

— Балам, жан балам, аладам кэн, аладам... Энтек эден задым ёк...

— Эже, оглуңа-гызыңа говушдың. Худая шүкүр эт, хөкүмете миннетдар бол.

— Балам, худая-да шүкүр эдйэн, Шура-да миннетдар. Оглума-гызыма говушдым, тэзе алададар пейда болды.

— Эже, аладаң боланына шүкүр эт. Адамзат гөзи юмлан гүни, бар алададан дынйандыр. Ондан бэрде алададан дынмак болмаз.

— Вах, балам, оңа душүнйән-ле.

— Душүнйән болсаң, ямаңыны гөрдүң, агладың. Инди ягшысынам гөрдүң, беген, шатлан, гүл. Болмаса ягшының гөвни галар сенден — диен сөзүне Оразсолтан эже бегенди.

—Әй, балам-а, акылың-а бар сениң. Оканыңам бирнемежик хайры дегипдир — дийип гүлди.

Ненеңси-де болса, Оразсолтан эже өйүнден гөвнүне дувуп гелен максадыны ядындан чыкармады. Онуң никири Узугы сатып, ондан алан галңына оглуны өермекди. Шол максадына етмек үчин ене пышырдап диен ялы сөзлемәге башлады.

— Узук җан, маңа гулак сал. Черкез ишан: «Узук болмаса, төрде отуран улы гыза-да өйленмен» диййәмиш.

— Ол бидерек сөздүр эже.

— Ёк, балам, үстүме пыланча гайра адам иберди. Хол Мерет арчының улы аялы пыланча гайра гелди. Бир махал дәдеси биленем сениң үстүңде терслешип, шәхере чыкып гидипмиш.

— Эже, оларың хеммеси бидерек гүррүңдир.

— Ёк, балам, «бидерек» дийме. Дурды җан геленсоңам, Мерет арчының аялы: «Инди гызыңы Черкез ишана берәгеде, деррев оглуңы өер» дийип айтды. Черкез ишандан бихабар гелен дәлдир.

— Эже, сениң бар максадың оглуңы өермек дәлми?

— Бар максадым оглумы өермек.

— Шоны мен өерейин. Янкы гызың, хий, кеми бармы? Акыллы-башлы, мәхек дашы ялы гыз.

— Черкез ишаның нәме кеми бар? Акыллы, абрайлы, окувлы, улы ишаның оглы. Өзлерем хожа, пыгамбер өвлады, асылзада. Бизиң-ә шолар ялы адам гиевимиз болса, дүнйәде арманымыз ёк.

— Догры, Черкез ишаның кеми ёк. Шол сениң айдан сынларың хеммесем шонда бар. Йөне, сен хәзир оглуңы өермек хакда гүррүң эдйәмиң я-да гызыңы чыкармак хакда?

— Вах, балам, гызымы чыкармасам, оглумы өерип билмен ахыры.

— Билерсиң. Холха, гелинлигиң Маягөзел элини ювуп, чай ичмәге чагыря, йөр — дийип, Узук ериңден турҗак болды. Эжеси аслышып отуртды.

— Вах, балам, ол гызы бизе мугт бермезлер. Ону-

нам агасы Меле өйленип билмән йөр. Шу гызы сатын өйәрлер.

— Эже, шу гыз бизиң гелинлигимиз. Меләниң ненеңси өйленени билен сениң ишиң болмасын. Меле Маяны бизе мугт берер. Бизиңем Меләэден ягшылыгымыз аз дәлдир. Бир вагт эли-аягы саралгы сыгыр тамда ятырка-да, бошадып гойберен биздик. Онсоңам Дурды жан Меләә: «Өл» дийсе, өлер ятыбир. Сен агыр гүнлериң достлук дүвүнлеринин ненеңси берк дүвүлйәндигини билйән дәлсиң. Йөр, гелинлигиң билен чай ичмәге гидели — дийип, Узук эжеси билен уграды.

Мая ере язара дүшеклери болмансоң, чайы демләп, столуң үстүнде гойды. Оразсолтан эжәниң отуржак ерини гөркездилер. Ол ики аягы билен хем табуретканың үстүне чыкып, чоммалып отурмак иследи. Бир эли билен столуң гырасындан тутды-да, бир аягыны табуретканың үстүнде гойды. Икинжи аягыны гөтермәге горкуп:

— Балаларым, мени отуртжак ериңиз-ә дар экен. Мен мунуң үстүне йыкылман чыкып бери билермикәм? — дийип, икинжи аягынам гөтермәге сынанышды.

Шол вагт Мая:

— Оразсолтан эже, бейдип отурмаң. Ине, шейле отурың — дийип, өзи чаласын отурып турды.

— Вах, балам, аягы саллап отурып бормука? — дийип, Оразсолтан эже Маяның йүзүне серетди.

— Аягыңыз салланмаз, Оразсолтан эже, ере дирәрсиңиз — дийип, Маягөзел оны отуртды-да, өңүнде чай гойды. Бейлеки гызлар хем чай башында отурышдылар.

Оразсолтан эжәниң гөзи бирден дивар билен гырат гойлан улы айна дүшди. Ол ерде отуранларың өзлеридигини танамады. Агзына бир элини етирди-де:

— Вий, балаларым, мен ол отуранлары гөрмәндирин. Саламлашып гайдыберсем, нәдеркә? — дийди.

Гызлар онуң сөзүне гүлүшмән, зордан сакландылар. Мая гөзүни тегеләп, Узугың йүзүне серетди.

Узук бу ерде шатлыклы гүлки дөретмек иследи:

— Эже, бар-да, саламлашып гайдыбер — дийди.

— Мен шейдейин. «Аманмы?» дийип гайдайын — дийди-де, Оразсолтан эже туруп, айна тарап уграды.

Узук янында отуран гызың яглыгыны башына атып, ызы билен уграды. Эжеси айна якын баранда, дурагада башыны атды.

Оразсолтан эже:

— Аманмысың, кейгим? — диенде, Узук хас якынлап, эгнини тутды. Ол ики эли билен эгнине какжак боланда, эллери айна патлап дегди. Узук жак-жаклап гүлмәге башлады:

Эжеси:

— Хәй, мурдар-а — диййип ызына доланды.

Гызлар гызыл-гыран гүлмәге башлады. Гүлмежек болуп, пыңкыранам болды. Гүлкүсине хас ыгтыяр эдәени йылгырып, йүзүни ашак салды. Маягөзел хас аркайын отырды.

Оразсолтан эже гүлйәрлер-ов диййип, азажык-да дарыкмады. Гайтам, яш гелин-гызларың гүлкүсине гөвни гөтерилип, өзи хем гүлмәге башлады.

— Гүлүң, гызлар, гүлжек вагтыңыздыр. Гара гөзлериңизден яш гелмесе бор, гүлүң. Узук жаның хем гүлүп башладыгы болсун, худайым. Гүлүң, гызлар, гүлмели заман гелди. Ха-а-ха-ха-хa-а! — эдип, Оразсолтан эже барысындан хем өкдерәк гүлүп гойберди. Бейле бөврек яран зарплы гүлки Оразсолтан эжәниң өмрүнде биринжи гайра чыкан болса герек.

Узук:

— Гызлар, сиз эжем билен чай ичибериң. Мен дашарда Дурда гарашайын — диййип гитди.

Дурды өңки гүррүңлешен еринде отуран экен. Узук оны чая чагырды.

Дурды:

— Ёк, чай ичжек дәл. Яңы көчеде лимонад ичдим — диенсоң, Узук онуң гапдалында отурып, эжесиниң айнадан алдананыны айдып берди.

— Олар ялы улы айнаның дүнйәде бардыгынам эжем билйән дәлдир — диййип, Дурды чаларак йылгырды.

— Хава, Узук, ол ганхорларыңам элинден саг-аман сыпыпсың, гөзүң айдың.

— Саг бол. Ханы өзүң иш-пиш хакында алада эдеңокмы?

— Этдим.

— Нәме иш?

— Атряд начальниги.

— Нәме иш этмели?

— О ерде-бу ерде галтаман бар, олары ковалап тутарыс. Гаракчылар-кән, олары тутарыс.

— Гаракчылар атлы-яраглы йүз-йүз элли адама чен-ли йыгнанышып гидйәмиш диййәлер.

— Йыгнанышсалар, бизем йыгнанышарыс.

— Йыгнанышарсыңыз велин, окуң өңүнден башга ерде иш тапмадыңмы?

— Окуң өңүнде-де бири дурмалы-да.

— Дашкентде партия окувы бармыш диййәлер, шона гитсең болмадымы?

— Оңа-да гитсек, гидибирис-дә. Гарры энәнем мыдам еке ташлап йөрмели дәл-дә.

— Гарры эне еке болмаз. Ынха, мен окувымы гутарып барян. Бәш-он гүнлүкде Гылычлы гелип гитди. Барсаң, ериң белли дийди.

— Нененси еркә?

— Аяллар бөлүми дийди.

— Ол боля.

Узук йылгырды-да:

— Мая сын этдиңми? — дийди.

Дурдының йүзи бахар ялы ачылып гитди.

— Мая сын этмедим, ол өзүне биыгтыяр сын этдирди.

— О нененси?

— Маяның сыратындан сора.

— Хә, дүшүндим. Йөр, чай ичели-дә.

— Ёк, мен чай ичҗек дәл. Бу гиҗе эҗеңи мыхман алып билермиң?

— Билерин.

— Боляр онда. Мениң мыхман ерим бар. Саг бол — дийип, Дурды уграберди.

11-нҗи бап

ЭШЕГИҢ ЭМИ — ШАЛДЫР

Бу гүн ир билен Ревкомың гапысы сорагсыз-идегсиз ачылды. Шол халатда ич ишикде бозулан гурҗак ялы хопул-сопул, бойы пессеҗик, чишик аял пейда болды. Онуң йүз-гөзи-де өмүр ювлуп-ардылман, тутушып гиден кирли сачы билен реңкдешди. Ол енсесинден итилен ялы болуп, ичерик гиренден чат маңлайындакы столуң башында отуран адама гоша дүрбүсини диканлап тутды. Йити гөзлерини ондан айырман середишине ийәйҗек

болды. Ене хем Гылычлыны бирденкә танап билмәнсоң, өзүни жөгүлиге салып, ысгынсыз халымсырап башлады. «Әх» эденде, яңкы йити гөзлериниң өвүшгинли жөвхери өчүп, йылдырым ялы йитип гитди. Икинжи гайра хайярлык билен середенде, уллакан жөги гөзлериниң гарасы бир гыра гысылып, агы гөлерен гөләнинки ялы мәзерилип гөрүнди. Эгер-де Гылычлы Энекүтини өңден танамаян болса, ховлукмач барып, оны йыкман саклажак боларды. Йөне онуң бүтин хүй-хәсиетине медреседе окаян вагтындан белет болансоң, өрән аркайын отурды.

Энекүти өзүни кеселбент гөркезжек болуп, саг элини дызының ёкары янына дирәп, стола тарап хаялжадан уграды.

— Отурың — дийип, Гылычлы стул тайярлады.

— Ёк, отургыжың гереги ёк. Мен шу ерде отурып, билими бир язайын — дийип, ашак отурды. Ичинден бир затлары окап, ики элинем йүзүне дегирмән, келеменледип гойберди. — Түвелеме, түвелеме, хөкүметиң гуллугында-да бизиң түркменлеримиз бар экен. Гөзүм дегәймесин, түф-түф-түф — дийип, Гылычла тарап үч гайра түфләп гойберди. — Балшабиге-де гөз дегмесин. Оңат, бизиң түркменлеримизе гөз айлажак — дийди.

Гылычлы аял адама: «Билиңиз агырямы?» диймәни бир хили гөрүп:

— Нәме, дайза, аягыңыз агырямы? — дийип сорады.

— Вах, билим агыря-ла.

— Догтора барсаңыз болмадымы?

— Вах, мен өзүм тебип. Онсоңам баржак догторың эркек чыкжакмы, аял чыкжакмы, ким билйә... Алла сакласын, душ этмесин! Эркек догтора өзүми гөркезенимден, отура боланым ягшыдыр...

Гылычлы онуң арзыны айдагада, басымрак чыкып гиденини кем гөрмейәрди. Шоңа гөрә хем нәме үчин геленини сорамакчы болды.

— Нәме, дайза, эдара гелипсиңиз-ле, нәме хабарыңыз бар? — дийип сорады.

— Вах, өзүң ялы арзымызы диңлежегем болаверсин. Мен бир ер уруп, юртда галаң хоссарсыз-ховандарсыз аял. Гөчере өйүм ёк, гонара — юрдум. «Гарыба итем ягы, битем»... — дийип, Энекүти агламага башлады.

Гылычлы оңа бир булгур сув эберди.

— Агламаң, шу совужак сувы ичиң. Арзыңызы ай-

дыберин. Сизи хич киме хорлатмарыс — дийип көшешдирди.

Энекүти түйс хоссар тапынандыгына ынаныл, сөзлемәге башлады.

— Вах, «Шура хөкүмети түйс гарыбың хоссарыдыр» дийип *өңденем эшидйәдим. Бир ерде гарыбың,* хоссарсыз етимиң дадына етишжек болса, мениңкә етишсин. Маңа сүтем этдилер. Отуран җайымдан чыкарып, ачык асманың астына ковдулар. Маңа көмек эдиң, голдаң — дийип, Энекүти гыңаҗының човы билен гөзүни сүпүрди. Онуң үчин гөзүне яш гетирмек дүйәниң гәвүш гетиришинден энайы дәлди. Хачан ислесе, бирки агыз дегерли сөз айдып, гөзүне яш гетирип билйәрди. Бири дурмушындан зейренип, гүррүң этсе-де, я онуң өзи сыркавы сорамага янына барса-да, йүреги юкалык билен гөзүне яш гетирип, аңрысыз-бәрисиз алкыш эдерди. Шол хәсиети биленем ол баран еринде, айратын-да аяллар арасында абрай хем алярды.

Элбетде, хер бир җәхетден гүйчлүлигиң, кабылетлилигиң хемме адама етдирмейиши ялы, Энекүтиниң хем гүйчли тарапларының гапдалында эҗиз угурларам барды. Бу гүн оңы Гылычлының янына гетирен хем онуң шол эҗизлик тарапыды.

— «Аял халына энтәп, хөкүметиң гапысында нәме иши бардыка?» дийсеңем диййәнсиң, йөне мен, ынха, кырк яшымы долдурып, кырк бириме гитдим. Хенизе-бу гүне ченли хөкүметиң ишигини танан аял дәлдирин. Йөне халыс дегнама дегенсоң, сүтеме чыдап билмедим — дийип, Энекүти Гылычлының ички дүнйәсини дерңежек болуп, гөзүниң ичине серетди.

Гылычлы оңа:

— Ёк, ёк, гайтам, биз аяллары хөкүметиң эдарасына чагыряс — дийди-де, бир бөкденди. Ыз янындан дилине гелен хем «Аяллары гуллуга аляры» диймекди, йөне шей дийәйсе, ялнышҗакдыгыны тиз билди. Онсоң: — Арза-шикаятыңыз болса, чекинмән гелибериң — диймек билен канагатланды.

— Арза-шикаятым шол: маңа хоссарлык эдиң-де, гайтарып, җайыма салың. Шол кован адамларам доланып, мениң гапымдан гарамаз ялы эдиң.

— Сизи өйүңизден кован адамлар ким болмалы?

— Ай, бир топар сакгаллары гүне агармышлар. Обаның яшулусымыш-да, хамана. Олардан яшулы болмаз,

оба булан диерлер олара — дийип, Энекүти кесерилип отурды.

Обаның яшулуларыны яманлап уградан, Гылычлының гөвнүндәки мүңкүрлик хас хем гүйжеди. Онуң йүзүне чиңерилип серетди-де:

— Обаның яшулулары кован болса, бир халамадык ерлери боландыр-да?.. — дийди.

— Йүзүмиң гаралыгына мен өзүм гүнәкәр дәл. Алланың ярадышы шейле. Ышнаклырак догланам болсам, мен ол яшулулара ягшы гөрүнҗек болуп, йылтылдап серетмездим — дийип, Энекүти өңки отурышындан хем бетеррәк кесерди.

— Ёк, дайза, сиз маңа душүнмедиңиз. Мен йылтылдамак-йылтылдамазлык хакында гүррүң эдемок — дийип, Гылычлы Энекүтиниң сөзи нирә өвүрҗек боляныны дуюп, деррев өңүни алды. Онуң түлум ялы чишип отурышындан ол ярылайса, оңлы ысың чыкмаҗакдыгыны билди.

— Шол өйүңи алып берсек, башга нәразычылыгыңыз ёкмы?

— Бир-ә жайымы алып бериң, бирем шол яшулулары өмүр гапымдан гарамаз ялы эдиң.

— Боля, боля. Мен оба комитетиңизи чагырып айдарын — дийип, Гылычлы сөзүни соңламанка, Энекүти:

— Оба комтети киммишин? Хер итиң гуйругындан бир сүмек ёлҗак болуп, энтәп йөрен Аллак дәлми? — дийип азгырылды.

Онуң азгырылмагына Гылычлының гахары гелсе-де, сыр билдирмән:

— Сизиң жайыңыз гара өймүди я кепбемиди? — дийип сорады.

— Мениң өйүмем ёк, кепбәмем. Мен өвлүйәниң сүбсегәри. Пыланча йылдан бәри шонуң жайында отурядым. Индем яшулулар гелип, мени ковдулар. Шолара ковдурман дийип, сизе арз эдйән — дийип, Энекүти жаны агырылы ялы перт-перт сөзледи.

Гылычлы Энекүтиниң: «Яшулулар жайымдан чыкарып ковдулар» диен сөзүне ончаклы ынанман, шүбхеленип отырды. «Өвлүйәден ковдулар» диен бадына, ол шүбхе аныклашды.

— Дайза, яшулулар өвлүйәден кован болсалар, биз ол ише гатышмарыс. Инди мундан бейләк шол иш үчин

азара галып, гелип хем йөрмән. Өңи-соңам биз олише гатышмарыс. Дүшнүклими, дайза? — дийип, Гылычлы сөзүни соңлап-соңламанка, Энекүти онуң йүзүне эрбет гахар билен аларылып серетди. Бирден хем турҗак болды. Ене-де отурды.

Энекүтиниң хенизе-бу гүне ченли хөкүмет эдарасына гелип, арз этмәндиги хакды. Ревкомың эдарасының янына гелен бадына, бишен керпичден өрүлен ики гат җай онуң үстүне ховала болды. Онуң ики хатар гойлан сансыз дережелери, белентден-гиң ишиги,- өтлем-өтлем отаглары, узын-узын коридорлары хайран галдырды. Ревкомың башлыгының отуран гиң отагында хатара гойлан стуллар, столуң аңырсында отуран дешли адам Энекүтиниң бир хили ховуны басды. Ол өзүниң гөзүни ачып гөрен таныш дүнйәсинден айрылып, башга бир хили гөрлүп-эшидилмедик үйтгешик дүнйә. гелен ялы болды. Ана, шол үйтгешиклик хем Энекүтә өз дүнйәсинде аркайын эдйән оюнларыны этдирмеди. Гылычлының: «Дайза, яшулулар өвлүйәден кован болсалар, биз олише гатышмарыс» диен сөзи болса оны чалам-чаш этди. Отурҗагыны-турҗагыны билмән, бирден хем:

— Дүшнүкли! Шура хөкүметем сени ишиң башында гоюпдыр. Ягшы-да бир иш башарайҗак адам тапыпдыр-а! — дийип, дазлап турды. Агсаман-тогсаман, хыкчоксуз чыкышына ишиги җаркылдадып япды.

Даш ишикде оңа хоҗам гарашып дурды. Энекүти дашарык чыкандан, ол:

— Нәтди? Бир иш битдими? — дийип сорады.

Энекүти онуң сорагына җогап бермән:

— Бар, бар. Гир тизрәк — дийип, еңсесинден ичерик итип гойберди.

Гылычлы столуның өңүнден гелип, үстүне абанан дешли адама бойдан-баша бир серетди-де, ичинден: «Бу гүн, валла, арза гелен Сейидахмет ишаның ялягылары болайды-ла! — дийип, онуң хабарыны алмага башлады.

— Отургычда отурың. Хава, хабарыңызы айдыбериң — дийди.

— Хабарымызы берсек, биз-ә сүтеме чыдабилмән гелдик.

— Бе, бу гүн нәме бейле, гелен сүтеме чыдабилмән геләййә-ле?!

— Ёк, оңа эдилен сүтем башга, маңа эдилен сүтем башга.

— Сиз өзүңизе эдилен сүтеми айдың.

— Айтсак, биз-ә Черкез ишан эшек енжен ялы енчди — дийип, Хожам аркайын сөзледи. Онуң арза гелип, аркайын сөзлейшини бир хили гөрүп, Гылычлы башыны галдырып серетди. Хакыкатдан хем, онуң йүз-гөзүнде нәразылык, шикаят аламатыны гөрүп билмеди. Сонра ол хем арзачының болшуна гөрәрәк сөзләп башлады.

— Бе, ол-а болмандыр. Нәме билен енчди?

— Юмрук билен.

— Бе... Шу гөврәң билен Черкез ишана енчдирдиңми?

— О-хов, онуң чаласынлыгы асыл чакың дәл экен. Юмругы дагысам асыл эдил даш ялы.

— Онда уршупсыңыз-да?

— Хава-ла, кемсиз урушдык.

— Гараз, кейпден чыкыпсыңыз-да?

— Хава-ла, кейпден чыкдык.

— Кейпден чыкан болсаңыз, баша-баш сөвешде ярагыңызам гызыл юмрук болан болса, инди арз эдип йөрмек намартлык дәлмидир? — дийип, Гылычлы йылгыржак ялы этди.

Хожам мысса йылгырып:

— Намартлык болса, нәме этжек? Мөжегиң гирисине дүшен гоюнда бутнамага межал бармы? — дийди.

Гылычлы хожамың сөзи нireден айлап, нирә уряндыгына дүшүнди.

— Мөжегиң элине дүшүпсиңиз-ов — дийип йылгырды.

— Дүшдүк. Кемсиз дүшдүк. Мениң сөзүме дүшүнеңсиңиз-ле?

— Дүшүндим.

— Дүшүнен болсаңыз, мен шу ерден дашарык чыкарын велин, яңкы хелей геләгеде, мениң нәме хакда арз эдендигими сорайса, «Черкез ишаны дирилигине ере гөмүң» дийип айтды дийәйиң. Шол сөзүңиз биленем мени Энекүтиниң даламагындан аман сакларсыңыз. Ана, мениң сизиң яныңыза гелмегимиң себәбем, хайышымам, шикаятымам шол. Мени яңкы хелейиң даламасындан гутарың. Мен хич вагт Черкез ишаның үстүнден арзам этмен, шикаятам — дийип, хожам чыкып гитди.

Ол дашарык чыкан еринде Энекүти:

— Нәтди? Пашдымы? — дийип саклады.

Хожам:

— Пашды — дийип жогап берди.

— Нәме дийди?

— Черкез ишаны дири ере гөмерин дийди.

— Оңарайыпдыр. Ханы йөр онда наробраза (халк магарыф бөлүмине), Черкез ишаны өңүрти мен өзүм гөмейин — дийип леңк ясайды.

Черкез ишаның янына бармага хожамың богны ысмады. Энекүтиниң еке өзи барды. Черкез ишаның оңа гөзи дүшенден, ини дагырдап гитди. Хер ничик-де болса, сыпайычылык билен орнундан турды. Стул гөркезип:

— Отурың — дийди.

Эмма Энекүти отурмады. Ики элини быкынына уршуна чеп гөвсүни хас илеррәк тутуп кесерилди. Шол дуршуны бозман, чакжак йылан ялы ики яна чайканды. Черкез ишан онуң бүтин зәхер-закгунының йүрегине орнадып, чыдамакдан башга чәре ёкдугына тиз дүшүнди. Ене хем сыпайычылыга салып:

— Отурың. Нәме, хабарлыжа гелдиңизми? — дийди.

— Сениң ериңи эелемәге гелдим. Мениң ялы ерсиз, юртсуз энтәп йөрен батрак барка, шу ерде сен отурмалымысың?! Тур ериңден — дийип, шол дуршуны бозман, ики әдим илери сүйшди.

Черкез ишан:

— Герегиңиз мениң ерим болсун, гелиң, отурың. Магарыф ишлерини сиз алып барың. Сизиң тербийәңизи алып етишен огланлар хич ерде хакыны гидермез. Йөне шу сөзлери сизе ким өвретди. Шонам бир айдың — диенде, телефон жыңңырдады.

Энекүти телефон дийлен задың дүнйәде бардыгынам билмейәрди. Черкез ишаның гаража гапыржагың ичинде бир адам билен сөзлешип дуршуна хайран галды. «Белкем, мени булашыклыга салжак боляндыр» дийип, Энекүтиниң йүрегине ховсала дүшүп башлады. Шол вагтда төтәнден гелен милиционериң сесини чыкарман дурмагы оны хас хем эрбет ховсала салды. Ол инди угур тапса, чыкып гитжекди. Йөне нирә гитсемем, милиционер сыпдырмаз диен горкы оны дуран еринде баглады.

Шол махал Черкез ишан телефонда: «Тизрәк гел» дийип, бир ёлдашыны чагырды,

Энекүти ене-де милиционер чагыряндыр өйдүп:

— Чагырып отурма, анха, өзи гелди — дийип, милиционериң йүзүне гөзүни петредип серетди. Шол махал милиционериң хем ашаклыкдан өзүне середип дураныны Энекүтиниң гөзи дүшди. — Ашаклыкдан середен болуп, мени танажак болямың? Әкидәйжек болсаң, бай, шаты гөрерсиң-ә — дийип, йөне дуран милиционериң үстүне сүрүнмәге башлады. Гая ёк, гопуз ёк ериңден эймеңч хелейиң үстүне күкрәп гелшине милиционер хем бир хили болды.

— О-хов, дайза, ырсарама. Сениң билен мениң ишим ёк — дийип, милиционер сыпжак болды. Энекүти оны сыпдырмады.

— Мениң билен ишиң бардыгыны-ёкдугыны гаты говы билйән. Ожагаз ишаның гаража гапыржак билен гүррүңлешениңе дүшүнмейәндир өйдйәсиңми? — дийип, Черкез ишана бармагыны узатды. — Ожагаз гапыржагы ясан мен өзүм. Мен бу ерик сизиң аңры яныңыз билен айланып гелдим — дийип, милиционериң үстүне сүрне-сүрне, оны бурча гысды.

Черкез ишан нәхили ягдай билен хем болса, ол ягдайдан пәхим-пайхас билен баш чыкарян адамды. Эмма хәзирки ягдайда Энекүтидин ягшылык билен ненеңси гутулмалыдыгыны велин билмеди. Ол өзүниң тебигатында гахарсыз адам хем дәлди. Йөне көп ягдайларда гахарыны совукганлылык билен басарды. Хәзир хем дыңзап гелен гахарыны совукганлылыга басдыржак болуп, Энекүтиниң бүтин эдйән бихаячылыгына чыдап отырды. Эмма бурча гысылан милиционере агзындан гелшини дийип, йүзүнден пенжәни уранда велин, ол столуң гапдалындан айланып бармага-да ховлукды. Эмма ол етишмәнкә, милиционер өзүни горады. Икинжи гайра йүзүнден пенжәни урдурман, оны итекләп гойберди. Энекүти йыкылды. Какыны тутуп, өзүни булап-булап, пола урмага башлады. Ене онуң элини-аягыны тутмак тетәнден гелен милиционере артыкмач хосса болды.

Черкез ишан онуң янына барман, телефонда врач чагырды. Хә·диймән, врач етип гелди. Санжып дерман гойберди. Эмма Энекүти бедениңден нешдер санжыланда-да, яландан хем тисгинмеди. Гөзүни ачман, чалажадан демини алып, өлен ялы этди.

Черкез ишан врача:

— Ханы гызгын уколам бериң — дийди. Врач йыл-

гыржак ялы эдип, онуң йүзүне серетди. Черкез ишан ене-де Энекүтә бармагыны узадып: — Ханы гызгын укол бериң. Гөрерсиңиз нәдйәндигини — дийди.

— Гызгын уколың пейдадан башга зыяны ёк — дийип, врач икинҗи гайра санчды. Нешдер бедениңден гирди-чыкды, Энекүти тисгинмеди. Врач бейләк айрылды. Энекүти өлен ялы сарсман ятан еринде бирден хем гөзүни ачып башлады. Гитдигиче гиңәп, хер гөзи кәсе ялы болды. Бирден хем бир элини ере дирәп, гышарылып отурды. Икинҗи эли билен отыръерини сыпап гойберди.

— Вай!.. Вай!.. Маңа от берәйдилер!.. Вай, агзымданам, гөзүмденем, гулагымданам, бурнумданам... вай, бүтин бедениңден, ыш тапан ериңден зогдурылып, от чыкып баряр-эй!.. — дийип, ене отыръерини сыпап гойберди.

— Вай!.. Мени отладылар — дийип, ериңден туршуна гөни гапа тарап окдурылды.

Черкез ишан дережеден гарап:

— Җөгүлиге ер галмады өйдйән. Дерманы душ гелди. Бар, эмиң-ёмуң шол болсун — дийип галды.

12-нҗи бап

ЧАКЫШАН ВЫҖДАНЛАР

Огулнәзик шәхере дүшенден соң, Черкез ишан оны гөрмәнди. Хәзир ол йөрите гөрүшмек үчин, онуң янына барярды. Өң хем онуң яшаян ховлусының душундан бирки гайра геченде, өйүне барып, саламлашмак ядына дүшүпди. Йөне бир хили аягы чекмән, сагына-сагына гечип гидипди. Эмма бу сапар велин Огулнәзигиң янына барып, саламлашмагы йүрегине берк дүвүп уграпды. Шейле-де болса, онуң өйүне якынлашдыгыча, бир хили гадам уршы говшап барярды. Бирден таныш-билиш дост-душман гөрәйсе: «Гарры атасының йүзүни гара ере басып гайдан мес эҗелиги билен гатнашяр. Черкез ишанда сырат болса-да, ар-намыс ёк экен, хәзир барсаң, бирден янында бир йигит муртуны товлап отуран болса нәдерсиң?» диен ялы дуйгулар Черкез ишаны шол халат танапсыз баглап саклады. Дуран еринде башындакы ак шепмасыны алып, бир силкди. Кисесинден эл-

яглыгыны чыкарып, маңлай дерини сылды. Бейле яныңдакы агажың саясындакы скамейканың үстүнде отурып, папиросыны отлады. Черкез ишан отуран ериндез

Ракыбың сөзүнден, илин дилиндев
Гайгысыз гапыңа барабилмедим.

диен сетирлери ятлады.

— Ягшы, мениң дәдем гаррап лагшанда, Огулнәзик яшажык гызды. Онсоң гөзе гөрнүп-гөрүнмәнкә-де, оны аял эдинди. Огулнәзигиң багтына ынкылап болды. Аяллар азатлыгына ёл ачылды. Олам шол ёл билен гачып, шәхере гелди. Ягшы, нәме үчин онуң әрини ташлап, шәхере гелмеги, мениңем онуң янына бармагым айып, масгарачылыкмыш?.. Нәме үчин дәдемиң бир яш гызың өмүрлик багтыны багламагы айыбам дәлмиш, масгарачылыгам дәлмиш?! Ине, өлен итиң порсап ятан гуйругам шу сорагда болмалы — диййип, Черкез ишан папиросыны ызлы-ызына соруп зыңып гойберди. Ене бирини отлады.

— Айып, масгарачылык... дийлен ялы душүнжелер, хер жемгыетиң өз арасында шертли гүйже гирен душүнже дәлмикән аслында?.. — диййип, Черкез ишан элини маңлайына етирип, эп-эсли пикирленди. Бирден хем башыны галдырды.

— Хава, догры. Хэзир Огулнәзигиң янына бармак мениң үчин айып хем дәл, масгарачылык хем дәл. Чүнки Огулнәзик мениң гарры дәдемиң сыркыраян беденлерини овкалап, өмрүни өтүрмек үчин дүнйә инмәндир. Ол хем башга адамлар ялы айратын жан, айратын тен. Онуң хем дуйгусы ынсан дуйгусы. Шол дуйгуларының ислегини өз паслында, өз дөврүнде, өз мөвритинде канагатландырмалы. Шонуң үчин хем онуң гарры дәдеми ташлап, шәхере гелмегини мен выжданым, ыграрым билен кабул эдйәрин — диенде, — Онда нәме үчин Огулнәзигиң янына догры бармага аягың эдилмеди? — диен сораг Черкез ишаның башында пейда болды.

— Догры, Огулнәзик өз жемгыетиниң кабул эден урп-адатыны бозды. Ол адат өңүнде гүнәкәр. Адат оны язгаряр. Адат язгарандан соңра, шол адаты кабул эден жемгыет хем язгаряр. Мен хем шол жемгыетиң ичинде яшаярын. Мениң бүтин дуйгуларымы сувараң, өсдүрен хем шол жемгыет. Шейле болaндан соңра, Огулнәзигиң янына бараным үчин, шол жемгыетиң бир дили еңил

агзасы мениң йүзүмеми, еңсәмденми йыланыңкы ялы зәхерли дилини етирип билер. Онуң айдан сөзүни болса төверек макуллар. «Ол айдан сөзлериң наданлык, медениетсизлик» дийип, сен оны утандырҗак боларсың. Ол утанмаз. Гайтам, медениет диййәниң бинамыслык дәлми дийип, зәхерли сораг берер. Төверегиндәкилер хем онуң акылсыз сөзүни гүлки билен макуллар. Ана, шол ики арада болса сен оларың гөзүне медениетли болуп гөрүнмерсиң-де, арсыз, намыссыз, бигайрат болуп гөрнерсиң. Ине, гафлат укусындан асырларбойы оянман ятан халкың арасында өңүрти оянмагың иң кын, иң чылшырымлы ери хем шонда. Мениң аягымы әтдирмән саклан хем шол геп — дийип, Черкез ишан ене-де пикирленмәге башлады.

— Догры, халкымызың арасында гафлат укусындан өңрәкдәки сепде ояныпдырыс. Медениет фронтуна гиришипдирис. Йөне ниреде ат чапмагы, нереде-де атың башыны чекерәк тутмагы билмек герек. Огулнәзиги болса мен эҗем... ялымы я-да уям... ялымы говы гөрйәрдим. Онуң дәдеми ташлап, шәхере гелмегине мениң йүрегимде нәразылык ёкдугыны билдирмегим герек. Дост-душманам нәме, йүзүме гелиб-ә сөз айдып билмез. Еңсесинден хем хаку-нәхак гүррүңи эдилмейән адам ёк. Мен шу ишде айдылайҗак бидерек сөзлериң үстүни аякларым билен басгылап гечейин — дийип, Черкез ишан түруп уграды.

Черкез ишан гапыны каканда, ичерден «Хәзир» диен аял сеси эшидилди. Ара ончаклы салым дүшмәнкә, ишик ачылды. Огулнәзигиң гөзи Черкез ишана душенден, «Вай!» дийип, ики элини өңүне далдалап, еңсәк чекилди. Огулнәзигиң сеси ончаклы чиркин чыкмаса-да, эйменч чыкды. Йүз-гөзи ак там болуп, эсси айылып гитди.

— Горкма, Огулнәзик. Нәме горкясың? Мен — Черкез — дийип, хошамай сесленди. Огулнәзик бирденкә онуң хошамай сөзүне-де ынанҗагыны-ынанмаҗагыны билмеди. Онуң ички максадыны аңлаҗак болуп, гөзлерини гиң ачып, йүзүне серетди. Черкезиң йүзүнде гахар-газап, бет хыянат салгымыны гөрүп билмеди. Шонда-да бирденкә өзүни тутуп, сөзләп билмеди.

— Огулнәзик, саңа нәме болды? Мен-ә саглык-аманлык сорашаайын дийип гелдим Сенем бир хили горкян ялы... — диенден соңра, Огулнәзигиң гөзүне юкаҗык

яш чайылды. Йүзүни ашак салып, гөзүниң яшыны сүпүрди.

— Нәме, аглаямың?

— Дур, Черкез, аглаяндыгым, гүлйәндигим билер ялы болан дәлдир. Мен бир овурт сув овуртлайын — дийип, совук сув ичди. Гелип отурышына-да, өз болшуна өзи утаныл, гүлүп башлады.

— Догруданам, Огулнәзик, горканың чыныңмы?

— Вах, йөне бир горкдуммы, тас йүрегим агзымдан чыкыпды.

— Нәме, мени тананокмы, хәсиетиме нәбелетми?

— Танамда нәме, бирден вәх дийлен ялы болды.

— Бейле гичден соңра мен асыл сен гелерсиң өйдемок. Көчеде душ геленде-де, саламлашарсың диен тамамам ёкды — дийип, Огулнәзик хем яшлыкдакы эндиклери боюнча сен дийип сөзледи.

— Ай... Огулнәзик, бейле тама этме менден. Гечмиши унутма. Мениң максадым сени уям ялы эдип, дениңне-душуңа бермекди. Эҗемиң хем ислеги шолды. Эмма дәдем нәме этди?.. — дийип, Черкез ишан башыны ашак-ёкарык ырады. Огулнәзик хем отуран еринде улудан бир демини алды.

— Догры, Черкез, сен мениң бу эден ишим үчин яман гөрүп, йүзүңи совуп йөрмеҗекдигиңи билйәдим, йөне төверегиң, дост-душманың сөзүнден чекинермикәң өйдйәрдим. Хениз хем берҗек маслахатым, менден чекерәк дурсаң, кем болмаз. Чүнки бизи әринден айрылан веҗералар дийип, урп-да, адат-да, шеригат-да, ковахат-да — барысы билеликде айыплая. Эмма ол әринден айрылан аялларың үстүне нененси эйменч гара гүйчлер өзлериниң полат яраглары билен рехимсиз хүҗүм эдипдир. Оны урп-да, адат-да, шеригат-да, ковахат-да билмек ислемейәр, гүнәкәрлемек-де ислемейәр... Чүнки ол гара гүйчлер урп-адатың өз гүйҗи. Биз болсак шол рехимсиз урп-адаты йыкып-юмурмак үчин, гарысына галан гүйч болуп чыкярыс.

Ай, Черкез, кын!.. Бүтин урп-адаты басгылап, илден сайланып чыкмак өрән кын!

— Ол затларың кындыгыны мен билйәрин. Огулнәзик. Мен өзүм хем шол кынчылыклары шу гүне ченли чекип гелйән ахыры.

— Хер хилем болса, сен эркек адам. Аял адама айратын хем кын. Атылан кесек саңа дегҗек болуп дур.

Сөзден, гыбатдан, шылтакдан, төхметден өзүңи горап, абрайыңы сакламак өрән кын.

— Ай, бу еринин кынчылыгы, Огулнәзик, шол өз абрайыңы сакламак-да.

— Хава-ла, башга нәме кынчылык болсун. Көчә дага чыканда, түркмендигиңи биләйселер, яшулулар хем аңкарылышып середйәрлер.

— Болмаса, топбыңы гей-де, яшынып чык — дийип, Черкез ишан гүлди.

— Артып галсын-ла, топбусам, яшмагам — дийип, Огулнәзик хем гүлди. — Хава, мен бир зады гүррүң берджекдим. Арада көчеден барядым велин, ики саны яшулы мениң түркмендигими билип, аңкарылышярлар. Шол бармана-да бири чукура агдарылып гитди. Чукурдан хем сакгалына япышдырып, уллакан чөп алып чыкды. Менем «Яшулы, йыкыланыңыз бәхбит болды. Сакгалыңыз билен бир тамдыртовулык чөпем алып чыкдыңыз. Гачырайман, аялыңыза элтип бериң» дийдим. Шондан бәри шол яшулы ядыма дүшсе, гүлүп йөршүмдир — дийип, Огулнәзик хезил эдип гүлди.

— Гайрат эт, Огулнәзик, бир ерде гүлерсиң, бир ерде гахарланарсың. Йөне өңки дурмушың билен деңәңде, шүкүрли ери көпдүр.

— Бай, өңки дурмуш билен деңәнде, ер билен асман ялы-ла.

— Ер билен асман ялы болса, канун, гүйч хем аяллар азатлыгының тарапында.

— Вах, ол затлара мен дүшүнйән. Черкез, йөне дурмуш кабул этмесе, канун канунлыгына галя. Бир аял мен азат болдум дийип, хениз төверегине серетмәнкә, бирден хем өлдүрип өтәгидйәлер.

— Шура хөкүметиниң аяллар азатлыгы хакындакы канунының өңүнде өлдүрениң хем җезасы бар. Өлдүрмек хем вагты билен галар гидер.

— Вах, Черкез, аяллар азатлыгы хакындакы кануны дурмушың дура-бара кабул этҗекдигине мениң азаҗык-да шүбхәм ёк. Гелер бир вагт, түркмен аял-гызлары хем орс аял-гызлары ялы, көчелерде дикгилдешип, аркайын гезерлер. Йөне ол вагт биз өлмесек, гаррарыс.

— Өлмек, гаррамак яшайшың кануны. Йөне шол вагтда көчелерде дикгилдешҗек түркмен аял-гызлары Шура хөкүметиниң өзлери хакда чыкаран канунына сизиң дүшүнишиңиз ялы дүшүнмезлер.

— Элбетде, көне урп-адат билен зәхерленен бир хайын өзүниң айрылан аялыны өлдүрмәге зулум-хыянат донуны япынып геленде, хашлап алан деми билен ачык хованы зәхерлейә. Онуң зәхерлән ховасындан дем алмагың ненеңси агырлыгыны ялңыз шонуң билен бир дөвүрде яшап, шол ховадан дем алан аял билер — дийип, Огулнәзик улудан бир демини алды. — Энтек Мара гайдян дәлсиң-ле? Ише гитҗек болуп отурамсоң, нахар дагам атарып билмедим — дийип, Огулнәзик Черкезиң йүзүне серетди.

— Ёк, нахар аладасыны этмели дәл. Мен ишинден саклап отуран-а дәлдирин-дә? — дийип, Черкез отуран еринде гозганды.

— Ёк, энтек вагтым бар — дийип, Огулнәзик сагада серетди.

— Ниреде ишлейәсиң?

— Аяллары окадян.

— Шол Узук дагың окаян еринде ми?

— Хава.

— Узук говы окаярмы?

— Өрән говы окая.

— Бай, халы докамаг-а өкде экен. Докан халысына йөне сыгырып, сын эдип отурмалы.

— Окашы онданам говы.

Черкез ишан Узук хакындакы сораглары йөнелиге бермеди. Онуң максадам Огулнәзигиң өңүнде Узук хакында сөз ачмакды. Онуң хем ери гелди, йөне ненеңси башлаҗагыны билмән, эп-эсли ойланып отурды. Ахыры:

— Огулнәзик, сен бир ишде маңа көмек этмел-ә борсуң — дийип, чаларак йылгырҗак ялы этди.

— Ол ненеңси иш? — дийип, Огулнәзик Черкезиң йүзүне серетди.

— Узукҗемалы өйүңе чагырсаң, үчимиз шу ерде отурып, бир сөзлешсек, ненеңси борка? — диенде, Огулнәзигиң гашлары ачылып, гөзлери гиңәп гитди.

— Узукҗемал билен нәме хакда сөзлешҗек? — дийип сорады.

Черкез ишан йылгырҗак ялы этди-де:

— Узукҗемал бир вагт мениң өйүме гачып гелипди, гачып хем гитди — дийип, гысгаҗык гүррүң берди. Өңки гайра Ашгабада геленде, Узукҗемалы гөрүп, онуң билен сөзлешендигинем айдып берди.

— Ягшы, өңки гезек геленде, Узукҗемал билен сөз-

лешен болсаң, инди мениң өйүмде нәме гүррүң этҗек? — диенде, Огулнәзигиң йүзи үйтгәп, сеси бир хили сарсгынлы чыкды.

— Ёк, Огулнәзик, ол сапар максадымы долы айдып билмедим. Мүдир пәсгел берди. Шу ерик чагырсаң, аркайын сөзлешердик. Сенем көмек берердиң. Мен шоны алмасам, асыл, дүнйәде башга җенан гөзүме гөрненок — диенде, Огулнәзик йүзүни азаҗык өврүп, йылгырҗак ялы этди.

— Нәме, сен Шуралар хөкүметиниң аяллар хакындакы кануны сыясатына дүшүнеңокмы? — дийди.

Черкез ишан мисли дулугына чалнан ялы:

— Ол нәме дийдигиң? — дийип, Огулнәзигиң йүзүне ялта серетди.

— Нәме аял үстүне аял алҗак боляның дийдигим — диенде, Черкез ишан отуран еринде бир гозганды.

— Догруданам, Огулнәзик, кичи аялымың хем ёгаланындан бихабар экениң-ов — дийди.

— Ёк. Ол нәвагт ёгалды?

— Эп-эсли вагт болды.

— Ызы ярасын. Мен эшитмәндирин — дийип, Огулнәзик отуран еринде йүзүни ашак салды. Онуң арасса, нәзик йүзүнде гарамтыл яс өвүшгини гөрүнди.

Черкез ишан онуң үнсүни өлүм-хасратдан совмак иследи.

— Хава-да, өлениң ызында өлүп боланок. Хемме кишиниң хем башында бар зат. Мен гүррүң билен ишиңден-ә гиҗә гояйян дәлдирин-дә хернә? — дийди.

Огулнәзик сагада середип:

— Ёк, энтек вагтым бар — дийди.

Соңра буларың арасында эп-эсли вагт гүррүң болмады. Элбетде, хер хайсы өзүче пикирлененди-дә...

Ончаклы узак дымып отурмага Черкез ишаның йүреги такат бермеди.

— Хава, Огулнәзик, шу гүн агшамлык менем Мара гайтҗак. Хәзир окатмага гитҗек болсаң, сапакдан соң Узукҗемалы биле алып гайдыберсең, говы болардық. Шу ерде үчимиз отурып аркайын гүррүңлешердик. Оңа маслахат берердиң, маңа-да көмек — дийип, Черкез ишан Огулнәзигиң йүзүне серетди. Йөне онуң сарсман отурышындан ненеңси-де болса, бир агыр ой-пикире гидендигини дуйды.

Узак гарашып отурмага Черкез ишаның ене-де йүреги такат бермеди.

— Нәме пикир этдиң, Огулнәзик? Мениң сөзүме жогап бермедиң-ле?

— Нәме жогап берейин?.. Өз айдышыңа гөрә, Узукжемал шонча вагт өйүңизде болан болса, иң соңунда-да гачан болса, ол саңа бармага разы дәл. Хәзир сөйги азат. Башга мен нәме диейин...

— Сөйгиниң азатдыгына мениң шүбхәм ёк, Огулнәзик. Йөне хенизе-бу гүне ченли Узугың «Мен сени халамок, мен саңа барҗак дәл» диен сөзүни эшидемок.

— Аял-гызлардан олар ялы аграмлы сөз эшитҗек болуп йөрмезлер.

— Мен аграмлы сөз эшитҗек болуп йөремок. Гайтам, якымлы сөз эшитҗек болян.

— Черкез, шол Узугың окаян еринде башга-да башы бош гелин кән. Белки, шолардан бирини аларсың?

— Огулнәзик, мен обадан сайлап, гызам алып билерин, йөне хер киме сулхуның аланы герек. Узукжемалы мениң сулхум алыпдыр.

— Обадан сайлап гыз алсаң, галың бермели боларсың.

— Огулнәзик, гүррүңи башга яна совмалы-ла.

— Боля, совмалы — дийип, Огулнәзик бираз пикирленди.

— Саңа дүшүнмек өрән кын, Черкез. Бирнәче эдйән ишлериңе гаранда, сен өрән адалатлы адам. Бирнәче эдйән ишлериңе гаранда болса, сен адалатсыз.

— Белкем, шейледирин... «Өзүни билен вели бор» диййә. Ягшы, адалатсыз ерими айт.

— Адалатсыз ериңи айтсам, озалы билен-ә Узукжемал бир вагт өйүңизде боланда, сен оны Энекүтә псли хуҗрә... — дийип башланындан, Черкез ишан:

— Гой оны, гой оны — дийип, Огулнәзигиң сөзүни кесдирди. — Огулнәзик, ол иши ятлама. Ол эден ишим ядыма дүшенде, мен өзүм-өзүмден утаняи. Мен ол вагт бир адамдым, инди башга адам.

— Ягшы оны гоялы, ятламалы. Соң шәхере гачып геленде, бир сөй билен сениң өйүңе дүшүпдир. Шол вагт ол сениң мысапыр мыхманың, шоңа дүшүнйәмиң?

— Дүшүнйән.

— Дүшүнйән болсаң, бирнәче гүнден соң Узукжемал сениң өйүңден гачыпдыр. Мыхман ерини чалшырмага

межбур болупдыр. Ана, шоны межбур эден себәп хакында сен маңа гүррүң бермедиң. Догрумы?

Черкез йүзүни галдырман зордан:

— Догры — дийди.

— Догры болса, сениң мысапыр мыхманың ненениде болса, бир адалатсызлыгыңы дуюп, гачмага межбур болупдыр. Бу-да догрумы? — диенде, Черкез ишан йүзүни ашак салып отурышына сесини чыкармады.

Огулнәзик эп-эсли вагт гарашандан соң:

— Нәме сесиңи чыкармадың? Мениң сорагыма жогап бер — дийди.

— Нәме жогап берейин? — дийип, Черкез ишан башыны галдыранда, йүзүнде габаландыгындан хабар берйән бир хили гызгылт өвүшгин гөрүнди.

— Нәме жогап бермелидигини билеңокмы?

— Мен-ә нәме жогап бермелидигини билемок.

— Билмейән болсаң, Узукжемалы өйүңден гачмага межбур эден себәбиң нәмедигини айдай.

— Нәбилейин мен. Узукжемалы мен: «Өйүме гел» дийип, чагырып гетирмедим. «Гит» дийибем ковмадым. Сорагсыз гелди, сорагсызам гитди... — дийип, Черкез гүррүңини соңламанка:

— Болды, Черкез — дийип, Огулнәзик онуң сөзүни кесдирди. — Черкез, мен бу ерде судам дәл, казам. Ол себәплем Узукжемалың сениң өйүңден гачмагының хакыкы себәби маңа герегем дәл. Маңа гереги сениң догры сөзүңди, онам эшитмедим. Диймек, сен гүнәкәр. Гүнәңем бойнуңа аланок. Диймек, сен адалатсыз. Йөне адам өлүмиң өңүнде-де хакыкы сөзүни айдып, адалат яссыгына башыны өмүрлик гоймалыдыр — диенде, Черкез ишан чым-гызыл болды.

— Бай, Огулнәзик, чуңңур пелсепә йүз урдуң-ов — дийди.

— Нәме урман... пелсепе — дурмушың терезиси. Хак билен нәхак шонда чекилйәндир.

— Ханы Узукжемал хакында гүррүң эдели-ле.

— Бизиң әхли эдйән гүррүңимиз Узукжемал хакда. Башга гүррүңимиз ёк бизиң. Онсоңам, Черкез, мениң сөзүм ерликсиз болса, багышла. Гаты гөрме. Сен нәме үчин Узукжемалың көлегеси ялы гапдалындан айрылман йөрсүң? — диенде, Черкез ишаның гаты гөрендиги йүзүнден мәлим болды. Гашларам бир хили чытылан

ялы болды. Эмма ол гаты гөрендигини билдирмежек болуп, яландан гүлди.

— Огулнэзик, мен Узукжемалың көлегеси ялы гапдалындан айрылман йөрен дэлдирин. Мен Узукжемалың үстүне өмрүмде бир шу гезек гелдим. Онда-да йөрите гелмедим. Хөкүмет иши боюнча командировка гелдим. Онсоңам мен Узукжемалы сөййэн — диенде, Огулнэзигиң пэкизе ак йүзүнде бир хили гарамтыл өвүшгин пейда болды. Чүнки Черкез ишаның йүрегинден санжып дуран сөйги нешдери онуң өз йүрегинден хем санжылып дурярды. Шонуң үчин-де Черкез ишаның ышкдан долы йүрегине ол өрэн говы дүшүнйэрди. Черкез ишаның Узуга оянан сөйгүсини гүнэкэрлемек билен, сөйги чынарының дүйбүнден палта уряндыгынам билйэрди. Шейле-де болса, нэме үчиндир, онуң бүтин дуйгы-дүшүнжелери: «Черкези гүнэкэрле» дийип дурярды. Шол дүшүнжеси боюнча-да:

— Черкез, сен «...мен Узукжемалы сөййэн» диййэсиң. Онуңам сенден башга сөййэн адамсы бар ахыры. Ол икисиниң арасына таяк ташламак герекми? — дийди.

— Онуң сөййэн адамы ким?

— Берди.

— Нирелерде гезип йөрен Берди, гележекми-гелмежекми?.. — дийип, сөзүни соңламанка, Огулнэзик:

— Хай, хай! Бей дийме — дийип, тас Черкез ишаның агзына япышыпды.

— Черкез, ене-де сениң бир адалатсыз ериңи айтжак — дийип, Огулнэзик сөзлемэге башлады.

— Догры, бу хакда гүррүң этмек кынам... Агырам болса, гүррүң этмели болды. Берди билен Узукжемалың арасындакы сөйги икисиниңем яшлык вагтында дөрэн биринжи сөйгүси. Хупбатлы сөйги. Шол сөйгиң угрунда Узукжемал өзүни ода-көзе атды. Ганымың тыгына сезевар болды... — дийип, Огулнэзик сөзүни соңламанка:

— Ёк, ол бейле дэл — дийип, Черкез онуң сөзүни бөлтеди. — Узукжемалың башына гелен күлпетлериң хеммесини еке сөйгиниң үстүне йүклемек болмаз. Сөйгиниң янына Узукжемалың агыр дурмушының гаршысына эден херекетлерини, гутулыш ёлунда басан гадамларынам гошмалы бор.

— Догры, сениң ол айдянларыңа мен разы. Йөне башда шол сөйги болмадык болса, Узукжемалың дурмуш ёлы, нененси-де болса, башгача боларды.

— Догры, мунында-да мен разы.

— Догры болса, шейле, Черкез, шоларың сөйгусиниң арасына дүшмек, мениң дүшүнишимче, адалатсызлык хем өрән габахат иш болмалы — дийип, Огулнәзик Черкезиң йүзүне серетди.

Черкез йүзүни ашак салып, сарсман отурды. Онуң йүзи агып-дөнүп, хер хили өвүшгин билен үйтгеди.

— Хе... бу сөйгүде сен мени гүнәкәрлежек болясыңов... — дийип, Черкез ене йүзүни галдырмады.

— Ёк, Черкез, гүнәкәрлежек боламок-да, гүнәкәрлейән.

— Хе-е..., «Гүнәкәрлейән» дийсене...

— Хава, гүнәкәрлейән!

— Боля. Гүнәкәрлесең, гүнәкәрле... Йөне бир зада ики адам дең гарамая. Хер адам өз гөзи билен гөрйә, айры-айры бейнилерем айры-айры кабул эдйә. Узукжемал гелсе, мен алжак. Оны аланым үчин, мен өзүм өзүми гүнәкәрлемен, илем мени гүнәкәрлемез — диенде-де, Черкез ишан шол йүзүни ашак салып отурышына сарсман гүрледи. Эмма Огулнәзик гахардан яңа долуп, йүзи чым гызыл болды.

— Нәме үчин сен өзүңи гүнәкәрлемейәсиң?! Бириниң сөйгүсини гара ере чалып ураныңдан соң, гүнәкәр дәлми сен? Сен гүнәкәр! Илем сени гүнәкәрләр. Менем — илиң бири. Мен сени гүнәкәрлейән! — дийип, Огулнәзик еринден турды.

Черкез ишан отурышынам бозмады. «Гыгырса, гыгырыберсин. Бир вагт дәдемиң аялы болупды. Яшам болса, энем хөкмүнде гахарланмага-да хакы бар» дийип, аркайын геплемәге башлады.

— Мен оларың башдакы сөйгүсине хениз долы бишишмедик гөгеле сөйги дийип гараян. Белки, эййәм йылы галман, совашыбам гидендир... — дийип, Черкез сөзүни соңламанка, Огулнәзик онуң сөзүни бөлтеди.

— Иң гүйчли, иң гызгын сөйги шол «гөгеле» сөйги болмалы. Онуң гызгыны Узукжемалың йүрегинден хич махал өчмез — дийип, Огулнәзик өз йүрегинден хабар берди. Бир вагт Гылычлы билен огрын-огрын хат алшанлары ядына дүшди.

Черкез габагыны галдырып, Огулнәзигиң йүзүне серетди. Онуң долуп, чым гызыл болуп дураныңа гөзи дүшенде, ене габагыны гойберди.

— Огулнәзик, сен нәхили гарасаң гарабер. Мен ол

гөгеле сөйгә чал гөзлериң акылсыз-пайхассыз, бишишмедик, дартгынлы сөйгүси дийип гараян. Аша дартгына чыдаман, дутарларың чилледен ишилен тарам үзүлйәндир. Ол гөгеле сөйгүлер хем бейле дартгында узага гитмез. Хәзир Узукҗемал долы акылына айланан гелин. Ол гөгеле сөйгиниң мөврити онуң башындан совлупдыр. Акылына, хушуна айланыпдыр. Агыр мензиллер өтүп, азат, эркин сөйгә ээ болупдыр. Хәзир ол пәхим-пайхасы билен өз ыкбалыны өзи чөзүп билер. Шейле болансоң, мен оңа өз сөйгими мәлим эденим үчин, өз хаямың өңүнде, илиң өңүнде гүнәкәр болҗак болсам, онда мен дүшүнмедим... Ягшы, Огулнәзик, саг бол — дийип, Черкез ишан еринден туруп уграберди.

Огулнәзик зордан:

— Саг бол — дийип, дуран еринде доңан ялы болуп галды.

13-нҗи бап

АЛҖЫРАНДАН АҢ ГАЧАР

1920 — 21-нҗи йылың ер-сув пайлашыгы хер илатың, хер обаның ер-сув байлыгына гарап гечирилипди. Обаларда үч адамдан ыбарат оба комиссиялары дүзүлипди. Бекмырат байларың обасында ер-сув пайлайҗы комиссияның башлыклыгына Худайберди аганың оглы Меле сайланыпды. «Ол пәлә гидели бәри, элине пил--кәтмен алан адам дәл. Урушдан яңы гелди. Дайханчылыгы ниреден билйәмиш?!.» дийип, кулаклар хеңини чалян адамлардан онуң гаршысына гыгыранлар хем аз болманды. Эмма хер нәче гыгырышсалар-да, ол хакда гарып, дайхан көпчүлигиниң ислеги үстүн чыкыпды. Меле комиссияның башлыгы болупды.

Меле дагы 20-нҗи йылың гүйзүнде он алты яшына етен болса, өйленен-өйленмедик йигдекчелери, өзи ишләп билҗек етим-есир, гарры-гуррулары хасаба алдылар. Соңра ер-сувуң хем хасабыны алып, пай алмалы җана пайладылар. Ана, ондан соң Бекмырат байың мүлкүни үле-үле пайлап, хер үләниң дөрт бурчундан газык дикип чыкдылар.

Меле илки билен Бекмырат бая гарап:

— Бай ага, ынха, багың, ине, отуң, ынха-да, гавунтерне экер ялы бош ериң. Өзем гөс-гөни иле етйән бир

үле боля. Артыгам дәл, кемем. «Ёк, маңа багам герек дәл, отам. Маңа бош ерден экер ялы үле бериң» диййсең, холха, бейле гапдалың бош. Иле етйән бир үләни берҗек — дийди.

— Ёк, иним, маңа багым, отум билен чагалара гавун-терне экер ялы ер гойдуңыз, шол болар.

— Разы-да онда?

— Ай, када-канун нәме сораса, бизе шол бор...

— Када-канунам, ерсиз-сувсуз гарып дайханлар-да шоны сорая.

— Сораса боля... — дийип, Бекмырат бай аягының бурнуна серетди.

— Онда биз галан мүлклерини дайханлара пайлаяс. Ненеңси пайланышыны гөрерис дийсеңизем йөрүң.

— Ай, барыбериң — дийип, Бекмырат бай ызына гайтды. Ишиге геленде, аялының гапысында аглап дураныа гөзи дүшди. Дишлерини берк гысып:

— Гир өйүңе, душман гүлдүрен ыснат! Сесин чыкаймасын! — дийип, өзи тамына гирди. Элини еңсесине өврүп, гапыны япды. Шол дуран еринде-де дишлерини гыҗап, юмрукларыны дүвшүне статуя ялы доңуп галды.

Меле дагы дайханлар билен топарланышып барышларына, хер үләниң ичинде дуруп, өңден тайярланан список боюнча хер дайхана ер пайыны гөркезйәрди.

Сухан гаты гараңкы гатлышып барярка, чөлден өйүне гелипди. Мүлкүниң ичине дикилен гызыклара гөзи дүшенден, депесинден дабанына ченли дагырдап, эсси айылып гитди.

— Мүлкүни пайлаялар! — дийип, аялы ярым-яш болуп, өңүнден чыкды.

— Вах-х... «Бүтин ләшини керчгәп пайлаялар» диен болсаң, мундан говы борды — дийип, Сухан гаты чеп эли билен йүзүни тутды. Башы айландымы, йүреги чашдымы я-да бирден дүнйә умгур гараңкы инәйдими, өзем билмедик болса герек... Шол элини йүзүне етиришине доңңара даш болуп галды. Ач эшеги от гөзләп, улы агылың ичине айланды. Сухан гатыдан херекет болмады. Ахыры эшек барып, бир дикилги агаҗа ойканмага башлады. Ене-де Сухан гатыдан оңа гаршылык болмады.

Аялы дуран еринде горкуп башлады. «Йүреги ярылып, доңуп галайдымыка? Вах, бирденем өңүнден шум хабар билен чыкайдым-да...» дийип, янына барды.

— Ханы, какасы, дүшүң эшекден. Мен даңайын — дийди. Аялы шол вагт Сухан гатының сожап-сожап, сессиз аглаяныны билип галды.

— Вий, какасы, гоявери. Мерт болуң. Ынха, ене иншалла, иңлис гелер. Ериңи алып берер — дийип, гөвүнлик бержек болды.

Эмма Сухан гаты онуң гөвүнлигине гулак салмады.

— Иңлис гелжек болуп гиден дәлдир! Вах, ковуп гойбер мени эшек билен! Гой, дүзлере, гумлара алып гитсин. Шол ерлерде ач-сувсуз өлүп галайын! — диенде, агы гатышыклы сеси хас батлы чыкды.

— Какасы! Вий..., масгара! Бейле-де бир зат бормы?! — дийип, аялы оны эшекден чекип дүшүрди.

Сухан гаты өйүне гелип, яныны ере бершине хич ким билен хем геплешмеди. Өңүне гойлан чай буза дөнди гитди. Аялы оны әкидип, икинжи чәйнек демләп гетирди. Онам долы ичмән, ызына гайтарды. Соңра даш чыкып гитди.

Гижәниң ичинде мүлкүниң гырасында дуруп, дикилен газыклара сын этди. Бирден хем дуран еринде дишини гыжап: «Ах, ыгтыяр бир мениң элиме гечседи... Шу газыклары согруп-согруп, кемисъелериң гөзлеринден бир диксемдим!» дийди-де, яңкы газыклары бир ужундан согурмага башлады. Хасырдап шейле чаласын ишледи, хатда онуң хәзирки эдйән херекетине Сухан гатының херекети дийип, асыл-ха ынанар ялам дәлди. Белкем, ол яш вагтында-да шейле чаласын херекет эден дәлдир...

Ана, онуң ериндәки газыкларың хеммеси согрулды. Сухан гаты дикелип, бир дерини сүпүрди. Шол дуран еринден өйүне барман, Бекмырат байың янына уграды.

Газыклары согранына бираз йүреги ерине гелип, Бекмырат байың аялының гоян чайыны ичмәге отурды.

— Бекмырат бай, бу ерлери газыклап чыкайыпдырлар-ла?

— Хава, Сухан ага, ерлери газыклап чыкдылар...

— Бу эесинден сораман-идемән бириниң мүлкүне эрк эдибермели бор огушян?

— Хава, Сухан ага, ол соралян дөвүрден оба гечди...

— Хе-е... оба гечәйдимикә? — дийип Сухан гаты бираз пикирленди. — Сениңем мүлкүңи газыкладыლармы? — дийип, Сухан гаты чайлы кәсесине элини узатды.

— Ай, Сухан ага, бизиңкин-ә эййәм пайладыларам.

— Пайладылар?! — дийип, Сухан гаты мисли ары чакан ялы, кәсесинден элини чекди.

— Хава, Сухан ага, пайладылар. Кемини гоймадылар — дийип, Бекмырат бай улудан бир демини алды.

Сухан гаты сакгалының бир уллакан чогмагыны агзына салып, берк дишлейшине сыпдырман, доңан ялы болуп, херекетсиз галды.

Онуң бир бада гиң ачылан гөзлери-де херекетсиз галды. Йөне уллакан гөзүниң шөхлесиниң кем-кемден өчүп, батып баршы эйменч лапыкечликден хабар берди. Бирден хем онуң йүзи ак там болуп, габаклары сүзүлип башлады. Бекмырат байың аялы онуң эссиниң айылып баряныны гөрүп, әрине яшмак астындан хабар берди.

Бекмырат бай: «Сухан ага!» дийиәнчә, ол агдарылып гитди. Эмма узак ятмады. Деррев хем өзүне гелди.

— Эй, тоба-тагсыр. Балшабигиң зарбасы арманлыжа өлдүрҗег-ов — дийип, Сухан гаты чаларак йылгырҗак ялы этди.

Бекмырат бай:

— Араба билен өйүңе элтип геләйсинлер? — дийип сорады.

— Әй, ёк. Ынха өзүмизи тутарыс-ла. Энтек отурып гүррүң эдёрис — дийип, Сухан гаты бирнеме җанланды.

Хакыкатдан хем, узак ёлуң аргынлыгы, гелип хем чай-чөрек иймән, хасырдап газык согрансоң, ер-сув пайлашыгам ол затларың үстүне урна болуп, Сухан гатыны йыкан болара чемели. Себәби нахар-пахар эдинип, чай-пай ичиленден соң, ол ене-де даянды. Чашмак-үйшмек хакында сөз галып, гүррүң ене ер-сув пайлашыгы хакда башланды.

— Бекмырат бай, бу бириниң ер-сувуны алып, пайлап йөрүшлерине алла бир разы болармыка? Кыямат гопмазмыка? — дийип, Сухан гаты Бекмырат байдан ненеңси-де болса, бир ягшы сөзе гарашды.

Бекмырат байдан ягшы сөз чыкмады.

— Ай, Сухан ага, сениң ялың, мениң ялың башына биринҗи кыямат-а гопуп башлады. Икинҗи кыямата-да гарашыбермели бор-да — дийди.

— Эй тоба, тагсыр! Биринҗи кыямат-а гөрдүк. Икинҗи кыямат нененси борка?

— Ынха, малыңам пайларлар велин, икинжи кыямат болар. Ыз яныңдан хелейиңем пайлар велин, үчүнжи кыямат гопар. Инди кыямат үстүне кыямата гарашыбермели боландыр, Сухан ага!..

— Эй тоба, тагсыр! Инди хелейиң биринем гапыңдакы талабаныңа бер дийип дурсалар, нәдерсиң?! — дийип, Сухан гаты элиниң аясы билен гөзүниң яшыны сүпүрип етишибилмеди.

— Ай, гапыңдакы талабаныңа берерлер, бейле яныңдакы саллаха берерлер, гаразхай икиләп-үчләп... хелей саклатмазлар-да.

— Ягшы, бу хелейлер: «Мен әримден айрылжак дәл» дийсе, нәме диерлер?

— «Айрылмалы» диерлер.

— Эй тоба, тагсыр! Кыямат! Кемсиз кыямат! — дийип, Сухан гаты сакгалының ужуны дишледи-де, элиниң аясы билен гөзүни сүпүрип етишип билмән, көне донунын сыны билен сүпүрмәге башлады. — Эй тоба, тагсыр! Ягшы, бу ялаңач саллахлар өмүр бойы өзлерине нан тапып биленоклар. Хелейине наны нireden тапсын? Хелейли болансоң, машгаласам болар. Ол машгаланың өңүнде дуруп, экләп билерми?

— Билер, Сухан ага. Хөкүмет сениң ериңден бөлүп, ер беренсоң, малыңдан бөлүп, мал беренсоң, ол шатыр-шаллак зәхмете бишен саллахлар, талабанлар хелейинем экләр, машгаласынам экләр.

— Ягшы, дайханчылык этмек үчин абзалам-а герекдир.

— Сухан ага, хоссар чыкып, ер-сув, мал тапып берен хөкүмет абзалам тапып берер. Онуң пикирини икимиз этмәли.

Сухан гаты ислесе-де, ислемесе-де, Бекмырат байың пикири билен ылалашмалы болды. Сакгалының ики чогмагыны агзына салып, агыр пикире гитди. Ахыры ойлап тапан пикирем өзи үчин хем шүбхели болды.

— Бе-е... Инди байларың аяллары әрлериңден айрылып, бир санда-салада ёк, энтәп йөрен галлажа бармага разы болаярм-ов... — дийди.

Бекмырат бай оңа жогап бермән, йылгыржак ялы эдип, аялының йүзүне серетди. Онуң аялы өмрүнде эшитмедик тәзе гүррүңиң тәсиринде өзүче ойланып отырды. Әри йүзүне середенде, ол отуран еринде бир гозганды Эгер-де ол чекинмән, йүз гөрмән, пикирини айдан бол-

са: «Сухан гаты яла хелей болуп, бир яссыга баш гояндан, өмүр екеликде өтен ягшыдыр. Ики хелей болуп, бир әре хызмат этмекден асыл-а дүнйәде яшамазлык ягшыдыр. Йөне жан сүйжи, дүнйә гызыклы, өлүп боланок. Холха, Узукжемал, гезелип дуран пычагың ашагындан гачды, хак этди» диййжекдигине шүбхе екды. Йөне оңа салнан сала-да болмады, олам сөзлемеди.

Сухан гаты сакгалының ужундан кертип аланларыны түфледи-де:

— Бекмырат бай, бу иңлисиң шунча яраг-энжамы ташлап гидибердиги бормы? Хий, бир доланмазмы? — дийип, тамакинлик билен гарады.

— Алла керем, гарашмак герек. Нәумыт болмалы дәл.

— Иңлис гелс-ә, ерлери гайтарып берерди?

— Хөкман.

— Белки, худайдыр-да, Бекмырат бай, турайын — дийип, Сухан гаты еринден турды. Дик-дуран еринде — Бекмырат бай, мен-ә оларың дикен газыкларын-а согруп зыңандырын — дийди.

— Нәме үчин зындың?

— Нәме үчин олар менден сораман-идемән, газык дикипдирлер? Ол мениң мүлкүм ахыры. Мен оңа халал пулумы санап берип алдым.

— Сухан ага, батгалыкда дураныңы ядыңдан чыкарма! Гозгандыгыңча ашак гидерсиң. Элини берип, чекип чыкармага хоссар тапылмаз. Шоңа акылың гаты етәйсин. Олар-а эртир гелер-де, газыкларыны ене өңки ерийне сокуп чыкарлар. Йөне сениң батгалыкда дурандыгыңам шол ерде субут эдерлер. Ягшы, сен ер-сув пайлашыгына гаршы чыкясың. «Саңа юрт ер хем берҗек дәл. Нирә гөчсең гөч!» дийселер, дадыңы нирә етирсиң?! Сухан ага-а..., «Оюнчы утуланыны билсе ягшыдыр» — дийип, Бекмырат бай хырчыны дишләп, башыны яйкады.

Сухан гатының горкусына дуран еринде маңлайына дер гелди. Сакгалларыны гысымлап, эңегиниң ашагына дүйрләп дыканыны хем өзи билмеди. Горкажык гөзлери тегеленип, ханасындан чыкара гелди.

— Онда мен өңки еринде дикишдирейин! — диенде, сакгаллары саң-саң этди.

— Дик. Шу ерден баршыңа дик.

— Боля. Мен шейдейин — дийип, Сухан гаты хов-

лукмач чыкып гитди. Ниредендир, онда гөрүлмедик чаласынлык пейда болды. Йөне ол өвренишилмедик чаласынлык ёлда онуң аягына бадак салып, пыланча гайра йыкды. Шейле-де болса, Сухан гаты йыкыланы үчин, йөришини хаяллатмады. Узын гиҗе ишләп, газыклары айың айдыңына өңки согран ерине санҗып чыкды.

14-нҗи бап

НИЕТИНЕ ГӨРӘ ЫКБАЛ БОЛМАДЫ

Эртир билен Сухан гатының мүлкүнден пай алжак--алмажак- йыгнанып башлады. Улы күрен обаның арасы ибиртде-зибиртди. «Мүңелен — Кәбә» диен ялы, хемме кишиниң йүзи Сухан гатының мүлкүне тарапды. Он единҗи йылың ачлыгында иң соңкы танап ерини машгаласының, өзүниң гөзяшы билен суварып сатан адамларың хәзир шәхтлери ачыкды.

Аннагелди усса-да ёл билен ховлукман гелйәрди. Бир топар адам онуң гүррүнини диңлейәрди.

— Охов, адамлар, һениз өмрүмизде наның овунтыгы ялам кишиниң хакыны билип иен еримиз ёкдур. Билмән иенем болсак, алланың өзи гечер-дә. Хо-ов... адамлар, ынсап герекдир, ынсап! Адамзадың перси гөтерилмесин. Перси гөтерилсе, алла халамаз...—дийип, Аннагелди усса сөзүни соңламанка, гапдалындакы яшулы:

— Догрудыр, усса ага — дийип, өзи сөзлемәге башлады. — Бир десетин ерим барды. Мениң еримиң нененси оңатдыгына өзүңиз белет ахыры. Шоны танап--танап бөлүп сатдым...

— Догрудыр. Гөзүң гыйян дәлдир.

— Вах, усса ага, хий-де гөзүң гыярмы... Мен хер танапыны сатамда, ер сатмадым ахыры. Багрымдан бөлүп, багрымың бөлегини сатдым. Машгаламың рысгалыны сатдым.

— Догрудыр — дийип, усса ага элиндәки яглыгы билен йүз-гөзүн сүпүрди.

— Ох-о-ов... усса ага, еримиң иң соңкы танапыны сатаным габра гиремде, ядымдан чыкмаса, ондан бәрде чыкмаз. Бахар айлары, ачлыгың хакыт купүрсән вагтыды. Ил-гүнүң йүзүне чиш йөрәп, сары мум реңкине өврүлип башлапды. Бир азрак гайрат эдип болса, мейда-

ның отам етишҗек велин, нәме ачлыга гайрат эдип болямы? Бир топар чүл-чага агызларыны ачышып, йүзүңи середишип отырлар.

— Догрудыр. Бары сенден хантамадыр.

— Вах, усса ага, иң яман ерем, барысы сенден хантама. Хава, еримиң иң соңкуҗа танапынам Сухан гата сатмалы болдум. Гитдим Сухан гатың янына. Өйүмизде бир азаҗык тошабымызам барды. Онам аялым чагаларына берман, бир зат гетирәйсе, талхан эдип берҗек дийип отырды.

— Хайхат! — дийип, Аннагелди усса гөзүни сүпүрди.

— Хава, иң соңкы танап еримн Сухан гата сатдым. Бахасына берен дәнесинем бир халтаң ичинде аркама атып гайтдым. Гапыдан гиренимден, аялым:

— Бар берени шумы?! — дийип сорады.

— Хава — дийдим.

— Әкит! Әкит ызына! Мен машгалаларымы багыртлап, ач өлҗек! — дийип, бир сес этди. Чагаларам эҗелерине япышып, ыззан-да-чуван гыгырышып башладылар. Мен аркамдан халтамам дүшүрмән, доңан ялы болуп галыпдырын. Шол дуран еримде дүнйә гаранкырап, асман лерзана гелип, депәмден инип гелйәндир өйдүпдирин — дийип, яшулы хамсыкды.

— Хей-ха-а... Хейхат! Хейхат! — дийип, Аннагелди усса элиндәки улы яглыгы билен йүзүни тутды.

Соңра ол барянларың арасында эп-эсли вагт гепгүррүң болмады. Ахыры бири:

— Усса ага, сизем обамызың бир таква адамысы. Шу ер-сув пайлашыгыны сиз ненеңси гөрйәрсиңиз? — дийди.

Элбетде, ол адам ачлыкда ер сатанам дәлди, ер аланам дәлди. Ер-сув пайлашыгының списогында онуң адам ёкды. Йөне кейпине шәрик болуп гелйәрди.

Аннагелди уссаның ол адамың сорагына җогап бересн гелмедик болара чемели.

— Мен ишан дәл, молла-ахун дәл я казы дәл. Менем өзүңиз ялы бир адам. Онсоң мен ер-сув пайлашыгыны ненеңси гөрейин?.. — дийип җогап берди.

— Ай, инди лебиз дийлен бир зат бар-да. Базарда «Бар, бердим» дийип, бир шапбады какансоң, көйсе-де, бишсе-де сөвда гайтарылмаяр. Лебиз дийлен бир зат бар-да, өзүңиз билйәсиңиз?..

— Догры, мен шеригат боюнча сөзлемәйин. Онда,

белки, хата гидер, өте дүшерин. Йөне мен саңа өз ыграрымың гөтериши боюнча, ковахат боюнча җогап берейин — дийип, Аннагелди усса сөзлемәге башлады.

— Бир-ә, ачлыкда сатылан ер сөвдасыны базар сөвдасы билен деңеме.

— Нәме икисинде-де «Бар, бердим» дийлен лебиз бар-да...

— Хемме айдылан сөз лебиз дәлдир. Лебиз йүрегиң разычылыгындадыр — диенде, бaрянлар ерли-ерден:

— Догруда-догры — болшуп, Аннагелди уссаның сөзүни макулладылар.

— Адамлар, сиз усса аганың айданыны макуллаяңыз велин, энтек мен макулламок. Базар сөвдасыны, оба сөвдасыны, ер сөвдасыны, мал сөвдасы — барысы бир сөвда, бир лебиз болмалы... — дийип, бу меселәни биринҗи гозган адам сөзүни соңламанка, Аннагелди усса:

— Дур, дур — дийип, элини гөтерди.—Сениң айтҗак болян задың дүшнүкли. Сен лебиз меселесини гозгаҗак болясың. Догры, «Адамың эти харам, лебзи халал» дийлен сөз бардыр. Йөне мен ене-де гайталап айдян. Лебиз йүрек разычылыгы билен багланышыклыдыр.

— Ягшы, гой йүрек разычылыгы билен багланышыклы болсун. Базарда-да «Бар, бердим» диен бадына утуландыгыны билсе, нәразы боляр ахырын, йөне лебзинден дәнмеҗек болуп, сөвдасыны гайтармая.

Аннагелди усса бу сорага бирден җогап бермән пикирленди. Буларың даваларыны диңлешип гелйәнлериң бир топары ачлыкда Сухан гата ерини сатан адамларды. Бир топарам аз ерли адамларды: Өмрүнде ери болман, Сары ялы тәзеден ерли болмага барянлар хем барды. Оларың хеммесем, Аннагелди усса дагының җеделини диңлейәрди. Хер хайсам өзүче дүшүнйәрди.

Аннагелди уссадан вагтында җогап болмансоң, хәлки — иң соңкы танап ерими сатанымда, аялым аглады — диен адам гызыбрак сөзлемәге башлады.

— Яңы сен базар сөвдасыны, обада ер сөвдасыны барысы бир сөвда. Гайтарсаң, лебзиңи харамламак боля дийдиң. Шейлеми?

— Шейле.

— Шейле болса, сен агзың билен гиң ерде аш гатыклаясың.

— Нәме учин?

— «Үчини» шол! Сен ачлыкда аҗыкмадың. Иң соң-

кы танап ериңи сатып, ярым халта бугдайы аркаңа атып, өйүңе гирмедиң. Аялың өңүнден: «Вай, мен ач өлҗек! Әкит ызына!» дийип, сес эдип чыкан болса, хәзир башга перзеден тутуп гыгырардың.

— Догры, мен ер сатын алмадым. Алайын диен болсам, алып билйәдим. Артыкмач йылгаллам барды. Йөне мен доган-гарындашың бир топар чүл-чагасыны өлдүрмән, ачлыкдан чыкардым.

— Алан болсаң, сениңем ериңи пайлардык-да — дийип, Сарам сөзе гошулды.

Аннагелди усса билен биринҗи җеделе башлан энекчи яшулы габалып башлады.

— Сенем бир ерден тапылдың-ов — дийип, Сарының йүзүне аларылып серетди.

— Тапылман нәме, мениң йитен ерим бармы?

— Шу чака ченли биз-ә Сары диен адамы обада гөрмәндик — дийип, эңекчи яшулы йылгырды.

— Гөрмедик болсаң, Сарың хекаясыны диңле — дийип, бир тарапыны вәшилиге салып, Сары сөзлемәге башлады.

— Бир бар экен, бир ёк экен. Бир обада — өз обаңызда Сары диен бир етим оглан болан экен. Он-а өзүңиз билйәсиңиз — диенде, адамлар:

— Хава-да, хава — болшуп, оңа якынлашдылар.

— Ана, гүнлериң бир гүнүнде Сары диен оглан атасындан галан бир сувлук ерини сатагада, өйленйә. Онам билйәсиңиз.

— Билйәс.

— Билйән болсаңыз, Сары диен оглан өз обаларында гүнлүкчилик, потратчылык эдип гезиберйә. Онам билйәсиңиз.

— Билйәс.

— Айдыбер.

— Айдыберсем, Сары диен оглан йыгнанҗа пулунам бир көнеҗе дүвүнчеге дүвйәр экен. Дүвүнчек агралыберсе-де, гайынларына иберйәр экен. Шейдип-шейдип, ахыры гелниниң бахасыны үзмели-дә. Гелин гайдып геленсоңам, өзүңиз билйәсиңиз, айшы-ашрат башланмалы-да... Чага-чуга өрңәнсоңам, нәме, алла етсин дадына, бар, дур өңүнде, гайратың болса!.. Хернә алла тагала хор этмеҗек гулуны өзи гөзден салмаян болара чемели. Шол бармана гелинем атасы өйүнде аманады табшыря. Бар онсоң, Сары ханың төвереги бош галмаз-

мы. Төверегинде гала ёк. Гарны дойса, бела ёк. Сопбаш өзи, ат, бир гамчы. Соңра Сары хан отурып келлесини тутуп пикирленйә. Онуң алмаздан «йити» акылы Нурҗемал дайзаңа тогсан докуз саны күлче биширт диййә. Сары хан акылының диенини эдйә. Тогсан докуз күлчәниң тогсан секиз санысыны отуран еринде иййә. Иң соңкы күлчә элини узаданда, күлче тигирленйәр-де гидиберйә.

Күлче гачя, Сары ковя. Сары ковя, күлче гачя. Шол бармана янкы күлче Мерет арчының гапысына барды-да, босагасындан бөкүп, ичерик гирди. Менем ызы билен бөкүп гирдим. Мерет арчының ики аялам отуран экен. «Вай, бизиң үстүмизе гирди!» диййип, туруздылар бир гопгуны... Янкы күлче горкусына чагарыкдан бөкүп чыкды. Менем бир бөкемде, түйнүкден дазлап чыкдым.

Күлче гачды, мен ковдум. Мен ковдум, күлче гачды. Ахыры барып, Гарагумуң ортасында Сухан гатың күлүне гөмлүп ятыберди. Менем ахыры чыкарсың диййип, гоюн бакып гезибердим. Ондан бәри уруш турупдыр, уруш ятыпдыр. Никелай гидипдир, балшабик гелипдир, мен дуймандырын. «Шоҗагаз көке күлден хачан чыкарка?» диййип гезип йөрүпдирин. Ол-а асыл гелип, Сухан гатың мүлкүниң ортасындан чыкайса нәдерсиң — диенде, диңлейҗилер гызыл-гыран гүлүшдилер.

— Онсоң ол күлчәниң Сухан гатының мүлкүниң ичинден чыканыны нәдип билдиң? — диййип, бири сорады.

— Билмән нәме... Бир гиҗе ятырдым велин; гулагыма бир сес гелйә. Диңлесем, шол күлчәң сеси. «Хай, мен Сухан гатың мүлкүниң ортарасындан чыкандырын-ла, хав!.. Басымҗак гел! — диййип гыгыря.

— Бә... Шу ерден гыгыран сеси шол Гарагумуң ортасына барайыпдыр-ов?

— Барман нәме... Мыралың: «Хырат ити, алы!» диййип гыгыран сеси Бухардан Хырада баранда, яглы күлчәниң сеси Гарагума бармазмы?

— Яглы күлчәң сесини эшидип, ыглансың-ов?

— Бай... Ылгаман нәме, ики таягымам элимде. Ел бойы бирини зыңып, бирини гапып, гачырман гелдим. Шол солтан Хүсейиниң өңүнден чыкан шадыян чопанам мендим — диенде, диңлейҗилер еңе гүлүшдилер.

— Ханы сөвда хакында, лебиз хакында нәме сорагыңыз бар? — диййип, Сары хәки яшула какдырып хем гойберди.

— Сиз сайрарсыңыз. Вагтыңыз гелди — дийип, хәки лебиз, сөвда хакында сөз ачан яшулы гатырганжык болды.

— Вей, сайраман нәме, билбиллер багда гүл ачыланда сайрамалыдыр-да, башга нәвагт сайрасын? Хәзир болса Сухан гатының мүлкүнде гүл ачылды. Ынха, шу билбиллер шол багда сайрамага барялар — дийип, Сары төверегине гөз айлады. Чүнки бу барян топарың арасында еринин ужундан аз-кем бөлүнип алынян адамлар хем барды. Сарының эден гүррүңлеринин олара ярамазлыгам мүмкинди.

Олар сеслерини чыкармасалар-да, ене хәки жеделчи яшулы сөзледи.

— Сухан гатының мүлкүнде ачылан гүли алла гөркезмесин. Ол гүлүң башына гонуп, сайран билбилем узак сайрамаз, басым сем болар — дийип, чаларак арңынды.

Умуман хәлиден бәри месавырак эдилип гелйән гүррүң агралып башлады. Яшулының: «Ол гүлүң башына гонуп, сайран билбилем узак сайрамаз...» диен сөзүни: «Сиз хем Сухан гатының мүлкүнден алып, узак мүлкли болмарсыңыз» диен маныда айдандыгына Сары гаты говы дүшүнди. Айратын хем «...басым сем болар» диен сөзе гахары гелди.

«Бе... бу бизи нененси сем этжеккән?» диен пикир Сарының башында булашып-булашып, йүз ерден уч берди. Эмма чекип, юмак сарар ялы велин, бир уч хем чыкарып билмеди. Оңа дегерли жогап бермек иследи. Жогап хем тапмады. Дымып сакланмага-да йүреги такат бермән, ахыры:

— Сухан гатының ери пайлананы үчин, бейле жибриндиң-ле, онуң билен нәме илен-чалан ериң барды? — дийди.

— Илен-чалан ерим ёк. Сухан гатам маңа сенден якын дәл.

— Онда нәме бир вагт мен ерими сатамда-да, бейле жибринмәндиң-ле?

— Сениңкә-де бегенен дәлдирин — диенде, төверекдәкилер ики тараплайын атылян сөзлериң агралып баряндыгыны дуюп, ерли-ерден «гоюң-да гоюң» болшуп гойдурдылар.

Хәки иң соңкы танап ерими сатып, өйүме геленимде,

аялым өңүмден аглап чыкды диен яшулы гүррүңи башга яңа совжак болуп:

— Усса ага, сен ериңи Бекмырат бая сатманмыдың? — дийип сорады.

— Мен ерими Бекмырат бая сатыпдым. Йөне соң Сухан гаты икиси бир-бириниң мүлкүне бурнап гирйән ерлерини алшыпдырлар.

— Догры, хер хайсы ерини тутуш бир сыргын этжек боландыр.

— Хава, тутуш бир сыргын этжек болупдыр. Ана, шонда мениң еримем Сухан гата дүшүпдир. Бекмырат байың ериндeн үле алманымың себәбем — шол — дийип, гүррүңлешип барышларына Сухан гатының мүлкүне етип аяк чекдилер.

Обаның адамлары төверек-дашдан топар-топар гелйәрдилер. Эмма Сухан гатының мүлкүне иң өңүрти гелип дуран Аннагелди усса дагының топарыды.

Сухан гаты бу гүн мүлкүне, көне донуның үстүнден гара чәкменини гейип, яс тутуп чыкыпды. Эмма онуң эгниндәки чәкменинем, донунам итиң ашагына атаймасаң, онуң өзүнден башга кишиниң яратжак зады ёкды. Хер ничик болса-да, Сухан гатының эгнинде болансоң, ол гейиме хич ким геңиргенмеди. Эмма дүйн мүлки пайлананда, Бекмырат бай шейле гейимде чыкаян болса, бар киши бир агыздан оңа дәлирәпдир диерди. Йөне ол дүйн башы силкме телпекли, эгни багана поссунлы чыкыпды. Өз мүлкүнден өз пайыны аландан соң хем өйүне тарап эгнини гысып уграпды.

Аннагелди усса дагы гелип дуран бадына. Сухан гаты оларың янына гелди. Өзи салам бермеди, салам берениң хем саламыны алмады. Эп-эсли дурандан соң:

— Бе-е... Шу адамлар мениң мүлкүми пайлашайжакмыкалар?!— дийди. Дуранлардан сес чыкмады. Онуң бейле сөзи айтмагам бирхили ерликсиз болды. Эмма онуң өз айдан сөзи өзүне өрән агыр дегди. Дуран ериңде йүреги ызлы-ызына гозганып, санжып-санжып гойберди. Сухан гаты гөзүне инен яшы гаты чәкмениниң сыны билен сүпүрди.

Хәлки энекчи яшулы:

— Сухан ага, машгалаң жаны саг болса бор. Башгасының бары сатын алмадыр. Дүнйә малы дүнйәде газанылып, дүнйәде галдырылян затдыр. Мерт болгун — дийди.

— Вах, мен бу ерлери халал пулумы берип алдым! Бир көпүк ненеңсилик билен газаныля... Мен бу ерлериң хер танапына көпүк-көпүк санап бердим. Мен ненеңси мерт болайын?! Гелсин хөкүмет. Мениң хер танап еримиң дерегине бармагымы кесип алсын. Мен. «Вах» диймән, элимиң-аягымын бар бармагыны берейин. Сен «мерт бол» диййәсиң. Мен ненеңси мерт болайын?! Булар мениң ерими аляр ахырын, ерими! Мүлк гитди, мү-үлк! — дийип, гаты чәкмениң сыны билен йүзүни тутуп, агламага башлады.

Аннагелди усса бейлесини бакып, бир зат пышырдап окамага башлады: «Эй гудраты гүйчли аллам, сениң канагат билен ярадаңыңа шүкүр. Хер көпүге өз бедениниң бир агзасыны кесип берҗек болуп, эндирәп-сандырап дуран эдип яратманыңа шүкүр. Гахарлы газап билен Сухан гаты ялы нежис, эҗиз, хусыт, харсы дүнйә эдип яратманыңа шүкүр» дийип, Аннагелди усса элини сакгалына етирди. Эмма Сухан гатының болуп дуршуна ене чыдап билмеди. Белент сес билен сөзлемәге башлады.

— Сухан бай-й!.. Эҗиз экениң! Намартларың намарды экениң! Эгниңден гарап, ызыңа серет!.. Бу гиден мүлк сениңки дәл. Бу мүлк сениң элиңе гечендe харама өврүлди!.. Харам! Сениң мүлкүң харам! — дийип, Аннагелди усса сандыраклап, йүзүни бейләк өврүди. Онуң бейле гахар билен сандыраклап, бир адамың йүзүне гаты-гайрым сөз айданыны өмрүнде гөрен адам ёкды. Ол обаның ичинде өрән таква, халалхон, юмшак адам хасапланярды. Хәзирки сандыраклап, Сухан гатының йүзүне айдан сөзлерини бу ерде дуран адамларың хич бири-де Аннагелди уссадан гарашмаярды. Эмма ол өзүниң берк сөзүни өмрүнде бир гайра айтды. Адамлардан бейләк сайланып, хасасына сөенип дурды.

Сухан гаты онуң янына барды.

— Усса ага, мениң сенден бейле тамам ёкды. Гайтам адамлара «Ерини алмаң. Нәхак иш этмәң!» дийип, хөре-көше эдермикәң өйдйәдим... — дийип, сөзүни соңламанка, Аннагелди усса:

— Ёк! Менден хөре-көшә гарашма! — дийип, онуң сөзүни кесдирди. — Бесдир. Өмүр бойы кичисине кәййәп, улусына ялбарып гелдим. Хөре-көше, несихат билен адамлар угра гитҗек болса, кеми галан дәлдир. Биз акылсыз экеник. Хемме зат ягшылык билен угра гидер

эдуп йөрүпдирис. Ол бейле дэл экен. Өтен ачлык бар жишиниң йүзүндей пердесини сыпырып, кимиң кимдигин танатды — дийип, Аннагелди усса хич кимиң йүзүне середмән хасасына сөенди.

Сухан гаты онуң сөзүне говы дүшүнди. Йөне айдара үйтгешик сөз тапмансоң:

— Усса ага, сен ериңи Бекмырат бая сатдың ахыры. Маңа койинжек болясың — дийди.

— Сухан бай! Аннагелди усса хасасына сөенип дураны билен башы чашандыр өйтмегин. Мен хасамы хәзир ташлабам билерин. Аннагелди усса хасабына жүрдүр, дилине беркдир. Аннагелди усса ачлыкда йүзүне чиш йөрэп, өлжек болуп отырды. Кечесиниң йүзүни сыпалап, элине бир овунтык зат илсе, агзына салып тамшаняды. Шонда-да Кыныш байың гана гатып иберен бир араба унундан датман, ызына иберен Аннагелди уссадыр. Аннагелди усса хасабына беркдир, өз нан овунтыгындан тамшанар — дийип, ене хасасына сөенди. Онуң гарры бедениниң галпылдап, йүзүниң агып-дөнүп дураны месе-мэлим гөрнүп дурды.

Аннагелди усса бейле ягдая етер ялы, оңа үйтгешик гаты-гайрым сөз хем айдылманды. Хэзирки ер-сув пайлашыгына-да, мен шунчаклы пай аларын-ов дийип, ончаклы бегенип хем дурмаярды. Йөне ачлык йылындан бэри онуң гарры йүрегинде йыгнанан дерди-белаларың барысы хэзир Сухан гатының мүлкүниң ичинде оянды. Аннагелди уссаның бейле гахар-газаба гапланып, эндирэп дурмагы төверекде дуранлара үйтгешик тэсир этди. Оларың хич бири-де Аннагелди уссаның ички дүнйэсинде турян тупана ончаклы етик дүшүнип билмейэрди. Шонуң үчин-де оларың кимиси отуран еринде ер дырмап отурды, кимиси йөне йүзүни ашак салып отырды, кимиси болса дуран еринде херекетсиз ягдайда дурды. Буларың арасында аягы бишен товшан ялы бир ерде дуруп билмейэн Сухан гатының өзүди.

Сухан гаты эдил хэзирки ягдая ченли бүтин гүйч-кувват дүнъе байлыгында — алтын-күмүш, мал-мүлкде — дийип дүшүнерди. Эмма Аннагелди усса хасасына сөенип, нэразычылык билен бозук ягдайда дуранда, адамларың дымшып, ер көвүшибермегинде-де бир эймениҹ гүйжүң бардыгына Сухан дагы дүшүнди. Ол эдил шол ягдайың өзүнде рухы гүйжүң мадды гүйчден үстүндигине шүбхесиз ынанды. Йөне рухы гүйч Сухан

гатының тарапында дәлди-де, Аннагелди уссаның тарапындады.

Догры, Аннагелди уссада хәзир байлык ёкды. Ол ачлыкда чишип, чукурың гырасындан гайдыпды. Иң соңкы танап еринем сатыпды. Йөне утанжыны, хаясыны, ар-намысыны, выждан-ыграрыны сатман, өзүнде саклапды. Чүнки ол: «Адамзат габра еке гирмели дәлдир, өз ыграр, мессеп, хаясы... билен биле гирмелидир» дийипди. Аннагелди усса якының-ядың, ил-гүнүң ягшысына-яманына яраян адамды. Ол ил-гүн, төверек-дашы билен билеликде ясда яс тутуп, тойда той тутян адамды. Ол ил-гүнүн адалат нусгасы, рухы гүйжүди. Хәзир онуң: «Адамлар, бириниң мүлкүни пайлашмак ягшы дәлдир» диен екеже агыз сөзи билен яңкы ер сынчгашып отуран адамларың даргашып гитжекдиклерине-де шүбхе ёкды. Сухан гаты-да шол сөзи айтдырмак ислейәрди. Эмма Аннагелди усса ол сөзи айтмады: Гайтам: «Сениң мүлкүң харам! Харам!» дийип, илиң өңүнде гыгырды. Ер-сувдан пай алжак болуп отуран адамлара шол сөз хем етерликди.

Төверек-дашдан гелйән адамлар йыгнанышдылар. Оба комиссиясам жемленди. Сухан гатының мүлкүниң пайланылышыны гөрмек үчин Гылычлы дагам шәхерден гелди.

Сухан гаты бу ерик йыгнанан адамларың, йүзлерини ашак салып, ими-салалык билен гамгын отурмакларыны ислейәрди. Чүнки хәзир онуң өзүни бирхили ер чекип, асман басып, бүтин дүнйәси даралмак билен, гөзлериниң өңи гаранкырап барярды. Илиң гүлүшмеги, ойнашмагы, дегишмеги оңа ярамаярды. Ол шейле ягдайда-да өзүни азажык хем гүнәкәр хасапламаярды. Гайтам, бу ерик йыгнанан адамлары «Мениң мүлкүми талаңчылар! Маргири мар сокуп өлдүрйәндир. Кәриңиз шу болса, ховлукмаң, сизем бир гүн мар сокуп өлдүрер!» дийип гүнәкәрлейәрди. Эмма ол нәче йыллардан бәри маргирчилик эдип, хапа голларыны гөзяша ювуп гелени үчин, өзүни эййәм марың сокандыгынам билйәрди. Шейле-де болса, ол өзүни гүнәкәрлемек ислемейәрди. Чүнки өзүни гүнәкәрлемекден онуң ыграры, выжданы, бүтин дуйгы-душүнжеси, жаны-тени боюн товлаярды.

Хава, комиссия ише башлады. Илки билен Сухан гатының өз пайына дүшен ери гөркездилер. Соңра үле-

•үле пайланан ери список боюнча дайханлара бөлүп башладылар.

Сухан гаты Гылычлының янына барып, гөзүнден сакгал сайы яш гойбермәге башлады.

— Башыңа дөнейин, Гылычлы җан, инер оглум, җан көшегим, муны бейтдирме!..

— Мен нәдейин, Сухан ага?

— Бейтмәң!» дий. Сен дийсең, эдерлер. Сен бир дүшүн ахыры, өз обамың огланы. Мен бу ерлере көп-көп пуллар бердим.

— Береңде нәме... Сениң ене-де пулуң кәндир. Холха, бир көпүк пулсуз, бир танап ерсиз адамлар кән ахыры. Олара-да яшамак герек.

— Вах-х..., олары алла йыкыпдыр, бендеси галдырып билмез ахыры!..

— Биз галдырыс, Сухан ага.

— Гылычлы, көшегим, какаң пахыр биленем оңат гөрүшйәдик. Сен бир өз обамызың огланы. Хөкүметиң улы адамысы. «Бейтмәң» дийсең, екеже агыз сөзүне битйә — дийип, ялбарып дурка-да, гаты чәкмениниң сынына гөзяшыны сүпүрип етишип билмейәрди.

Гылычлы шейле надан, шейле эҗиз, гөзгыны адамларың хем аңырсыз-бәрсиз мал-мүлке, дүнйә байлыгына ээ болшуна ене бир гайра хайран галды. Гара небсиң, эйменч хусытлыгың адамыны эҗизлиге, намартлыга, хатда гөз яша элтйәндигине шүбхеленмеди. Инеҗ шейле пикирлер Гылычлының башына гелип-гечип дурка, Сухан гаты ене ялбармага башлады.

— Гылычлы, көшегим, өлинчәм ядымдан чыкарман. Соңкы неелиме-де табшырып гидерин. Екеже агыз сөзүни гысганма! — дийип, ялбармага башлады.

— Сухан ага, сен гаты говы дүшүнйәсиң, йөне сени гысганчлык, гара небис өз угруна гоянок. Ер-сув пайламак — аз ерли хем ерсиз дайханларың ислеги, хөкүметинем карары. Дүшүнүклими?

— Дүшүнүкли.

— Дүшүнүкли болса, маңа йүз тутма — дийип, Гылычлы адамлара гошулып гидиберди.

Сухан гаты дуран еринде дикилен газык болуп галды. Эмма узак дуруп билмән, ене адамлара тарап уграды. Илки өңүнден чыкан хем Сары болды. Ол өзүне дүшен ериң ичинде дурды. Бегенҗине:

— Сухан ага, айланып-доланып, ене шол бир вагт-

кы сатанҗа ерим өзүме дүшди. Какам пахырам, атам пахырам шу ериң ичинде ишләпди. Инди менем ишлемели болдум — дийип йылгырды.

Сухан гаты йүзүни галдырман:

— Харам болсун! Ылахым чөп басып, шорап галсын! — дийип гечиберди.

Сары айдара сөз тапман, ызындан гарап галды.

Сухан гаты көпчүлигиң арасына баранда, комиссия Аннагелди уссаның пайына дүшен ери гөркезип дурды. Аннагелди усса:

— Оңат өз гөвүн эдишим ялы, өз сатанҗа еримем пайыма дүшди. Ол пел, о пел, о пел, ана, хол пелем өз ерим. Кемися, Меле, маңа өз ерим боля. Галаныны нәтсеңиз шейдиң. Мен мунча ери экип, хөтдесинден гелип билмен — дийди.

— Вай, алмасаң, мениңки болмалыдыр — дийип, Сухан гаты Аннагелди уссаны гужакланда, тас оны йыкыпды.

— Мен билмен. Ана, кемися билен геплеш — дийип, Аннагелди усса элини булап бейләк айрылды.

Сухан гаты:

— Алынмадык ер болса мениңкидир — дийип, комиссия тарап топулды.

Меле оңа:

— Сухан ага, сен ер пайыңы алдың. Инди гатышма! Болмаса, холха, милиция дур, шонуң өңүне дүшерсиң! —диенде, Сухан гаты дуран еринде өзүни ашак гойберди. Чөкүне дүшүп, ики элини хем ере урды. Пенҗелерини долдурып топрак алды-да, ики эгнинден хем ёкарык гөтерди.

— Вай, таланчылар-эй!! Гүндизин гүни мүлк талаялар-эй! — дийип пенҗесиндәки топрагы йүзүне сүртмәге башлады. Ене алып, ене сүртди.

Комиссия өз ишини довам этди.

15-нҗи бап

ӨКҮЗЧЕ НӘЧЕ ТОЛГУНСА-ДА, БОЙНАМАЛЫ БОЛЯР

Энекүти өзүни оңармаян налажедейин дәлли. Ол өз эдйән ишиниң хөтдесинден гелйән аялды. Хер нәче вежерачылык этсе-де, онуң үстүни өртүп, ил гөзүне

башга бирхили гөркезмәнем уссатлык билен башарярды.

Хер бир дөвүрде-де Энекүти ялы адамлар ил ичинде аз болмаяр. Базар сөвдасына гиришйән деллаллар, желлаплар хер базарда йүз гайра ант ичип, авы ялаярлар, ялан сөзлейәрлер, алдаярлар, бире алып, икә сатярлар, ялта эшеги чус эдип, гөркезйәрлер. Ана, шоларың барысы хем Энекүтиниң ыграрындакы адамлар. Я болмаса умумы дурмуш «сөвдасындакы» бирнәче «дарбазчылары» алып гөрсең, олар ёлдашларыны алдаярлар, йүзүне гүлүм-ялым эдип, еңсесинден гыбатыны эдйәрлер, абрайдан дүшүрйәрлер, өз шахсы бәхбиди үчин ёлдашыны, кәрдешини чукура итйәр; чыкмаз ялы эдйәр. Ана, шейле адамларың хеммесем бир гойнуң гуйругына дүшен гурт, йөне оларың бир-бирлеринден тапавуды диңе гөврелеринде, мүңңүлдейишлеринде. Эмма барысының хем хөреги арасса гуйрукдан эмеле гелен жер-хет.

Хер маргириң бирхили мар ойнадышы бар. Йөне ненеңси ойнатса-да, ахыры маргир мар зәхеринден өлмели. Кәрдешиниң өлүмини гөрен икинжи бир маргир өз кесбини ташлап, чөреги башга бир кәрден газанмага башлаяр. Чүнки бири болса хер халатда сокуп өлдүржек болуп дуран душманыны дост тутуныл, онуң зәхерине гарашып гезйәр. Маргирлик кәрини ташламаяр.

Энекүти нәдеркә? Өмрүни шол галплык билен өтүрермикә я-да пәлинден гайдармыка?..

Ана, Энекүти хожамы өңүне салып, Аннагелди уссанынка гирди. Усса ага оны: «Догры гелен кейигиң ики гөзүнден гайры айыбы ёк» дийип кабул этди. Эмма бир вагт оны өвлүйәден кован хем Аннагелди уссаның өзуди. Хәзир гадыр билен кабул эден хем өзи.

Ненеңси гең болса-да, бир гарадан гайтмаз, гараңкыдан горкмаз, мусаллат вежераларың хем белли-белли сүстуның пес, жынының асгын адамлары боляр. Аннагелди уссаның өңүнде Энекүтиниң хем гепем болмазды, буйтар-суйтарам. Оны гөренден, бирхили сусалып, уялмак билен, өзүни тижәп башларды. Өвлүйәден ковланда-да, Аннагелди уссаның йүзүне гаңрылып, бир сөз хем айдып билмән гидипди.

Герек еринде лолулык билен яландан гөзяш гетирип, көпчүлигиң рехимини өзүне индерип билйән елемювлат-

лар хем дурмушда боляр. Эмма дурмушда чын билен яланы хатасыз сайламагы башарян йити укыплы йүзүкчилер хем боляр. Ана, Энекүти шейле адамларың биринжи хилинден болса, Аннагелди усса икинжи хилинденди. Шонуң үчин оларың икисем бир-биринден этиячсыз дәлди. Хер ничик-де болса, Энекүти:

— Усса ага, алладан яшырмадыгымы сизден яшыржак дәл — дийип сөзлемәге башлады. — Мени гүнәкәрледиңиз. Догры, мен гүнәкәр. Гүнәсиз бир ярадаными өзи. Йөне Габагам алла-тагаланың адам кешбинде ярадан бир махлугы болансоң, ынсан хатарына гошулып йөр-дә. Ёгсам болманда, хол, гүр бияраның депесинде сайланып ятан бир уллакан хайван кәди боляр, Габагам шол. Шол кәди гавун болса, Габагам адам, шол кәди гавун болмаса, Габагам адам дәл. Ери, иймәге ёкмы, ичмәге ёкмы... Өңүнде гойланы ий-ич-де отур-да. Бириниң гапысында даңылгы дуран гөле билен нәме ишиң бар? Огурлыкдан башгаңы оңардыңмы? Ах, шу ишлер масгарачылык үчин болян затлардыр. Мен нәдейин?.. — дийип, Энекүти өңүнде дуран чайлы кәсә элини узатды.

Аннагелди усса пессайлык билен ардыңды. «Шол огурлыкдан өзүң хем хабарлы болайма?» дийип, сорамак иследи. Ене хем ол хакда долы бир нетижә гелип билмәнсоң, хич зат диймеди.

Габак шых огурлыкда тутуландан соң, өвлүйәниң сакчысы болуп билмежекдигине Аннагелди усса шүбхеленмейәрди, йөне огурлыкда тутулды дийип, хелейиң әри билен айрылышмагы хем онуң бейнисинде ерлешмейәрди. Эмма Энекүти хожам билен яшап башлансоң, велин, онуң гиңден өврен айлавлары Аннагелди усса айдыңлашып башлапды. «Огурлыкда Энекүтиң эли болмалы, йөне чак хакам болса, чаклыгына галяр-да» дийип, ол хакда пикирленмесинем гоюпды. Энекүти геленсоң, ене пикирленмели болды.

— Усса ага, мен эрбет — дийип, Энекүти элиндәки кәсесини ызлы-ызына овуртлады-да, ерде гойды. — Усса ага, мен алладан яшырмадыгымы сизденем яшырман, йүрегими дөкмәге гелдим. Сиз мени өвлүйәден ковдуңыз. Догры, мен эрбет, мен галп. Шол эрбетлигим, галплыгым үчинем ковдуңыз. «Галпың газаны гайнамаз» дийип, өңкүлеримиз айдыпдыр. Шолам хак. Сизем хак иш этдиңиз...

— Ягшы, Энекүти, сизе бир сорагым бар. Хий, түркменде әрини кован хелейи гөрүп-эшидипмидиңиз?

— Ёк. Асыл хелейини кован әрем гөремок.

— Инди... Әр хелейи талак эдип билйә. Хелейиң әрини талак этмеги бизиң шеригатымызда-да ёк ахыры.

— Вах, усса ага, мен әрими ковмадым! Мен бир дүнйәниң адам сыпатлы махлугыны ковдум... Ол әр дәл... Дүшүниң... Ах, нәдейин?!. — дийип, Энекүти дулугыны тутды. Гахарына дишлери агырып башлады. Бир азрак дымып, ене сөзлемәге башлады. — Онсоңам нәбилейин, өвлүйәниң сакчысы хожа болса, говурак болармыка өйдүпдим...— дийип, Энекүти Хожамың йүзүне серетди. Хожам башыны атып гойберди.

Аннагелди усса хожамың йүзүне бир серетди-де:

— Нәбилейин, бу заманда сежиресиз хожамларам көпелипдир... — дийди.

Энекүти онуң хожадыгыны субут этжек хем болуп отурмады-да, өзи хакында сөзләп башлады.

— Усса ага, мен шу гара гүни итеклемек үчин көп галплык этдим. Нәме этжек дагы?.. Ериң ёк, сувуң ёк. малың ёк, мүлкүң ёк. Асмана агзыңы ачаның билен ёкардан бир хурма дүшенок. Онсоңам гара гүни итеклемәниң угрунда эрбедем болмалы болясың, галпам... — диенде, Аннагелди усса Энекүти билен ылалашмады.

— Галплыкдан пәк ыграрда өлен ягшыдыр — дийди.

— Вах, усса ага, ханы өлүп болямы нәме. Онсоңам, аллатагала ери-гөгем деӊ яратмандыр. Бейлеки-песли ярадыпдыр. Мен шонуң пес ярадан бендеси. Онсоңам, гавуның суйжусини шагал танармыш, адамың ягшысыны эрбет тапармыш. Шонуң үчинем мен сизи өрән ягшы танаян — диенде, Аннагелди усса, нәме үчиндир, бир ардынды. — Усса ага, менем өң эрбет дәлдим. Мениң биринжи адамым ёрган-дүшек ялы юмшак адамды. Нәме этсемем, угрума гарамазды. Мен гаранкыдан гаранка ишанларың хызматында болардым. Ана, шо ерде-де мениң гара небсим артып, элим эгрелип башлады... — диенде, Аннагелди усса онуң сөзүни бөлтеди.

— Ишанларда эгри эллер догралял дыр велин, сизинки эгрелен болса, гөнезлигинде бардыр — дийип, усса ага сакгалыны сыпады.

— Вах, усса ага, элбетде, гөнезликде бардыр. Болмаса, бейле болмаз ахыры. Инди мен шол гөнезлиги ювуп-ардып ёк этжек. Шонуң үчинем йөрите сизиң яныңыза гелдим — дийип, Энекүти кәсесиниң дүйбүнде галан чайы серпип гойберди.

Аннагелди усса сакгалыны сыпап, эп-эсли отурды. Ол Энекүтиниң дүзелмегини ислейәрди. Көмек бермәге-де тайынды. Йөне оңа ынанмаярды. Шол ынанмайшы ялам:

— Энекүти, эгри агач ятгынына гитмелидир — дийди.

— Усса ага, мен сизден бейле сөзе гарашмаядым. Гарк болана эл бермек мусурманың боржудыр.

— Шейледир велин, сизиң гарк боляныңыза мениң шүбхәм бар. Сиз йүзмәге өрән өкде болмалы. Дурмуш толкуны сизи гарк эдип билмезмикә өйдйән.

— Бей диймәң, усса ага. Мен дуйян...— дийип, Энекүти улудан сожап, дем алды.

— Нәме дуйясыңыз?

— Дуйян задым кән, усса ага... Дүнйәм даралып, дем алян ховам агралып баря.

— Нәме бейле?

— Ай, бейлеси шол, усса ага... Гиевим Аллак обаның кемтиди болупдыр дийип, гапысындан бардым. Саламымы алман ковуп гойберди. Хол мейданда ач өлен Худайбердиң оглы Меле ер-сув пайлаян кемсияң башы болупдыр. «Маңа-да пай бер» дийип, янына бардым. Хабарымам алман ковуп гойберди. Инди Бекмырат бай ялы адамларда сан-салаң галман, дөвран Аллакдыр Меле ялылара дөнди. Өңки бизе чала йылгырып бакан дөвран инди олара гүлүп бакды — дийип, бир сәгинди-де, — «Иңлис ене гелжекмиш» диййәлер. Гелермикә? — дийип, гөзлерини петредип серетди.

— Ай, Энекүти, оларың барысы йөне гүррүңдир. Иңлис гелжек болса гитмезди. Онча узак ёлы гидип-гелип йөрмек ансат дәлдир. «Юрдам шол Кәбеденем аңырда, сувуң ичинде» диййәлер. Онсоң гелер өйтжек дәл-дә — дийип, Аннагелди усса кәсесине чай гуйды.

Иңлислериң гелери-гелмези хакында Энекүтиниң шейле бир гүррүң хем эдеси гелип дурмады. Чүнки онуң өз аладасы өзүне етикди.

— Ай, усса ага, алла гутмасын, алла! — дийип, сөз-

лемэге башлады. — Алла тутмадык болса, өвлүйэде бир эллениэме гүнүмиз барды. Отурсак болмадымы, «хак» дийип, Габак ким..., огурлык нэме? — диенде, Аннагелди усса отурып билмеди. «Огурлык эден — сениң өзүң!» диймек исследи, ене гүнэкэр боларын өйдүп, сөзүни бираз юмшатды.

— Энекүти, сиз өвлүйэден еке Габак шыхың огурлык эдени үчин ковулмадыңыз... — дийип, усса ага сөзүни соңламанка, Энекүти:

— Онда нэме үчин ковулдым? — диенини өзем дуйман галды. Бейле сораг билен Аннагелди усса хүҗүм этмэге ёл ачандыгынам деррев билди. Йөне айдан сөзүни гайдып ювдуп билмеди. Гелҗекки хүҗүме тайяр болды.

Аннагелди усса:

— Билеңзокмы нэме үчин ковланыңызы?! — диенде болса, Энекүти сесини чыкармады.

— Билмейэн болсаңыз, эр билен хелей бир-бириниң эбедилик ёлдашыдыр... — диенде, Энекүти онуң сөзүни бөлтеди.

— Усса ага, көвлэң гөзлерими! Гой, гаракларым патлап ере гачсын...

— Мен сизиң гөзүңизи көвлемен! Гой, гүнэкэриң гөзүни алла көвлесин!

— Вах, инди мен нэдейин! Баран гапым япык! — дийип, Энекүти агламага башлады.

— Нэтмелидигини эриңизден айрылып, эре бармаздан өң пикирленмели экениңиз! «Баран гапым япык!» Ким гүнэкэр! Өзүңиз гүнэкэр! Баран гапыңызы ким япды?! Өзүңиз япдыңыз! Өзүңиз эриңизден айрылып, эре барып йөрени ил гапысындан гойбэрми? Гойбермез! Хениэем мен гойберйэн — дийип, Аннагелди усса гахар билен йүзүни кесердип, бейлэк совды.

Энекүти хоркулдап, соркулдап агланы. Онуң дурмушдан ёл тапман, халыс эҗизлэндигини Аннагелди усса агысындан аңлады.

— «Баран гапым япык». Холха, өвей гызыңыз Аллагың гелни. Бар гапысындан... Гойбермез. Таяк алып ковар. Мен сизи, Энекүти, гаты говы танаян. Сиз гара небсиң угрунда ягшы-яман сайгарман, нэм болса эдибермелидир өйтдүңиз. Гара небис адамыны санданам чыкарар, ёлданам чыкарар, илденем чыкарар. «Динден чыксаң чык, илден чыкма» диен көнелериң бир сөзи

бардыр. Холха, Сухан гаты, Бекмырат бай халалдан-харамдан йыгнады йыгнабиленини. Ачлык йылы илиң шайы диймедилер, сепи диймедилер, мүлки диймедилер, йыгнадылар йыгнап биленлерини Холха, инди гөзлери нәме гөрди?.. Мүлклерини пайлашып йөрлер. Сизе шонданам пай бермедилер. Себәп дийсең, сиз илиң гөзүнден дүшдүңиз! — дийип, Аннагелди усса йүзүни кесердип отурышындан үйтгеди, Энекүтә серетди. Онуң халыс әжизләп, ярым-яш аглап отурышына бир хили небси агырып башлады.

Энекүти йүзлерини сүпүришдирип, бир вагткы Черкез ишан билен болан ваканы айтмага башлады. Эмма гечмишдәки эден ишлерини болшы ялы эдип айтмага хәзир онуң өз выжданы хем чатмады.

— Өңрәк шәхерде Черкез ишаның ишлейән ерине бардым. Шол ерде-де чашып йыкылыпдырын. Черкез ишанам көмек этмегиң ериңе, догтор чагырып, отлы дерман билен санчдырды. Мен йөне от алып, ловлап өтәгидендирин өйтдүм. Шондан бәри ядыма дүшсе-де, ловлап яныберйән. Ах, менде йүрек галан дәлдир. Шол дерман чүршдүрип яндырып гойберипдир.

— Хич задам болан дәлдир. Йүрегиң чүршүп, яныпгиден болса, бейле болмаздыңыз. Бир вагт догтор менем санжып, шол гызгын дерманы гойберипди: Бир бада гыздыря. Соң айрылышып гидйә. Ол дерман адама кувват берйәмиш. Догруданам, кувват берйән экени. Мен-ә шондан соң бирхили даянайдым.

— Ай, нәбилейин, усса ага, Черкез ишан авы-зәхер ялы бир бела-бетер гойбердәендир өйтдүм.

— Өз гөвнүңизе осмаң, Энекүти, Черкез ишан бейле иш этмез.

— «Этмез» диймәң, усса ага. Бир вагт аялы пахыр сыркавланда, мен-ә эм-дәри эдип, гижелер укудан галып йөрүн. Бирденем Черкез ишан бир догтор орс билен гелди-де, сапанчасыны чат-маңлайыма гоюп, атып гойберди — диенде, Аннагелди усса онуң сөзүне питива этмән, отуран еринде дуркы-дурмушы билен бир эленди.

— Энекүти, сизи габыр дүзедер! Сиз габырдан бәрде дүзелмерсиңиз — диен сөзүни гахар билен бармагыны чоммалдып, перт-перт айтды.

Энекүти онуң бейле гахар билен берк айдан сөзүне бирхили үстүни алдыран ялы болды.

Аннагелди уссаның аялы Амангөзел эже хәлиден бәри буларың сөзүне гатышман отырды, олам гатышды.

— Бей диймәң ахыры, какасы. Ол-а угур тапман, көмек дийип гелипдир. Сизем: «Габыр дүзедер» диййәсиңиз.

— Диймән хов, энеси. Асыл гүррүни маңзына батанок. Чат маңлайындан гойлуп атылан болса, шейле гезер йөрермиди?

— Вах, усса ага, соварак дүшендир-дә — дийип, Энекүти бирхили болды.

— Чат маңлайда гойлансоң, соварагы болмаз ол. Мениң билен гүррүң эдениңизде, артдырман, кемелтмән, хакыкаты сөзләң.

— Шол гелели бәри, хакыкаты сөзләп отурышыда, — «Маңлайымы дирәре гапы тапман, тоба эдип гапыңа гелдим» дийип отыр. Нәме көмек этмели болса, элиңизден гелен көмеги эдип, гөвнүни авлап гойбермек герек — дийип, Амангөзел эже Энекүтиниң тарапыны тутды.

Аннагелди усса бираз юмшашды.

— Вах, мен муны дүзелер өйдемок — дийип, аялының йүзүне серетди.

Аялы:

— Дүзелер — дийип, ене сөзлемәге башлады. — Дүзелер-дүзелмез ялы нәме эдипдир, Энекүти? Сопы Аллаяр кырк яшына ченли Бухарда желлатбашы болуп, келле кесипдир. Кыркдан соң шолам дүзелипдир. Шу гүне ченли Энекүти обаның герекли адамысыды. Хайсы аялың чагасы сыркавласа, «Вай, Энекүти эже!» дийип ылгаяды. Бу гүнки гүнем итиң арт аягындан сув ичирдилер. Ягшы, шых огурлык эденсоң, Энекүти нәтсин? Я-ха Габак шыхы өвлүйәден ковмалы, я-да өзем өвлүйәден чыкып биле гитмели-дә. Гидәйселерем, Энекүти ене оны эклемели. Габак шыхдан гүзеран-гирдежи бир тин пейда ёк. Ол түйс аңырдан гелйән мугтхор ахырын. Шол «Эркине гойсаң хожаны, ятып ичер көжәни» диенлери ол. Алла сакласын! — диен сөзи хожамада ярамады. Ол отуран еринде гөзлерини петредип, бир серетди. Йөне Амангөзел эже оны дуймады. Аннагелди усса ашаклыкдан чала йылгырждак ялы эдип, йүзүни ашак салды.

Хакыкатдан хем, Түркүстана араплар аралашалы бәри, түркмен халкының арасында «Мен өвлатдырын» дийип, өвлүйәлерде, Сейидахмет ишаныңкы ялы ерлерде, обаларда-да хич бир кәрсиз, мугтхор гатлак несилме-несил яшап гелйәрди. Оларың арасына Энекүти ялы гарачыларың хем сокуляны ёк дәлди. Аннагелди усса җемгыетиң шол гатлагына «кәрсиз ялягылар» дийип, ички дуйгусында халамазды. Ол ерде-бу ерде үйшмелеңде олар хакда сөз гозгалып, бири тарапыны тутҗак болса-да, «өз чөрегини өзи иййән өвлатларам кән. Гой, оларам газансынлар, өз чөреклерини өзлери ийсин. Илден хантама болмасынлар. Хантамачылык яман затдыр» диерди-де, артыкмач ол хакда җедел хем эдип отурмазды. Хәзир ол хожама-да хич зат айтмады.

Догрудан хем, Энекүти Сейидахмет ишаның өңүнде бир вагткы эден «оюнларыны» хәзир Аннагелди ууссаның өңүнде эдип билмеди. Белкем, хәзир онуң дурмушдан басылып, рухдан дүшүп йөрмегиндендир; белкем, өнки җөгүлик, кечебазлык хәсиетлери билен хошлашып, догралҗак болуп йөрен дөврүнде, энтек оңатлык билен геплешмеги ончаклы башаран дәлдир; белкем, Аннагелди уссадан суссы басыландыр. Гараз, Амангөзел эҗе гошулмадык болса, Аннагелди усса Энекүтиниң юмшуны битирмезлиги йүрегине берк дүвүпди. Хениз хем ким билйәр. Йөне ол сакгалларыны сыпашдырып:

— Аслында Сиз мениң яныма нәме юмуш билен гелдиңиз? Ене-де шол өвлүйәниң сакчылыгыны соражак болсаңыз-а, сорабам отурман. Өвлүйә мениңки дәл, обаныңкы. Гидиң-де, илден сораң — дийди.

Энекүти:

— Вах, усса ага, өвлүйәни соражак дәл-ле! — диенде, тас Аннагелди усса япышыпды. — Маңа ер герек. Ер-сув пайлашыгындан маңа пай береноклар.

— Хе-е, ине, мунуң боля; йөне сизден ер экен болмаз. Дайханчылык кындыр — дийип, Аннагелди усса хожамың йүзүне серетди. Хожам отуран еринде бир гозганды.

— Нәдерсиңиз, хожам ага, ер экермисиңиз? — дийип, Аннагелди усса оглы ялы адама онуң өвлатлык хатырасы үчин «ага» дийип йүзленди.

Хожам аграслык билен ховлукман гозганды-да:

— Экерис-ле — дийди.

— Экерис-ле дәл.

— Ай, экерис.

— Хе-е... Күнде тутуп, ер сүрүп гөрүпмидиңиз?

— Хе-е... Күнде тутуп, ер сүрүп гөрүпмидиңиз?

— Ёк, гөрмегиңиз хасап дәл, өзүңиз?

— Ай, өзүмиз-ә хениз күнде тутуп, ер сүрүп гөремзок.

— Хе-е... Араба сүрүп билйәсиңизми?

— Ай, араба-ха мүнемизде-де горкуп отуряс. Лаңк-лаңк эдип, бирхили агдарылайжак ялы. Ай, арабаны сүрерис, йөне агдараймасак... Араба сүрмек нәме газы газмак дәл-дә...

— Хе-е... Эшитдиңизми, Энекүти, хожам агаң сөзүни? — дийип, Аннагелди усса сакгалыны сыпады.

— Эшитдим! — дийип, Энекүти хожама середенде, хожам отуран еринде егшерип гитди.

— Хожам күнде-де, тутар, ерем сүрер! Хожам араба-да сүрер, газам газар! Ондан яңа аркайынжа болайың, усса ага — дийип, Энекүти гаты аркайын айтды.

— Хәй, нәбилейин, Энекүти. Яшлыкда эли габармадыгың соң элини габартмак аңсат дәлмикә өйдйән.

— Габарар, Усса ага. Эли габармадыгың гөзи габар. «Өкүзче, нәче толгунса-да, ахыры бойнамалы бор». Мугт гелйән көкәниң гатап-гатап, иң соңунда диш дөвүп, бокурдак йыртяндыгына гижрәгем болса, Энекүти душүнди.

— Хәй, Энекүти, өйнүң-а кәндир... Йөне шу гүнки болуп отурышың-а амана гелен ялы...

— Энекүти амана-да гелендир, имана-да, усса ага. Болмаса сизиң яныңыза гелмезди. Энекүти сизиң яныңыза гелдими, маймын ойнатмасыны гойды дийип душүнәйиң, усса ага. Энекүтә акылсыз диййәндирлер велин, Энекүтиниң хем азажык акылы бардыр. Бу чака ченли өз кем акылының буйругы билен маймын ойнатса-да, сизиң гөзүңизден соваракда ойнадандыр. Инди маймынам ойнамажак боляр, усса ага, душүниң. Гит-де, ил дениңде ер-сувдан пай ал-да, зәхмет чек диййәр. Шонуң үчин хем мен сизиң яныңыза маймынсыз гелдим. Өмүр ойнадып гелен маймыным билен эбедилик хошлашып, сизиң яныңыза хожам билен гелдим. Гөрйәсиңизми дагын бөлеги ялы болуп отурышыны? Хер иенде, долы керсен нахар герек. Шонда-да дерлемейәр.

Гайсар болупдыр хожам. Муны дерледип, гайсарлык кеселинден ачмак герек, усса ага... — дийип, Энекүти хожама элини узадандан, Аннагелди усса:

— Боля, боля... кеми галмады. Мен ынандым — дийди-де, көвшүни гейшине, ызыны гараман, чыкып гитди.

Аннагелди усса ер пайлашянларың янына барып, комиссия йүзленди.

— Меле җан, шол маңа бөлүп берен пайыңызың өңки өз мүлкүмден бейлекиси маңа герек дәл, мен экип эйгермен дийипдим велин, шоны бирине бердиңизми? — дийип сорады.

— Ёк, усса ага, беремзок.

— Бермедик болсаңыз, шоны Энекүти билен хожама берелиң. Оларам ер-сувдан пай сорая.

— Бе-е... усса ага, олар ер экермикә?.. — дийип, Меле энтек ачык пышгырманка, комиссияның бейлеки ики члени:

— Олардан ер экен болмаз — дийип нәразылык билдирди.

Умуман, Энекүтә ер бермелими-бермесизми диен меселә төверекде дуранлардан хем гошулан болды.

Бу гүн Черкез ишанам Гылычлы дагы билен ер-сув пайлашыгының гечишини гөрмәге йөрите шәхерден гелипдилер.

— Паландан эер болмаз, Энекүтиденем — дайхан. Оңа «Гит-де, өвлүйәңи сакла-да, маймыныңы ойнадыбер» диймек герек. О ерде бири: «Янының хожамы бар» дийййәр. Хожамы мен гаты говы танаян. Ол асыл пилиң гулагының ниредедигинем билйән дәлдир — дийип, Черкез ишан берк сөзледи. Элбетде, Черкез ишандан башга хили сөзе гарашмалам дәлди. Чүнки оларың икиси хакда-да онуң аңырдан гелйән пикири хениз бозулман дурды. Эмма Гылычлы башга хили сөзледи.

— Ёлдашлар, бүче боланына гөрә менем бирки агыз сөз айдайын. Йөне мениңем пикирим. Черкез ишаның хем пикири кесгитлейҗи канун дәл. Иң соңунда меселәни ерли комиссия чөзмели бор, элбетде, көпчүлигиң разычылыгы боюнча. Йөне ерли комиссияның үстүнден шикаят дүшсе, биз шәхерде ёкаркы комиссияда гарамалы борус, бий-ә бир. Икинҗиденем, бир ерсиз-сувсуз адам шу гүне ченли зәхмет этмән, башга бирхили ёллар билен гүнүни гөрүп гелен болса, шу гүнки гүнем ол: «Маңа ер-сувдан пай бериң, мен зәхмет чекҗек»

дийсе, онуң мөхүмини битирмели бор. Мөхүмини битирмесек, бар, гит-де, маймыныңы ойнадыбер дийдигимиз бор. Сөз билен болмаса, иш йүзүнде шейле болуп чыкар. Шура хөкүмети халкы зәхмете чагыря. Галплыга чагырмая. Бейлесинем өзүңиз билиң. Холха комиссия, холха көпчүлик — дийип, Гылычлы сөзүни соңлады.

Умуман, Гылычлының сөзүнден соң комиссия-да, көпчүлик хем шейле бир икирҗиңләп дурман, Энекүтә ер бермели этдилер.

Аннагелди усса Энекүти билен хоҗама берлен ери гөркезди.

— Шунуң хөтдесинден гелип, экип билсеңиз, сизе бол етер. Йөне «Гедайчылык этмәге-де гурп герек» дийлен ялы, дайханчылыга-да бирнеме гурп герекдир. Дувунчеклери чөзмели борсуң-да, күти бай — дийип йылгырды.

— Ай, усса ага, ери ер этмек үчин, дүвүнчек чөзмәге ялтанмарыс — дийип, Энекүти җак-җаклап гүлди.

Аслында хоҗамдыр Энекүти Аннагелди уссаның өңки танайшындан эп-эсли үйтгән экен. Ол «Алма, биш, агзыма дүш» дийййән ялта хоҗам Энекүтиниң өңүнде эййәм-эййәмлер бурунлыклы дүйә өврүлип гиден экен. Энекүти: «Хых, чөк!» дийсе чөкүп, «Хайт, чув!» дийсе-де туряр экен. Диймек, Черкез ишаның ёла салып билмедик хоҗамыны Энекүти салыпдыр... Белкем, Энекүтиниң зарбасы Черкез ишаның юмругындан хоҗамың башына хас беркрәк дегендир?.. Белкем, мугаллымчылык курсунда окап, «гүнә» газананындан, ер ишләп согап газананыны говрак гөрендир?.. Эгер-де йигриминҗи йылың гүйзүнде хоҗам, ериниң ичинде там салҗак болуп, балагыны дызындан ёкаррак чызгап, совук палчыгы эйләп дурка, барып соран болсак, белкем, ол хакыкаты айдарды.

16-нҗы бап

СЫНСА ГӨВҮН, СЕЙИК БОЛМАЗ...

Мары станциясының дөрдүнҗи ёлы билен чала сүйшүп гелен көнеҗе паровозың тиркеги өрән узынды. Йөне онуң тиркеги узын боланы билен хем чекмез ялы агыр йүки ёкды. Дөвүк-енҗик, от алан вагонлар, бош

челеклер, платформалар, кэсиниң устунде голтук-гужак одун, бир-ярым вагонларың ичинде серединип дуран хор ябылар болаймаса, агыр йуки тигирлериди. Шейле-де болса, ховурсыз одунының йылысындан гүйч алян көнеже паровоз өз тиркегине ончаклы ыгтыяр эдип билмейэрди. Ол кем-кемден хаяллап дурмакчы болды. Эмма ыз тиркеги өз бады билен бир-бирине чакышып, уллакан шакырды, турузды. Паровоз тормозина амал эдип билмэн, эп-эсли илери сүйшүп, ене дурмакчы болды. Ыз тиркеги ене айылганч шакырды турузды. Бу ягдай үч-дөрт гезек гайталандан соң, тигирлер херекетсиз галды, отлы дурды. Ине, бейле дөвүк-енжик тиркегли отла ол дөврде Гызыларбат отлусы диердилер. Ол ёлагчы алмазды. Дөвүк-енжик тиркегини Гызыларбат отлы ёл уссаханасына элтип ташлардыі.

Отлы гелип дурандан, бир топар телпекли адамлар хасырдашып чыкдылар. Кимиң эли халталы, кимиң эгни хоржунлы, кимиң янында эли чагалы аякбагы аял, ховлукмач гык-да-бак, барысы отлудан галып барян ялыды. Эмма отлының хачан угражакдыгыны станцияның нобатчысам билмейэрди.

— Отлы нирэ барярка?

— Хачан угражакка?

— Билет сатылмаярмыка?... — диен ялы ховлукмач сораглар думлы-душдан эшидилйэрди. Эмма ол сораглара жогап берйэн ёкды.

Сакгалындан ак сепен узын бойлы яшулы хэлиден бэри пишегине сөенишине махоркасыны күкедип дурды. Ол өзүниң гойберйэн яшыл түссеси билен паровоза хайбат атярмы я төверегиндэки алжыраңңылыга хайран галып, сын эдйэрми я-да ол затларың хеммесине бипервай гарап дурмы, гапдалдан гарап, оңа белли бир зат айтмак аңсат дэлди. Йөне ёгындан доланан чилимини өрэнберк чекип, содалык билен бипервай гойберип дуршуна гаранында, онуң хүй-хэсиетинде хем совуклыгың, хем гызмалыгың дога хөврүгип гелендиги бирхили аңланып дурярды.

Ховлукмач адамларың бири онуң янына гелип:

— Яшулы, отлы нирэ гидйэкэ, билмединми? — дийип сорады.

Яшулы дуран еринде пишегине-бир аграм салды-да:

— Отлы Гызыларбада гидйэ, гөрмейэңми? — дийди.

— Ай, нэбилейин мен.

— Билмейэн болсаң ызына тиркелен дөвүк-енжик магунларына сын эдэйгин.

— Муңа билет сатямыкалар?

— Билет нэмэ герек, мун-де гидибер-дэ.

— Ёлда дүшүрэйсе?..

— Дүшүренде нэме. Өйүңизе бир эдим якын-а барарсың-да. Ол болманда өйүңде отурдыгыңмы? — диен сөзи ховлукмач пыяда ярадымы, ярамадымы, ким билйэр... Йөне гүррүңдешиниң йүзүне бир аңкарылып серетди-де гидиберди.

Эдил шол вагт-платформаның үстүнде харбы геймли бир йигит еринден ховлукман турды-да, чеп элини еңсесине етирип, бир геринди. Гапдалындакы чакланжа халтасыны бир эли билен еңил гөтерип, ашак дүшди. Адамларың арасына аралашан еринде халтасыны гапдалында гоюп, кемерини дүзетди, көйнегини чекишдирди. Соңра ховлукман уграберди. Хэки чилимини күкедип дуран пыяданың гапдалындан габагыны галдырман, бипервай гечип гитди. Агсак пыяда пишегиниң үстүнде доланып, оңуң ызындан серетди-де, бирден хем пишегине бат берип уграды. Гапдалына баранында, ховлукмач:

— Берди еген! — дийди.

Берди ялта середип:

— Дайы! Нурмэммет дайы! — дийип гужаклады. Күкүреклерини бир-бирлеринкэ гысышып эп-эсли дурдулар. Соңра бир-бириниң йүзлерине бир середип, ене гужаклашдылар. Йүрек йылылары бир-бирлеринкэ орнаянча гужаклашып дурдулар. «Гөзүң айдың» дийшип, бир-бирлерини гутладылар.

Соңра «Ёлбарслы» чайхана барып нахар эдиндилер. Чай башында дайы-егениң арасында гүррүң гызып башлады.

— Шейле, Берди еген, хернэ худай диййэн еримиз бар экен, уршам гутарды. Өлмэн, гарабашы алып чыкдык, шолам боля.

— Хава-ла, дириликде бейлесиниң бир зады болар.

— Хе-е, уруш гутарды. Инди герегиң ёк, гидибер диендирлер...

— Уруш гутарансоң, гидибер диймели болар-да, дайы.

— Нирэ?

— Нирэ халасаң.

— Хе-е, ана еген, «Нирә халасаң...» Инди мен бу аягы ниреден алайын?.. Бу ичигар дук-дук эдип, ери дешип баря. Агач би, тен дәл, мунуң агырысына чыдамамсоң, пишеге-де сөенмели болян — дийип, Нурмәммет агач аягыны дукурдедип ере урды.

— Ай, дайы, ери дешенини гайгы этме. Гара ер өрән чыдамлыдыр — дийип, Берди чала йылгырҗак ялы этди.

— Вах, җан еганим-ә, ериң чыдамлыдыгыны мен билйән. Ёкарсы өз тениң ахыры, шол чыданок — дийип, Нурмәммет кәсесиндәки соваң чайы ики гайра ызлы-ызына овуртлады-да, бирхили пикире гитди. Берди дайысының аягыны алдырандыгына гынаняндыгыны билсе-де, ол хакда онуң одуны өлчереси гелмеди. Сөзүң мазмуныны башга яна совмак үчин сөзлежек боланда, ене дайысы өңүртди.

— Догры, еген, көнелериң айдан сөзлериниң ыряс-а ёкдур... йөне «Гарашмасан етмерсиң, йүвүрмесең тутмарсың» диен накылының манысы маңа етдиренок. Чигилдемиң көки ялы манысы өрән ашакдамыка өйдйән...

— Ненеңсем болса, дайы, ик пырланып доляндыр.

— Вах, еген җан, «ятан өкүзе ийм ёкдугыны мен билйән, йөне биз йүврүберсек, аяксыз галяс-да, пишек тутайяс. Озал эбединде шуңа язылааы оңат болсун — дийип, Нурмәммет маңлайына какып гойберди.

— Догры, өңүрти шоңа язылаиы окап, онсоң херекет этмели-дә.

— Вах, еген җан, оңа язылаиы окап болмаз.

— Болмаса, бу дүнйә демир тикенликде аяк яланач йөрән ялы эдер.

— Бизиңки шол-да — дийип, Нурмәммет отуран еринде бир гобсунды.—Ягшы, болманда, мен-ә Бекмырат байың кастына чыкып, аклара җигит болян. Онда-да сениң билен атышып, ярадар эдйән. Элбетде, шол затлар кысматда болмалы. Ока-да, маңлайыңа язылаиы окап билйән болсаң.

— Окап билйән болсаң олара җигит болмаздың, дайы.

— Берди еген, гел, ховайы сөзлемәли. Мен ховайы сөзлемәниговы гөрмейән. Сенем маңлайына язылаиы окап, бальшабиге җигит болан дәлсиң. Йөне сени бир вагт дурмуш чаркандакдан чаркандага сүйреди алды гитди. Элтип чыкаран ерем гызылларың ичи болды. Маң-

лайыңа языланам шолдур. Инди йөне багтың ачылдыгы болсун — дийип, Нурмәммет долы кәсесини гөтерди.

Берди дайысының адалат сөен адалатпараздыгыны өңден хем билйәрди. Ол онуң терсине гайтҗак болуп хем отурмады-да:

— Ёгсамам Бекмырат бая нәме болды? — дийип сорады.

— Бекмырат байы дөвем уранок. Уруш гутарды. Ене Бекмырат бай Бекмырат байлыгына галды. Бизем бизлигимизе галдык.

Берди эп-эсли вагт сесини чыкарман отурды. Соңра улудан бир демини алып:

— Узук нә халдака? — дийип сорады.

— Узук гутулды.

— Гутулды?

— Хава, гутулды.

— О ненең гутулды?

— Гачды, сыпды, шәхере гелди.

— Аперин! Ене бир гайра аперин! Ана, маңлайына язылан хаты өңүнден окап, херекет эдйән ынсаны демир гала-да саклап билмәндир. Сыпыпдыр... — дийип, Берди сөзүни соңламанка, Нурмәммедин:

— Сыпанда нәме?... — диен хүңңүрдиси оны сакындырды.

Берди габагыны галдырып, дайысының йүзүне середди. Онуң торсарылан аграс йүзүнде якымлы аламат гөрмеди.

— Дайы, нәме дийҗек болярсың? — дийип сорады.

— Дийҗек болян задым, еген, мен мунуң меньшебигиниң тарапында болуп, бальшебигине-де ок атдым, соң бальшебигиң тарапында болуп меньшебигине-де ок атдым. Аягымам меньшебик алып галды. Мен меньшебиги онуң үчинем йигренемок... Йөне бальшебигин кануны говы, кануны...

— Ягшы, онсоң?

— Онсоң сен энтек ховлукма, еген... ховлукма... Бир аягым ёгам болса, етҗек ериме агсаклап етерин. Шура хөкүметиниң кануны говы, йөне... Хеммеси говам дәл...

— Меселем?

— «Меселемми?..» Меселем, бизиң ички ишимизе гатлышмасын.

— Ол ненеңси ички иш?

— Ички иш аялларымыз. Биз дүнйә бина болалы

бәри, шу совгатсыз аялларымыз билен оңшуп гелиндирис. Индем оңшарыс. Бизиң эркеклеримиз билен аялларымызың арасына чөп атҗак болмасын... — диенде:

— Хай, дайы-ы... — дийип, Берди бир гүлди.

Нурмәммет:

— Ёк, гүлме, еген — дийип, совап гиден долы кәсе чайыны ики овурт этди. Чәйнегиң дүйбүндәки чайы кәсесине саркырды. — Чайчы, чай гетир. Аҗырак демле — дийип, чәйнегини сүйшүрип гойберди. Өзи отуран еринде ыкҗамланып, ене сөзлемәге башлады. — Сен билйән дәлсиң, еген җан, Ашгабада бир топар азат аял йыгнаныпдыр. Ынха, бараңда гөрерсиң...

— Сен гөрдүңми, дайы?

Узугың хем шол ердедигини Бердиниң отуран еринде ини сызды.

— Ёк, мен гөремок. Бейле аяллары гөрменем.

— Гөрмедик болсаң, олар хакда нәме айтҗак?

— Гөрмесемем, гөрен ялы-да. Эшидйән.

— Дайы, «Эшиден деӊ болмаз гөрен гөз билен» — дийип, Берди дайысының өңүни алҗак болды. Ол бу ерде азат болан аяллар хакында дайысының гүррүңини диңлемек ислемеди. Айратын хем Узук хакында екеҗе агыз якымсыз сөз эшитмек оңа өрән агыр дегҗекди. Ненеңси-де болса, чишгинли сувуң бөведини бөвсүши ялы, Нурмәммет өз сөзи билен бөвсүп башлады.

— Еген җан, сен аял диен тайпаны энтек оңат танаян дәлсиң. Хышайы говшак тутсаң, эл гыяр. Гүл — ненеңси непис, ыслы зат, эмма онуң авулы тикенлеринем бир яда салып гөр... Пишигиң түйи ненеңси юмшак, эмма онуң дырнакларынам бир яда салып гөр... Диймек, хазына сакчысыз болмаямыш. Дүнйәниң кануны шейлемиш. Диймек, хазына эрк эдип, онуң рехнедини гөрмек үчин онуң эйменч сакчысыны эмелли-башлы мах этмелимиш. Болмаса, ол генҗи хазынаның рехнедини гөрүп билмерсиң — диенде, Нурмәммедиң гөзлери йителип, алтыр гушуңка дөнди.— Ана, еген җан, «Аяллара азатлык» диймек шол генҗи-хазынаның гаравулыны гүйчлендирмек диймекдир. Ябаны пишигиң чагасыны тутаныңда, өңүрти дөрт аягындан тутмалыдыр, болмаса персала эдер. Охо-хо-в... — дийип, Нурмәммет бармагыны чоммалтды. — Еген җан, сен энтек аял диен тайпаның ички дүнйәсиндәки гат-гат болуп ятан пиримлерине белет дәлсиң. Сен хәзир оларың диңе ягшы тара-

пыны гөрйәрсиң. Оларың элине ыгтыяр берсең бар-а, мөйүң сиңеги керебине чолашдырышыны гөренсиң. Эркеклери эдил шо зейилли эдәгеде, сачларына долар-да ташлабир. Онсоң эркегиң аягам ысмаз, элем ысмаз, дилем, — дийип, Нурмәммет чайыны гайтармага башлады.

Берди ашаклыкдан бир серетди-де:

— Дайы, шу айданларың чын болса, Ахала баран бадыма, дайзамы өлдүрмели борун-ов — дийип йылгырды.

Нурмәммет егениниң йүзүне ялт эдип серетди. Хәлиден бәри аяллар азатлыгының гаршысына жаныгып айдан сөзлерини Бердиниң бир сөз билен топ деген ялы эдендигине дүшүнди. Ашаклыкдан бир йылгырҗак ялы этди-де, индики айтҗак пикирини ненеңси башламалыдыгы хакда ойланды. Соңра:

— Хава, Берди еген — дийип, ховлукман сөзлемәге башлады. — Хе-е... Узугам Ашгабатда болмалы. Окап йөрмүш өйдйән. Догрусы, мен өзүм-ә гөремок. Гөрҗегем боламок. Йөне инди сенем Узук дийип йөрме-де, оны ядыңдан ымыклы чыкар. Ынха, шу ерден Ашгабада гиделиң. Сени өз элим билен өерейин. Худая шүкүр, шу махал тойы-томашасы билен совар ялы, элимде бир гелинлик пулум бар. Несип болса, түркмениң орта бармак ялы еринден төрүнде отуран гызыны алып бирин — дийип, Нурмәммет егениниң йүзүне серетди. Бейле якымлы сөзүнден соң, ненеңси-де болса, егени чаларак йылгырар өйдүпди. Эмма онуң йүзүнде хич хили үйтгешиклик гөрүп билмеди. Нурмәммет эп-эсли вагт гарашды. Эмма Берди ягшыдан-ямандан бир зат хем айтмады, бирденкә бир зат айдайманы кын гөрйәндир өйдүп: «Берди еген, мениң маслахатымы нәненңси гөрдүң?» дийип сорады.

Берди йүзүни галдырман, сөзлемәге башлады.

— Дайы, өрән говы маслахат. Бейле дайы хер бир егене етдирйәнем дәлдир. Мен дайыма өрән гаты гуванян. Йөне галың берип, гыз алмак саңа-да еңил дүшмезмикә өйдйән.

— Ёк, еген жан, маңа кын дүшерми, еңил дүшерми, онуң билен ишиң болмасын. Маңа диңе сениң разычылыгың герек.

Берди ене азаҗык пикирлененден соң:

— Хәзирки заманда гызың галыңы нәче? — дийип сорады.

— Гызың галыңы нәче-де болса, бергисиз-борчсуз мен өзүм хөтдесинден гелҗек-дә. Сени бир гөзли-башлы эдейин. Менден башга-да даяныл дуран ховандарың ёк.

— Оңа мен дүшүнйән, дайы, йөне гызың галыңының нәчедигини билҗек болян.

— Еген, бизиң түркменлеримизиң дәп-дессурына артя. Бальшебигиң пулуна ынам болмансоң, гыз галыңы мала өврүлди. Хәзир агыр галыңы он алты баш гара мал. Сөвүшем — он секиз-йигрими, халадам шол. Йөне *халадының ярысам йүпек мата болмалы.* Инди богаз мал элтсең, ики башың дерегине гечйә. Улы тендар мал хем ики башың дерегине гечйә. Гөле-сөле, гарры-гурты, лагар мал элтсеңиз, шол он алтыны җемлемели бор. Ана, еген, гызың галыңы — дийип, Нурмәммет Бердиниң йүзүне серетди. Эмма онуң отурышындан хич хили аламат гөрүп билмеди. Ене-де Нурмәммет отурып билмән:

— Ери, еген, геплемедиңле? — дийди.

— Геплемедим, дайы. Галың ады билен гыза бир көпүк берилмегине мен разы дәл.

— Ил гызыны галыңсызам-а бермез.

— Бермесе, бизем алмарыс.

Ине, шейле гүррүңден соң дайылы егениң икисем дымып галды. Нурмәммет сакгалыны сыпап, эп-эсли отурандан соң:

— Еген, сениң нирә середйәнини билйән, йөне оны инди мен-ә маслахат берип билҗек дәл — дийди.

— Нәмәни маслахат берип билҗек дәл?

— Шол өңкини.

— Ким ол өңки?

— Узук.

— Узугың бетбагтчылыкдан башга нәме кеми бар?

— Бетбагтчылыкдан бетерем кемчилик бормы? Мойлы кәсе-де кәседир, еген, йөне мойлы бор...

— Дайы, мойлы кәсәниң өмри абадыңкыдан узаграгам болуп билер. Бир-де бетбагтчылык кемчилик дәлдир. Ким-де-ким бетбагтчылыгы дөреден болса, кемчилик шондадыр.

— Ил кемчилик дийип дүшүненсоң, сен илден чыкып нирә гитҗек, еген.

— Илден чыкып гитмән, илиң өңүне дүшүп йөрәбермек герек. Гой, ил сениң гөрелдәңи гөрсүн. Ил ичиндәки яманлык сениң еңсәңде галсын. Басан ызың еңсәңде галяндыр, басҗагың өңүңдедир. Басан ыза гаңрылып гарамагың хаҗаты ёкдур. Эмма басҗак ериңи гөзлемелисиң. Шонуң үчинем гөз өңүни гөрйәндир. Голам өңүне узаляндыр, дайы — диенде, Нурмәммет отуран еринде бир гобсунып, геплемәге башлады.

— Хәй, еген җан-а, түйс егеним болдуң. Айдан сөзлериңи түйс дога эдип дакынмалы. Йөне мен ил билен яшаян. Мен иле хеззет этмели, илиң хеззетини алмалы. «Илим-гүнүм болмаса, айым-гүнүм догмасын» дийипдирлер. Мен илден чыкып нирә гидейин?

— Дайы, ене шол сөзи гайталаясың. Мен саңа илден чык диемок. Илден чыкандан, дүйәниң пашмагы болан ягшы. Илиң бир накылы бар. «Алдамага оглан ягшы, худай урсун гаррыны» дийийә. Ил өрән, өрәнем гаррыдыр. Илиң дурмуш теҗрибеси ченден-чакдан гүйчлүдир. Ил ягшы билен яманы, хак билен нәхакы, ялан билен чыны... өрән говы селҗерйәндир. Ил бүтин тарых боюнча адалат сөен, адалатпараздыр. Шонуң үчинем сен адалатың тарапында дуруп билсең, ил сени сөер — дийип, Берди кәсесини гөтерди.

Элбетде, Нурмәммедиң дурмуш теҗрибеси кәнди. Ол эдилен гүррүңиң манысыны етик ызарлап, дүшүнмек ислейән адамды. Эмма Бердиниң башы яш хем болса гүррүңдеш болан адамлары кәнди. Җемгыетчилик хакда гүррүң гозгаланда, чылшырымлы меселелериң хем ички логикасыны ызарлап, нетиҗе чыкармага өрән укыплыды. Нурмәммет егениниң йөне бир гүррүңчи дәлдигине эйийәм дүшүнипди. Ол өз сөзи билен Узугы горамак ислейәндигинем аңлады. Шейле-де болса, ол Узук хакда егени билен ылалашмак ислемеди.

— Нәме-де болса, еген, аша гачан сиңек өлени билен тебәхет дүзүлмейәр-дә — дийип, йүзүни совды.

— Узук хакда дәлми?

— Хава.

— Гайнап дуран газаны бир сиңек хапалап билмез

— Ол гайнап дуран газан дәл-дә.

— Пәк ахлак гайнап дуран газандыр.

Ине, шейле сөзлерден соң дайы-егениң арасында ене гүррүң галды. Нурмәммет агзына етип барян кәсесини

саклап галды. Эп-эсли дымып отурандан соң, усуллык билен геплэп башлады.

— Еген, ол шәхере гачып геленде, бирнәче вагт Черкез ишаның өйүнде болупдыр. Онсоң бир орсуңмы, татарыңмы өйүнде болупдыр. Онуң гарамадык гапысы галмады ахыры.

— Узук гаран дәлдир.

— Ким гарандыр?

— Гара багты гарандыр.

— Гара багт кимиңки?

— Дөредениңки.

— Бе, ол ненеңси? Эгниңдәки көйнек кимиңки?

— Ким докан болса, ким тикен болса шонуңкы. Мен геерин, йыртарын, зыңарын. Эмма Берди Бердилигине галар. Узук үчин хем ол гара багты дөреден ахыры өз башына гелер. Узук Узуклыгына галар.

— Боляр-да, зада дүшүнишиң шол болса.

— Хава, дайы, мениң зада дүшүнишим шол. Күле гачан гөвхери товук дөрүп, хапа аягы билен еңсэ зыңаны үчин, гөвхер хар болмаз. Гөвхер ене гөвхерлигине галар. Бир-де, гөвхере дегени үчин, товугың аягы арассаланмаз. Онсоңам Узугы танамак өрән кындыр, дайы.

Узук — гахар хем газап, нәз хем керешме, сөйги хем мылакатдыр. Узук гачыбам билйә, герек болса, өлүме-де догры барып билйә. Узук сөйүбем билйә, йигренибем билйә. Аңа, Узук ким.

— Бә-ә... еген, оны яман гөтердиң-ле.

— Ек, дайы, мен оны азажыгам гөтеремок. Себәби онуң ынсанчылык дережеси мениң боюмдан екарракда — диенде, Нурмәммет хыс-с эдип, бурнундан демини алды-да, чәйнегиниң дүйбүндәки чайы кәсесине пагладып гуйды. Ажы чайы ики гайра овуртлап, кәсесини пызладып гойберди.

— Гөрйән вели, еген, түркменде шондан башга саңа гыз яражак дәл-ов.

— Ек, дайы, сөйгиниң өз хәсиети бардыр. Бир ынсаның хакыкы болшуны айтмак энтек сөймек дәлдир.

— Онча тарып эдеңсоң, сөймек болман, нәме бор, еген?

— Хакыкы болшы бор, дайы. Сөйгиниң өз хәсиети бардыр. Сөййәниң гөзүне лайык гелен гыз, гөрмексизем болса, сөйгиниң өзи онда гөрк-гөрмек, хүй-хәсиет дөредер.

— Сөйги хакда бир вагт Гылычлының айдып берен сөзуни гүррүң берейинми, дайы! — дийип Берди илеррәк сүйшди.

— Ханы, айдып бер, еген. Чайчы, чай! — дийип, Нурмәммет отуран еринде гобсунды.

— Хава, Лейли овадан болманмыш. Ай бир хорашаҗа, гараҗа гырнак экени. Эмма Межнун өрән овадан йигит экен. Лейлә ашык боля велин: «Сен бир энтәп йөрен гарып» дийип, оны бермәндирлер. Ана, онсоң Межнун. «Җан, Лейли җан!» дийип, даглара-дүзлере чыкып гидиберйә. Ол үлкәниң патышасы адыл экени. Межнуны чагыря-да: «Сен бейдип йөрме. Мениң үлкәм гиң, хайсы гызы халасаң тут, мен алып берейин» дийййә. Межнун оңа: «Сениң үлкәңде екеҗе гыз бар, олам — Лейли» дийййә-де, чыкып гидиберйә.

Патыша оңа хайран галя. «Мениң үлкәмде бейле овадан гыз бар болса, менем оны гөрейин» дийип, Лейлини чагырдя. Лейли өзүниң овадан дәлдигини билйәр экен. Шонуң үчинем патышаның өңүне баранда: «Лейлиниң гөзеллигини гөрҗек болсаң, Межнуның гөзи билен гарагын» дийййә.

Ана, дайы, сөйгиниң өз хәсиети бар — диенде Нурмәммет:

— Хәй, гырнак есер экен — дийип, чайыны гайтармага дурды.

Шол махал буларың үстүне ховала болан адам:

— Бе, гөзүм мениң алдаян-а дәлдир-дә хернә. Берди, гөзүме-дага гөрүнәййән-ә дәлсиң-дә, салавмалейким — дийип, ики элини узатды. — Гөзүң айдың, саг-аман гелипсиң. Хов, уруш ятды, гиденлер гелди, сен гелмедиң. Саг-аман бир ерде гезип йөрмүкә?» дийип, гайгы эдип йөрдүм. Саг-аман гелен болсаң боля — дийип, Бердиниң элини сыпдырды. Дик дуран еринде: — Чайчы, шу чайханада отуран адамлары мениң хасабыма яглы питиден доюр. Хов адамлар, мениң җан ялы достум урушдан гайдып гелипдир. Шонуң тойы башланя. Ийиңичиң, тә гарныңыз сызлаянча — дийип, Торлы ашак отурды.

— Хок, яшулы, бегенҗиме сизиң билен саламлашмагам ятдан чыкарыпдырын. Салавмалейким.

— Валейким.

— Ханы гөршәели — дийип, Торлы элини узатды. Нурмәммедиң элини сыпдырман: — Яшулы, Берди би-

лен нәме илен-чалан ериңиз бар? Гөзүме яман меңзеш гөрүндиң-ле? — дийип сорады.

— Берди мениң егеним.

— Эй, шейледир-ле. «Ит — ата, әр — дая» дийлен расдыр-ла. Хава, онда гөзүң айдың, егениңем аман-саг доланыпдыр — дийип, Торлы Нурмәммедиң элини сыпдырды.

— Таңры ялкасын. Яңы отла чыкдым велин, төтәнден душ геләйдим.

— Душ геләерсиң. Мәхир, ыхлас чекйәндир. Яңы шу чайхананың душундан гечип гитжекдим. Бир ерде дервайыс ишимем барды. Ёк, болмады. Гечип гидип билмедим. Ыхлас гойбермеди. Берди билен арамызда болан ыхлас чекди. Ине, илден өңүрти достумы гөрдүм. Ай, агыр ериң достлугыны хич бир ягдайда унудып болмаз. Хава, Берди жан, гөзүң айдың. Аман-саг иле говушдың.

— Саг бол. Иле-де говушдык — дийсе-де, Берди Торлының гадыр-хеззетине ончаклы ачык пышгырмадык ялы болды. Оны башгалар дуймаса-да, Торлының өзүнин дүяндыгына шүбхе ёкды. Шейле-де болса, Торлы өзүниң Бердә болан гадыр-хеззетини говшатмады.

— Берди жан, голда барым ёк дийип, салыңы говшак тутма. Сениң билен агыр аланлардан көп ашандырыс. Ол агыр гүнлериң ёлдашлыгы ятдан чыкар өйтме. Торлы бу дүнйәниң далашыны көп гөрендир. Ынха, шу ерден дайынам алып, оба гидерис. Той-томашаны, саз-сөхбети шол ерде гурарыс. Ненең, дайы? — дийип, Торлы Нурмәммедиң йүзүне серетди.

— Ай боля, кеми ёк. Ене йигидиң ёлдашы ёк экен дийдирмесеңиз боля — дийип, Нурмәммет отуран еринде бир гозганды. Торлының чакылыгына йүрекден хошол боландыгыны онуң гозганышам аян этди. Эмма Берди ене ачык пышгырмады. Торлы онуң тутуландыгыны төверекде отуранлара билдирмежек болуп, өзүни шохлуга салып башлады. Ёлдашлыкда тиркешен вагтлары гачышларыны, ковушларыны, кәте Бердини гөтерип, кәте өзүни сындырып, дийсең гүрләп башлады.

Берди:

— Дайы, боляв жайың ачарыны бер — дийип, элини узатды.

— Нәме? Отур-да.

— Дайы, гаты ядапдырын. Эдил келләм ярылып

гелйә. Мен бир азаҗык гышарайын. Чай ичим салымдан гелерин.

— Ал ачар. 21-нжи җайдыр. Отурсаң-а говы боларды.

— Ай, басым гелерин — дийип, Берди еринден турды.

Торлы билмедиксирән болуп:

— Ери, Берди, нирә? — дийип, гөзлерини петредип серетди.

— Отурыбериң. Ынха, мен гелерин — дийип, Берди чыкып гитди.

Торлы Бердиниң ёкдугыны билдирмеди. Өңки эдип отуран вәши гүррүңини өңкүден хем бетер гөтерди. Өзүниң горкандыгы хакда гүррүң берип, адамлары гызыл-гыран гүлүшдирди. Айратын хем Бердиниң батырлыгы, мергенлиги хакда сөзләп, көп отурды. Егенини өвени Нурмәммеде-де яраман дурмады.

Берди вагты билен гелмәнсоң, Торлы онуң янына чыкып гитди. Берди бир көне китабың йүзүне середип отырды. Торлының бараны үчин, ол габагынам галдырмады.

Торлы эп-эсли гарашып дурандан соң:

— Нәме ол ичигардан гөзүңи айырмадың. Магтымгулының китабыдыр өйдйәмиң? — дийип, гырасындан тутды.

Берди йүзүни галдырман:

— Китап билен ишиң болмасын! Бар, чайханада җалайлыгыңы эт. Бирем харам пулундан маңа той тутҗак болмагын. Мен сениң тоюңа зар дәл — дийип, сарсгынлы сөзледи.

— Мениң пулум харамммы?

— Сениң пулуң харам!

— Мениң пулум харам дәлдир.

— Сениң пулуң харамдыр! — дийип, Берди йүзүни галдырды.

— Ханы, гел, эгри отурып, догры сөзлешели-ле. Ол яраглар сениңкими я-да оны алҗак боланымызда, сен этегине ики келле салдың-да, мен бир келле салдыммы? Ханы, айт, гөрейин — дийип, Торлы чаласын ашак отурды.

— Ери, бар! Кимиң этегине нәче келле саланыны соң гөплешерис — дийип, Берди йүзүни совды.

— Хай, Берди җан, гөрйән велин, сен гаты балшабик болупсың. Өтерәк дүшүнйән болайма...

— Kимиң ненеңси дүшүнйәнини ериндe субут эдерис. Гидибер, непиңден галма.

— Мен непден галмарын, Берди жан. Йөне сен непиңден галясың. Шоңа небсим агыря.

Берди Торлының йүзүне бир аларылып серетди-де:

— Небсиң өзүңе агырсын. Мен небис агыр ялы ягдая дүшемок — дийип, йүзүни бейләк совды.

— Боля, Берди жан, энтек Бекмырат бай дагы билен көчәниң угрунда душушарсың. Ондан соң акылыңа айланаймасаң, энтек сениң демиң ер яря — дийди-де, Торлы янындан гүлүп уграберди.

Аңырдан гелшине Нурмәммеди алып, бир гапа гирди.

— Шейле, дайы, Бердиниң башы гаты агыряр өйдйән. Ука гидипдир. «Берди» дийип, чаларак гыгырсамам оянмады. Биз онуң билен ёлдаш болуп көп тиркешдик. Хәзир хер ким элинден гелен көмеги этмели. Үст-башынынам угры ёк. Ынха, шу дүвүнчекде бир гейимлик мата. Ынха, бу-да үч йүз манат. Шу махал шунуң шейле бир битирип барян ишем-ә ёк велин, хәзирликче бары шу. Соң герек болса, гөршүбирис. Аз гөрмесин.

— Ай, боля, Торлы жан. Ёлдаш ёлдаша шулар ялы ерде герекдир. Алладан гайтсын. Вагты билен Берди разы эдер.

— Ёк, дайы, Берди билен булар ялы зады үзлүшжек болсак, арамызда зат кәндир. Ягшы, хәзирликче саг бол.

— Саг бол.

Нурмәммет гөни Бердиниң янына барды. Торлының берен затларыны гөренден ол зөвве еринден галды.

— Дайы, ызына алып гит.

— Нәме үчин?

— «Үчини» шол, дайы, әкит.

— Вей, егей, болмаз ахыры. Ёлдашың сылаг берсе, сенем ызына иберсең, ол ненеңси бор?..

— Мениң бейле ёлдашым болмаз, дайы, әкит.

— Ёлдашың болмаса-да, сылаг берди-дә.

— Бейле сылаг болмаз дайы, әкит.

— Нәме, парамы эйсем?

— Пара, дайы.

— Оглан, ким саңа пара берсин? Ким сен?..

— Хич ким болмасамам, пара.

— Ненеңси пара? Дүшүндир-дә.

— Дайы, жанымы якма. Көчә зыңарын — диенсоң,

Нурмәммет гетирен затларыны ызына алып гайтды. Эмма Торлыны тапмады.

Торлы азажык пикирлененден соң, «Бир вагт өзи дүшүнер дийип, эгинмән чыкып гидипди.

17-нжи бап

ИТ ЯРАСЫН ЯЛАП ГУТАР

Яшмакды жайларында хәзир Узугың екеже өзүди. Ол хәзир ювлан сачыны дарап болды-да, дивар билен дең болуп дуран айнаның өңүне барды. Гара сачларының гылгашып дуран ерлерини ики элиниң аясы билен сыпалап эндиганлады. Гыйлышып ятан гара гашларыны гериp, бармакларының ужы билен сыпап гойберди. Гарамык суны дек дурланып дуран гара гөзлерини, юкаданжык додакларыны сынлап, юмшаксы йылгырҗак ялы этди. Узын боюна, терезиләп дуран эгинлерине сын эдип, өзүнде көс тапмады. Бил каддының ёгын-инчелигини билмек иследи. Ики быкыныны берк гысып, бил оңургасының үстүнде орта бармакларының ужуны бир-бирине дегирди. Ичини берк чекишине башам бармакларының ужуны бир-бирине етирҗек болды. Эмма биринжи сапар етирип билмеди. Икинҗи гайра сынанҗак болунда, гапы ачылды. Бир гыз:

— Узук, сени бир адам дашарда чагыря — дийди.

— Ким ол?

— Билмедим. Бир узын бойлы яш йигит — дийип, Маягөзел йылгырҗак ялы этди.

— Черкез ишандыр-да. Бар, «Узук ёк» дийәй.

— Болмаз ахыры. Бар-да, өзүң җогап бер.

Узук чыкып гитди. Ховзуң башында йүзүни ашак салып отуран адама гөзи дүшенде-де, Черкез ишандан башга адамдыр өйтмеди. «Гарачомак ялы гапдалымдан галмады» дийип, якынлашдыгыча, онда шүбхе дөреди. «Черкез ишан..., дәл... Черкез ишан..., дәл» диен шүбхели пикир онуң башында сагадың маятниги ялы тайлы-ап урды. Хас якынлашан вагтында, йигит башыны галдырды. Узук онуң Бердидигини танады. Шол бада жиглләп, йүреги урмага башлады.

— Берди, гелэйдинми? — дийип эллешди. Онуң бейле этмеги түркмениң тәзе дөрежек адатына некирт болса герек...

Берди гөршенде орнундан турупды.

— Отурың — дийип, өңүрти Узугы отуртды. Өзи соңундан гапдалында отурды.

Бердиниң башында Черкез ишаныңкы ялы ак шемпа-да, эгнинде гырмызы дон, аягында ак туфли-де ёкды. Ол бейле геймлери гейип йөрмеги гомпулык, келпезлик дийип дүшүнерди. «Говы гейинмек байлара махсусдыр, биз өзүмизи беземек үчин ган дөкмедик» дийип, җеделем эдерди. Шейле-де болса, Узугың сададан гейнен утюклы, пәкизе хем өзүне гелишйән геймине гөзи дүшенде, Берди өз үстүндәки геймден бираз утанды. Аягындакы көне солдат ботинкасына, көнелишен харбы җалбарының ямалан ерине середенини өзи хем дуйман галды. Элбетде, гейим хакда сөзлешмәге ягдай дөрән болса, үст-башыңа айратын үнс эдип йөрмегиң, умуман, титилигиң эсасы максада көмек берйән ери ёк дийип, Берди Узуга өзүче дүшүндирди. Йөне оңа-да, йөрите башлаймаса, ягдай дөремеди. Йөрите башламагың хем элбетде, хаҗаты ёкды.

Узук онуң гейиминден утанандыгыны билен-де болса, хич зат дуймадык ялы, сөзлемәге башлады.

— Берди, сен хачан Ашгабада гелдиң? — дийип, адаҗык билен якынрак сүйшен ялы этди.

— Биркүч гүн болды.

— Ниреде болясың?

— Урушда бир оглан билен биле болупдык. Шоларда боляи.

— Оларың өйи шәхердеми?

— Хава.

— Дайыңлара гиденокмы?

— Дайым билен Марыда гөрүшдим.

Узук шейле сораглардан соң бираз пикирленип:

— «Мыхманыңкы — үч гүн, үч гүнден соң гөчгүн» диййә. Ол хакда нәме пикир эдйәсиң? — дийди.

— Окува гитҗек болуп йөрүн.

— Нирә?

— Дашкенде.

— Ол ненеңси окувка?

— Партия окувымыш өз-ә.

— Хачан уградялар?

— Мәлим дәл. Окувчы тапыланок. Он-ики саны адам иберҗек болялар. Бәшиси тапылды, едиси тапыланок. Ол ерде сыясы соват өвредйәмишлер — диенде

Узук гөзлерини гиңден ачып, Бердиниң йүзүне серетди. «Сoват» сөзүне-де, «сыясы» сөзүне-де Узук айратынлыкда дүшүнди. Эмма «сыясы соват» шекилинде икисиниң багланышыклы берйән тәзе манысына дүшүнмеди. Шонуң үчин хем:

— Сыясы соват ненеңси окувка? — дийип сорады.

Берди эп-эсли пикирлененден соң:

— Сыясы соват Шура хөкүметиниң алып барян дүзгүни хакында бири билен җеделлешенинде, ондан басылмазлык, өкде чыкмаклык ёлуны өвредйә — дийди.

— Ол-а говы окув экен. Бейле окувы окамага адам-а тапылар-ла — диен сөзүни Узугың ынанч билен айданы йүзүнден мәлим болды.

— Ай, ёк, Узук, тапыларам дийме, ол ерде окаҗак адамлар партия агзасы болмалы хем соватлы болмалы. Ханы түркменлерден бейле адамлар тапылайямы нәме?..

— Тапылмаса-да, сизиң бәшиңизә иберерлер?

— Бизиң хакымызда гүррүң ёк. Бизи эййәм окап йөрен хасаплап, айлыгам белледилер.

— Аял-гызларам алямыкалар? — дийип, Узук бирхили рухланды.

— Аял-гызлары икелләп аларлар.

— Менем гидәйсем — дийип, Узук Бердиниң йүзүне серетди. «Гитсең, өрән говы бор, биле окарыс» диен сөзе гарашды. Эмма Берди бей диймеди. Гайтам бир хили пикире гиден ялы болды. Соңра башыны галдырып:

— Сен партия агзасымы? — дийип сорады.

— Агзасы болмасамам, болҗак-да. Арзам ячейкада ятыр. Индики йыгнакда кабул эдерлер — дийди. Эмма Узугың бу сөзүне-де Берди ягшыдан-ямандан җогап бермеди.

Бердиниң ачык пышгырмаяндыгыны Узук дуйды, йөне нәме үчиндигини билмеди. «Мениң бейле окувда окамагыма гаршымыка я-да партия гирмегиме мәразымыка?..» дийип, бир хили пикире гитди.

Берди онуң иңкисе гиденини билди.

— Онсоңам, Узук, мен Марыда боланымда, Гылычлы: «Басым отряд дүзҗек, шоңа начальник борсуң-да» диенде, мен разылык берипдим. Инди бирден Мара чагырайсалар, окува гитмән, галыбермели борун — ди-

йип, Узугы пикириндеи ояржак болды. Эмма Узугың отурышында үйтгешиклик болмады.

— Узук жан, ядыңдадыр, иң соңкы душушыгымызда — Бекмырат байлардан шэхере гачалы — дийип геплешипдик. Шонда мен гелип билмедим. Себэби дурмуш дийлен өрэн чылшырымлы зат боля. Сен бир зады эдейин дийип, максат тутясың велин, дурмуш өзүниң гүйчли толкуны билен башга бир яна алып өтэгидйэ. Шонда мени Чэржеве иберипдилер. Шонуң үчин гелип билмэндим. Ондан соңам түвдүрме таяк ялы бир гезек башым дегсе, бир гезек аягым дегди. Шонда гелип билмэним үчин, гөвнүңде кине саклап йөрмегин — дийип, Берди өтүнч сорады. Бейле өтүнч Узугы пикириндеи оярды. Ол гөзлерини гиңден ачып, Бердиниң йүзүне бир сертди-де, өзүниң Бекмырат байлардан гачышыны гүррүң бержек болды. Ене-де Черкез ишаныңкыда боланынам айтмалы болар өйдүп сакланды.

— Ёг-эй..., сен хакда хич махал мениң гөвнүмде кине болмаз. Шонда башыңа бир иш дүшендигини билдим. Йөне ненеңси иш дүшенини билмэн, шу гүне ченли горкуп гездим. Индем диридигиңи билдим. Дүнйэм долды — дийип, Узук Бердиниң йүзүне гөз гытагы билен ашаклыкдан серетди.

Берди:

— Узук жан, сениң дүнйэң долы болса боля — дийип йылгырды-да, онуң элинден тутды. Эмма, нэме үчиндир, Узук онуң йылгырышында-да, элинден тутушында-да, хатда ганының уршунда-да бир хили совуклык дуян ялы болды. Бирден йити середенини өзем билмэн галды. Онуң йүзүнде-де хемишеки душушыкларындакы ялы сөйги-мухаббети гөрүп билмедик ялы болды. Узук Бердэ сыр билдирмэн пикирленди: «Мен Бердини өрэн говы гөреним үчин, маңа совук-сала ялы гөрүнйэндир... Гая ёк, гопуз ёк еринден мен мүңкүр болляндырын...» дийип, өзүни айыплады. Эмма Узугың өзүни айыплажак болмагы ерликсизди. Чүнки йүрекде ышк оды көремесе, ол адамың непесиниң совук чыкжакдыгына шүбхе ёк. Ана, шонуң үчин хем Бердиниң ышк непесиниң совук-йылылык табыны Узук өзүниң йити ышкы дуйгусы билен өлчеди. Йөне, ненеңси-де болса, өзүни айыпламак билен дуйгур йүрегине басалык бержек болды.

Берди бу гүн Узугың янына айратын бир матлап би-

леи гелипди. Эмма янма-ян отурып, онун мылайымдан-якымлы сесини, сөйги сувуна суварылан сөзүни диңләп башланда велин, онуң нәзик йүрегине батмажак екеже сөзи айтмагың неневси кындыгына Берди тиз дүшүнди. Ара дүшен салым билен дашы күлҗерен сөйги көзи тәзеден көрәп башлады.

Берди сөйгүден гүйчли зат бардыр өйтмезди. Газамат-да, Бекмырат байларың гезелип дуран ярагы-да Бердиниң Узуга болан сөйгүсини басып билмәнди. Эмма ара дүшен узак вагт, төверекдәки эшидилйән мыш-мышлар, дайысының аягыны депип дурмагы, оны Узукдан бираз совадыпды. Шонуң үчинем ол:

— Багышла, Узук җан, мен сениң өңүнде гүнәкәр... — дийип, Узугың элинден ювашҗа гысды.

Узук Бердиниң нәме үчин «гүнәкәр» диенине ончаклы дүшүнҗек хем болман, өз сөйгүсини беркитмек үчин, сөзләп башлады.

— Берди, сен мениң өңүмде хич вагт гүнәкәр болуп билмерсиң. Мениң угрумда чекен азапларың өрән көпдүр. Эгер-де сениң шол чекен азапларыңы янышдырандыгымы билсемдим, онда мен өрән разы болардым — дийип, Узук агы ак еринде, гарасы гара еринде айыл-сайыл болуп дуран гара гөзлерини гинден ачып серетди. Бердиниң гөзлери онуң гөзүне дүшенде, отуран еринде ун элекден элениберендирин өйтди. Өзүни элән гүйҗе кайыл болса-да, сөйгүсини гүйчлендирмезлик максады билен сөзлемәге башлады.

— Узук җан, сениң угруңда нәче азап чекен-де болсам, барысы бидерек болды. Мен сени Бекмырат байларың элинден гутарып билмедим. Иң соңунда, дөвүр гелди, өзүң гутулдың.

— Дөврүң гелмегине сенем гатнашдың ахырын.

— Дөврүң гелмегине мен гатнашдым, йөне бу дөвүр үчин мениң ялы, менден хас гүйчлүрәк мүңлерче мерданлар җанларыны гурбан этди. Менем шоларың арасында дири галан бир эсгер-дә — дийип, Берди эгниниң үстүнден асылып дуран бәгүли Узугың бурнуның өңүнде тутды. Узук деми гутарянча берк ысгады.

— Яман берк ысгадың-ла? — дийип, Берди йылгырды.

— Тә сениң элиң ысы гелйәнчә ысгадым.

— Гелдими?

— Гелди.

— Оңатмы?
— Оңат.
— Гүлүңкиче бармы?
— Зыят.
— Ол өз элиң ысы болаймасын?
— Болса-да, сениңки билен гатышандыр.
Ине, шейле гүррүңден соң Берди айтҗак сөзүниң ерини габат гетирип билмән, ене пикире гитди.
Узук:
— Нәме пикире гитдиң? — дийип сорады.
— Ай, хич, йөне пикирленәйдим-дә...
— Йөне дәл болаймасын?..
— Ай, ара узак-да...
— Ол ненеңси ара?
— Мен окува гитсем... гутаряնчам, биркүч йыл геҫер...
— Гечсе гечсин, адамзадың яшлыгы ики үч йыл дәл ахыры.
— Ай, инди биз шейле бир яшам дәл — дийип, Берди Узугың йүзүне йылгырып серетди.
— Гаррам дәл.
— Шу махал нәче яшыңа бардың, Узук?
— Шол чөлде гузы бакып йөркәң, сәхра чеменини беремде, он дөрт яшымдадым-да, хасап эдибер.
Берди бираз пикирленди-де:
— Йигримиңе гидипсиң. Шейлеми? — дийди.
— Шейле. Гаррапмыдырын? — дийип, Узук йылгырды.
— Гаррaңок велин...
— «Велини» нәме?...
— «Велини» бейдип гезип йөрмек бир хили-дә...
— Нәтмек герек?..
— Пикирлен-дә, Узук.
— Мен пикирлендим. Айдыбер.
Берди хич бир зат айтман, йүзүни ашак салды.
Узук:
— Айдыбер, Берди, чекинме — диенсоң, ол кынчылык билен сөзлемәге башлады.
— Узук җан, мениң үчин шейле сөзи саңа айтмак нәче кын болса-да, ахыры айтмалы болдум. Маңа гарашып йөрмән, бир гөвнүң тутанына барайсаң нәдйә... дийҗек болян. Мен хәли-шинди ганлы сөвеше гатнашян. Хайсы гүн нәме болҗагы... Умуман, мен сениң өңү-

де бөвет болмайын... — диенде, Бердиниң йүзи чым-гызыл болды.

Узук өзүниң ички толгунмасыны йүзе чыкармазлыга чалышды. Мазалы өзүни дүрсейәнчә геплемеди. Соңра совукганлылык билен геплемәге башлады.

— Берди, хова нәче ыссы болса-да, дүе маңлайыны гүне тутуп чөкйә. Хәлиден бәри йүз сөзүң башыны агырдып, айтҗак сөзүң шу экен. Ахыры айтдың. Мени яманлык билен ятламасаң боля. Йөне мениң бир сораҗак задым бар. Сениң шейле пикире дүшмегиң себәби мендеми я-да башга бир эммасы бармы?

— Узук, хәзир азат сөйгиниң гапысы ачык. Шонуң билен бизиңем сөйгимиз азат. Мен өң саңа болан сөйгүден йүрегим хырын-дыкын долудыр өйдердим...

— Болды, Берди. Мениң өңүмде сениң өзүңем гүнәкәр дәл, йүрегиңем. Онуң үчин өзүңи аклап, йүрегиңи гүнәкәрлеҗек болуп отурмагың гереги ёк. Өзүң билен йүрегиң тапавудынам билемок. Бир вагт ишанлардан Ахала гачҗак болуп дуркак: — Берди, мениң пәк беденим хапаланды. Мен саңа мынасып дәл. Сен өзүңе мынасып яр гөзле — дийип айдыпдым. Шол сөзүми хәзирем гайталаян. Сен өзүңе мынасып яр гөзле... — дийип, Узук сөзүни соңламанка, Берди онуң элинден тутды.

— Бей дийме, Узук җан, бу ерде беден гүнәкәр дәл, сөйги гүнәкәр...

— Берди, шугундыр үчин терезиниң хайсы тарапына салнып чекиленде нәме... «Ит ярасыны ялап гутар» менем гутарын — дийип, Узук туруп гидиберҗек болды.

Берди: — Отур, отур — дийип аслышды. — Узук җан, менден яман гөрме. Бир сөзүңде «Сениң маңа эден ягшылыгыңы янышдырып билэйсем, өрән разы болардым» дийдиң. Догры, мен сениң угруңда алада этдим. Хорландымам, газамада-да дүшдүм, йөне саңа пейдалы бир задам эдип билмедим. Сени агыр гүнден гутаранам мен дәл. Дөвүр гелди, өзүң гутулдың. Узук, мен шу гүн йүрегими ахырына ченли ачмага яныңа йөрите гелдим. Гүнәм болса багышларсың — дийип, Берди сөзүни соңлады.

Узук шол сарсман отурышына улудан соҗап, демини алды.

— Узук җан, улудан демиңи алма — дийип, Берди онуң элинден тутды.

— Улудан дем алмак ынсан тебигатында бардыр, Берди — дийип, Узук элини чекди. Соңра икисиниң арасында эп-эсли вагт гүррүң болмады. Ахыры Берди:

— Узук җан, ругсат болса, мен турайын — дийди.

— Турсаң, тур...

Берди еринден турды. Эмма гидибилмән, саҕынаклап дурды. Ене ашак отурды. Эмма араларындакы дымышлык ене довам этди. Ахыры Берди дуруп билмән:

— Узук җан, ягшыдан-ямандан бир сөз айт. Ислесең сөг, ислесең кәйе, ислесеңем йүзүме чал. Ыгтыяр сенде, гүнә менде. Бейдип геплемән галсаң, бөврүмде санҗы дөредерсиң — дийип, Узугың элинден тутҗак болды Узук элини чекди.

— Берди, мен саңа кәйеменем, сөгменем, йүзүне-де чалман. Йүрек даш дәлдир, бир гүн гатар, бир гүнем юмшар. Сөйгем гуш дәлдир, хер агаҗың башына гонуп, җиркилдәр йөрер ялы. Сөйгиниң хая атлы өрки бардыр. Ол сәхра гүлүнден чемен баглап, багыш эден гүнлеримиз менденем, сенденем гечди. Хәзир азат сөйгиң гапысы саңа-да, маңа-да ачык. Яманлык билен ятлама — дийип, Узук ураберди. Берди ызындан гарап галды.

Узук ятак җайларына баранда, үч-дөрт саны гыз, нәмәдир, гызыл-гыран гүлүшйәрдилер. Оларың гүлкүлери Узуга ярамады. Җая гирмән, ызына доланды. Дашары чыкып, яңкы отуран ерлерине серетсе, Берди гиден экен. Ол барып, ене шол өңки еринде отурды.

Узук билен Бердиниң душушман, бири-биринден бихабар гезип йөренлери бәри, көп вагт гечипди. Уруш башланыпды. Ол башланан уруш хем гутарыпды. Имисалалык, тәзе дөвүр, тәзе дурмуш довам эдйәрди. Узук Бекмырат байларың голундан сыпып, шәхере дүшели бәри, Бердиден хич хили хабар болмаса-да, онуң ёлуна гарап сабырсыз гарашярды. Эмма бу гүнки душушык, бу гүнки хабар Узугы пагыш-пара этди. Ойланмазлыга ёл гоймады. Ана, ол хәзир хем ойланып отырды. Хатда Огулнәзик гапдалында отурянча, онуң гелйәнинем дуймады.

— Нәмәниң пикирини эдйәң, Узук? — дийип, Огулнәзик сорады.

— Хич.

— Хиҗ-ә дәл. Йүзүң-ә салык.

— Гөвнүңедир — дийип, Узук йылгырды.

— Хәки янында отуран йигит кимди?

— Гөрдуңизми?
— Гөрдүм. Кимди шол?
— Бердиди.
— Нәме гүррүң этдиңиз?
— Эден гүррүңимиз кән.
— Меселем?
— Меселем «Сен маңа багланып йөрме» дийди.
— Халаныңа барай диен болса догры айдыпдыр. Сөйги энтек әр-аяллык дәл ахырын.
— Дәл велин, көпден бәри сөйшүп гелипдик-дә...
— Гелениңизде нәме... Сөйги сув дәл ахыры, мыдама бир япдан акар дурар ялы — дийип, Огулнәзик Узугың гөвнүни гөтермек үчин өз дүшүнжесиниң терсине сөзледи. — Узук жан, саңа хергиз саргыдым болсун. Аял адамың йүзи гара, рысва болан еринде, эркек үчин хичдир. Саз-сөхбет болар, гечер гидер. Шонуң үчинем аял адам өзүне берк, сөйгүсине гораг болмалыдыр. Йөне Берди сенден гечип билмез. Ынха, гөрәй, ене гелип, сенден өтүнч сорар.
— Өтүнч сораса-да...
— Чыны билен сораса, гүнәсини гечмек герек — диенде, Узук сесини чыкармады. Огулнәзик хошлашып уграды.

Берди Узугың янындан гайдышына гөни байра тарап уграды. Бирден хем сакга дуруп, ызына доланжак болды. Эмма «Ягшы дәл...» диен пикир саклады, гоймеди. Берди дуран еринде дикилги газык болуп галды. Үстүне сая салян агажың бир япрагыны үзүп, додакларына етирди. Душундан гечйән адамлар хем онуң үчин ёкды. Еке өзүди. Ол пикире батды. «Узугың ынсанчылыгында, хүй-хәсиетинде, гөрк-гөрмегинде оңатлыкдан башга кемчилик гөрмейән. Ягшы, шейле болса, мениң оңа болан сөйгим нәме үчин совадыка?.. Мен оны ислән соватмадым, оны вагт, гүррүңлер соватды. Инди мен оңа болан сөйгими шол башдакы дережесине, нәче ислесем-де, етирип билмен... Догруданам, сөйги бир ятан демир дәл ахыры, көрүгини көредип, гыздырыбир ялы.

Догры, мениң сөйгими совадан зат Узугың Черкез ишаның өйүнде болмагыдыр. Ол ерде ненеңси болупдыр? Ненеңси гачыпдыр? Ким билйә? Ол хакда Узукдан мен хич бир зат сорамадым. Догры этдим. Себәби маңа сорамак агыр душерди, оңа жогап бермек хас кын

боларды... Азат сөйгиниң-де хыллалласы аз дәл экен. Гаршылык, чолашык, булашык. Ине, азат сөйгиниң керебине булашып галдым... Белки, сөйгиниң гүйжем шол гаршылык, булашык, чолашыклыгындадыр?.. Белки, гандам өзүнден өзи гелип, агзыңа дүшүп дуран болса, сүйжи болмазды...» дийип, пикирленип баршына мыхман ерине етди.

Гошунда биле болан ёлдашы Бердини уллакан шатлык билен гаршылады.

— Ине, чакылык хат гелди. Сен гелйәнчәң, букжаны ачмадым. Икимизем окува чагыряндырлар. Гошунда-да — биле, окувда-да — биле — дийип, ёлдашы Бердини гужаклады. Шол дуран ерлеринде букжаны ачып, хаты окадылар. Чакылык хатда гачакчылар билен гөрешйән отрядың начальниклигине белленени үчин, Берди Мара чагырылан экен.

— Хәзир гачакчылар билен гөрешмек еңил иш дәл. Алтмыш-етмише ченли топланып, атлы-яраглы гөсгөни гүндизиң гүни серхеди басып гечйәлер — дийип, Берди улудан бир демини алды.

— Инди окувдан галаймалы бормы? — дийип, ёлдашы ичгин серетди.

— «Гал» дийселер, галаймалы бор — дийип, Берди гысга жогап берди.

Бу гүн агшам, Берди ерине гиренден, пикир лешгери инип башлады.

«Догруданам бу гүн мен нәме ишлер этдим? Бирденкә Узугы пагыш-пара эдип гайтдым. Олам хәзир мениң ялы ойланып ятандыр. Белки, мени гүнәкәрлейәндир... белкем, гүнәкәрлейән дәлдир... Бир вагт Узук нененси халал гуш ялы, бир оңат гызды. Мениң йүрегимде ер хем асманды. Гараңкы гижәни ягтылдан айды, өз шөхлесине өзи янып дуран үлкер йылдызыды. Инди нәм болды?! Нәме болды?! — дийип, Берди дик отурды. Махоркасыны ёгын долап, чекмәге башлады. Гараңка гатышан түссәниң ысы тама яйрады. — Ах... замана! Ханы сенде адалат?! Ханы сенде шепагат?!. Эдеп, экрам, вепа, ыкрар ниреде?! Ягшы, ол бир овадан болуп дүнйә инени үчин гүнәкәрми?! Онуң пәк, арасса, нәзик беденини гөрүп билмән, хападан хапа сүйредиңми?! Ах, хыянаткәр лолы замана! Сен менем онуң өңүнде гүнәкәр эдип гойдуң!.. Менем шол заманаың гүнәкәр гулларының бири болмасам, дайы-

мың Узук хакында айдан сөзлерине, элбетде, үнс бермездим... — дийип, Берди яссыга башыны гойды. Гөзүни юмуп, уклажак болды. Эмма пикир укудан үстүн чыкды. Пикир үчин гөзем герек дәлди, ягтылыгам. Ол гаранкының гаранкылыгында-да өз кәрине амал эдйәрди.

— Узук хакында дайым нәме дийсе-де, мениң сөйгим ондан бүс-бүтүн йүз өвренок. Йүрегимиң чуңңур еринде содалык билен дем алып ятыр. Йөне мен бу гүн ялңышдым. Догруданам, адамзат, сөйги керебине чолашанда, мөйүң керебине дүшен сиңекче-де болмаз экен — дийип, Берди ука гитди.

Эртирден соң Берди ирден Мара уграмакчы болды. Ёл угрунда ховлукмач болса-да, Узук билен ики агыз сөзлешип гечмек үчин доланды. Онуң билен гөрүшмек кын хем болмады. Берди ховла гирен еринде, Узук төтәнден онуң өңүнден чыкды.

— Гургунмың, Узук, мен-ә Мара уграп барян. Ики агыз сөзлешип, хошлашайын дийип доланайдым — дийди..

Узук гөз гытагы билен серетди-де:

— Гитсең, саг бол. Нәме бейле ховлукмач? — дийип, йүзүни ашак салды.

— Ховлукмач чагырыпдырлар-да.

— Ким чагырыпдыр?

— Хөкүмет.

— Нәме үчин?

— Отряда чагырыпдырлар.

— Ол ненеңси отряд?

— Гачакчыларың, галтаманларың гаршысына дүзүлен отряд.

Узук Бердиниң йүзүне чаларак серетди-де:

— «Гачакчылар өрән эрбет» диййәлер. Окува гитмәң болмандыр-да? — дийип, ене ашак серетди.

— Окува гитмәм-ә болмады, Узук. Гачакчылар биленем бири гөрешмели-дә — диенсоң, буларың арасындакы гүррүң галды. Эмма вагт гарашмады. Берди ховлукды. Дүйнки гүррүңлери үчин өтүнч сорамак иследи, йөне ненеңси шекилде айтса, ерликли болжагыны билмән, бираз сагынаклап дурды. Бирден хем — Узук, дүйнки душушыгымызы гөвнүне алып, гыйлып йөрмегин... — дийди-де, айтжак сөзүни сонламан бөкденди.

Узук ере середип дуран еринден гөз гыйтагы билен бир гарады-да:

— Ай, Берди, гөвүн хамыр сувуна атылан дуз дәлдир, эрәп, сув болуп гитмез. Гурбага нәче варрыкланы биленем көл сувы көпелип-азалмаз. Хош, саг бол. Яманлык билен ятлама. Мейдан гөрки ягыш болса, халы гөркем нагышдадыр — диййип, Узук ураберди. Берди айтмага сөз тапман, ызындан гарап галды.

18-нҗи бап

ГАРК БОЛАН ЙҮЗҮНИ ДЫРНАЧАКЛАР

Сухан гаты ери элинден гиденден соң, бус-бус кеселине ёлукды. Илки ер пайлашыгындан гелен бадына, саг дулунда түкге дүшүп ятды.

Аялы оңа:

— Тур, бейдип ятма. Түкге дүшүп ятмак ягшы задың нышаны дәлдир. Гитсе, ериң гидипдир, мал-башың саг. Бу өмрүңе ер экип гечирмәнсиң, ене гечер — диййип, хөре-көше билен турузҗак болды.

Эмма Сухан гатыдан не сес чыкды, не-де сеза, шол ятышына гозганман, гараңкыны дүшүрди. Бирден хем чөкүне дүшди-де, алкымыны ёкары гөтерип:

— Хү-ү..., яманы кән-ов!.. Яманы кән экен, кән экен! — диййип, ики эли билен йүзүни тутды.

— Вай, сен яманындан яманыны чыкарярсың! Йүзүңи тутмаң нәме?! — диййип, аялы онуң элини силкип айырды.

Сухан гаты отурышына гозганман, үмүш-тамыш гараңка середип:

— Ер гитди, билден кувват, башдан пайхас гитди. Мен нәдейин, мен нәдейин?! — диййип, башыны яйкамага башлады. Бирден хем келлеси айланып, отуран еринде оммалып гитди. Йыкылан гапдалына гозганман ятды.

Аялы отуран еринде:

— Тоба! Бар кемимиз дәлирәп, дүзе чыкмакды, инди олам болса билмедик-дә!.. — диййип, агзыны тутды.

— Ай... хелей, тилкиниң душманы хамыдыр. Мен тилки болдум. Сен мениң хамым болма! Базара салып сатарлар... сатарлар! — диййип, Сухан гаты ятан еринде аглады. — Сениң порсы ысың йылы ерден чыкя. Мен өмүр бойы гарзынып, ол пуллары көпүкме-кө-

пүк йыгнадым. Иң соңунда, чемчeләп йыгнаныімы сусаклап дөкмели болдум! — диййип, бирден хем чаласын дикелди. Әриниң бейле чаласын херекетини аялы өмрүнде гөрмәнди. Онуң бейле херекетинден отуран еринде горкуп башлады. Ерлериниң гиденине небси агырмак хем ядындан чыкды. Әрине хөре-көше эдип, ювашадыны билсе, разы гелди.

— Какасы, «Ил билен гелен, той-да байрам» диййә. Алнан ер еке сениңки дәл ахырын. Хол Бекмырат байың алнан ери сениңкиденем көп. Ол сениң ялы өйүнде гурт болуп, яныып-көйүп отуранок. Шу гүн эртирем атыны алагайыш билен безәп, бир ерик гитди. Иле гөз эдип, атына алагайыш дакя. Болмаса сенем эшегиңи мүн-де, чөле гит, гөвнүң ачылар. Хыдыр гезен сәхра говудыр.

— Ай... хелей, өзүм чөле гиденим билен йүрегими, келләми нириде гояйын? Ядыма дүшүп дур, барысы гөзүмиң өңүнде, йүрегим ярылып баря.

— Инди нәтжек-дә, какасы. «Дары дөкүлсе, товук дояр» диййипдирлер.

— Ай, хелей, дөкүлен дары болмады. Алтын болды, күмүш болды!..

— Нәтжек-дә инди, какасы, бир топар иманыны ювдан ыграрсызлар, сениң ериңи алып, бай боласлары ёк. Хумардан гелен харам пул билен бай болан ёкдур. Өмүр бойы машгалалары билен еди гапа етим болуп гечерлер, ишаллам! — диййип, Сухан гатының аялы гараңкы өйде агзына геленини гаргады.

Әр-хелей гаргадылар, дердинишдилер, ятдылар. Аялы уклады. Эмма Сухан гаты уклап билмеди. Узын гиже сув чилимини чекип чыкды.

Ол алагараңкыда, хич ким турманка, даш чыкып гелди. Эртеси гүндизликде екеже гайра аяк ёлуна чыкды, онда-да адама гөрүнмежек болуп, донуны бүренип гитди. Гапыдан гелениң йүзүне серетмеди. Ишигини мыдама япып отурды Аялы ядындан чыкарып, ачып гитсе-де, ховлукмач барып япды. Шонда-да бирине гөзи дүшер өйдүп, дашарык гарамады.

Умуман, ери алнандан соң, Сухан гаты адам адама ягшылыкдан башга хер хили хайынлык эдип билжек экен диййип дүшүнди. Ол өйүнде отырка, мейданда ишләп йөрен адамларың айдым айдян сесинем, гүлкүсинем эшидйәрди. Ол затларың хеммесинем өзүне яманлык

дийип душүнйәрди. «Мениң бетбагтчылыгыма ил бегенйә, айдым айдя, гүлйә» дийип, отуран еринде бар зады гөвнүне алярды. Шонуң үчин хем ол хеммелери йигренйәрди, гөресем гелмейәрди, гөрнесем. Ана, онуң бус-буслук кеселиниң сапагам шолды.

Умуман, бус-бус кеселине ёлуган адамың янына башга адамлар кән гелмезди. Сухан гатының хем янына гелйән-гидйән ёкды. Чүнки ол янына гелен адамыны доңуздан бетер йигренйәрди. Янына гелен ким болса-да: «Мениң агыр дердими пайлашмага гелен дәлдир, яман гүнүме бегенмәге гелендир» дийип мүңкүр болярды. Ине, ери пайланандан соң, Сухан гаты бирнәче вагт өйүнден чыкман, басырынып отурды. Аялы бус-бус кеселиниң гаршысына дога-тумар алып, онуң аркасына дакды, ол хем хайыр этмеди.

Бир гүн Сухан гаты гичден соң, гүррүңчилериң даргаян махалы, өйүнден чыкып гитди. Гелер вагты гелмеди. Аялы: «Мениң алан дога-тумарларымың пейдасы дегендир, гезмәге башладыгы болсун-да херн» дийип бегенди.

Сухан гаты баранда, Бекмырат бай мыхманларыны уградып, йылы тамында чай ичип отырды. Ери пайланандан соң хем, онуң өңки гелим-гидими кемелмәнди. Хер гүн агшам өйүнде газанлап палав бишерди, гелениң гарныны дойрарды. Гөк чай берип, дер билен хамыны юмшадып гойберерди. Онуң үчин хем йөрите гарныны доюрмага гелип-гидйән аз дәлди. Гелен адамларың ер аланлары айыплап, ери гиденлере небси агырып гүррүң этмеклерини хем Бекмырат бай ончаклы ислэп дурмаярды. Шол гелим-гидим мәреке билен өз абрайыны аграмлап дурарды.

Сухан гатының гапысындан гелмесине Бекмырат бай бирхили бегенди.

— Гел, Сухан бай — дийип, отуран еринде гозганды, ер гөркезди. Өң өзи-де онуң янына бармак ислэпди, йөне «Бус-бус кеселине ёлугалы бәри, янына бараны йигренйәрмиш» диенсоңлар барманды. Хәзир хем онуң кесели хакында гүррүң этмек ислемеди. Чүнки бейле кеселе сезевар болан адама: «Сен бус-бус кеселине ёлугыпсың» диениңден, дамагыны гаңрып чаланыңы говы гөрйәндигини Бекмырат бай өңден хем билйәрди.

— Ери, Сухан бай, саг-аман гезип йөренмисиң? Гө-

рунмейәсиң-ле?— дийип, Бекмырат бай оңа сыпайычылык билен хабар гатды.

Сухан гаты эп-эсли вагт дымып отурандан соң:

— Ай, Бекмырат бай, гөрнер ялы этдилерми?—дийип хамсыкды.

— Нәме, гөрнер ялы эдип-этмән, худая шүкүр, бу ерде ар ёк, намыс ёк.

— Вах, эхли эмләгиңи элиңден алып, пайлашансоңлар, ондан бетерем бир намыс-ар болармы, Бекмырат бай — дийип, Сухан гаты сакгалының ужуны агзына салды.— Шол ер пайланалы бәри өйде башымы басырыныл ятышым. Дашары чыксам, бар киши гыювлабержек ялы, бар киши середип дуран ялы, еримиң алнанына хеммелер бегенйәң ялы болуп дур.

— Ай, ол гөвнүңе шейледир, Сухан ага. Гөврүмиңи гиңрәк тутуп гезибирлер.

— Ай, гөврүм гиңлиге ер галмады, Бекмырат бай — дийип, Сухан гаты кирли донунының сынына гөзүни сүпүрди.

— Йыкылан бөведе гөвүс дирәп саклап болмаз, Сухан ага.

— Вах, оң-а акылым етйә-ле...

— Етйән болса, өйүңде басырыныл ятман, аркайын гезибирлер.

— Хов, Бекмырат бай, мен бу байлыгы кишиң малыны сүрүп я ёл уруп газанмадым. Бу дөвлети маңа алла берди. Алланың берен дөвлетини ил гөрүп билеңок. Мениң еримиң пайлашыга душенине ил бегенйә. Ил гөрип болупдыр — дийип, Сухан гаты бойнуның йүзүни сыпашдырды.

— Сениң ериң пайлашыга дүшенине илиң хеммеси бегенибем дуран дәлдир, гынаныбам, Сухан бай.

— Бегенйә, Бекмырат бай. Илиң бу болшуна мен гүндиз даш чыкып билжек дәл. Хәзирем йүзүми гаранка тутуп, сениң яныңа геләйдим — дийип, Сухан гаты хырчыны дишләп, башыны яйкады.

Бекмырат бай Сухан гатының өз акылында дәлдигини аңлады. «Ери элинден гиденсоң, онда хемме кишә йигренч дөрәпдир, иле болан ынамы гачып, онун орнуна мүңкүрлик дөрәпдир, шонуң эсасында-да бус-буслук кеселине сезевар болупдыр» дийип ойлады. Өз пикирини дерңемек үчин:

— Хов, Сухан ага, йөне иле «яман» дийип отурма,

илиң ягшысам кәндир...— дийип, Бекмырат бай сөзүни соңламанка, Сухан гаты:

— Илиң ягшысы болмаз!— дийди. Оба кемтидиң Аллак болса, ери пайлаян кемтидиң Меле болса, илиң говусы болмаз. Сердары ким болса, нөкерем шолдур. «Бир бөкелек кырк эшеги җыртладар» диенде, Сухан гатының гөзлери эйменч гиңеди. Онуң айдан сөзлери, гетирен накылы Бекмырат байың гөвнүне җай болды.

— Сухан ага, гөрйән велин, сен мениң билен ылалашҗак дәл-ов — дийип, Бекмырат бай йылгырды.

— Ылалашман. Асыл ылалашман. Гүндизиң гүни гелип, мүлкүни пайлап гитселер, мен ненени ылалашайын. «Маңа илиң ери герек дәл, бейле ерден алан хасылым харамдыр» диен адам болдумы? Болмады. Онсоң мен сениң билен нененси ылалашайын?

Аннагелди усса дагы илиң халалхон таква адамысы болан болуп йөр. Өзем лебзини харамлап, сатан ерини гайдып алды. Ондан соң нененси бу дүнйә йыкылмасын?—диенде, Сухан гаты бүтин гөвреси билен сандырады.

— Ханы Аннагелди усса «Алан еримиң пулуны берерин» дийййәмиш-ле.

— Мен Аннагелди уссаның пулуны башыма япайынмы. Маңа ерим герек.

— Ериң берилмез, Сухан ага.

— Берилмесе, такваларың пәли ямана өврүлен болса, бу дүнйә узак дурмаз, юмрулар.

Бекмырат бай отуран еринде бир гозганды-да:

— Э-й... Сухан ага, бу икимизиң еримизиң үстүнде гуралан чатма дәлдир. Мунуң гуралышы өрән үйтгешикдир — дийди.

— Дүнйәни йыкҗак пәли яманлыкдыр, Бекмырат бай.

— Догры, икимизиң пәлимиз яман болды, дүнйәмизем йыкылып башлады.

— Биз илиң ерини зор билен алмадык.

— Догры, биз илиң ерини зор билен алмадык-да, җады билен алдык. Аҗыган халк икимизе ерини ялбарып сатды. Биз шонда оларың ерини сатын алман, карзковал берип, төверегимизи ачлыкдан өлдүрмән чыкармалыдык. Биз оны эдип билмедик. Гара небсимизе хай дийип билмедик. Инди гара небис бизи нирә элтди? Бус-буслуга элтди — дийип, Бекмырат бай бармагыны

чоммалданда, Сухан гатының гөзүне дүртүлен ялы болды. Зөвве еринден туруп, гитжек болды. Бекмырат бай: «Отур-отур» билен зордан саклады. Сухан гаты улудан демини алып, сакгалының ужуны агзына салды. Бекмырат бай ювашлык билен геплемәге башлады.

— Сухан ага, мен саңа яманлык айдамок. Мен гечмиш билен гележеге назар салып, хакыкаты сөзләп отырын. Эгер-де мениң бир айдан сөзүм саңа яманлык болуп чыкса, шол сөз мениң өзүме-де яманлык болмалы. Чүнки икимиз бир адам...

— Ай, Бекмырат бай, сен гичден соң балшабик болжак болясың.

— Ёк, Сухан бай, мен балщебик болжак боламок, исләмогам. Ислесемем хич ким мени балшабик этмез. Йөне заманаңа сер салмак герек, танамак герек. Хәзир шәхере барсаң, балшебигиң өлмүш салладам: «Буржуй!» дийип, бурнуңа юмрук ченейә.

— Сени танаяндырлар-да.

— Ёк, Сухан бай, мени тананоклар.

— Өнда нәме маңа ченәноклар?

— Саңа-да ченәрлер, йөне бу болшуңа барма-да, тәзерәк гейнип бар. Бурнуңа елмәймеселерем, йүрекден йигренйәндиклерини билдирерлер. Сен йөне төверегини йигренип йөрсүң. Көк болмаса, гүл болмаз, гүл болмаса — бал» дийлен накылың манысына дүшүн. Бу затларың көки өрән чуңңур. Энтек сен нәмәни гөрйәсиң?.. Эртир малыңа талаң саларлар, бири гүнем өйүңе...— диенде, Сухан гаты:

— Агзыңы хайыр ач, Бекмырат бай — дийип, ики элини гөтерип, силкип гойберди.

— Эй... Сухан бай, икимиз ислесегем, ислемесегем, болжак иш болмалы. Йыкылып барян бөведиң ызына атан гумуң пейдасы ёк, өңүне атмалыды...

— Ол ненеңси атмалыды?— дийип, Сухан гаты ховсала астында Бекмырат байың йүзүне гарады.

— «Ненеңси атмалыды?..» Уруш Байрамалыда алмарлап баряка, биз гөвсүмизи ока герип йөрдүк. Шол махал сенем бир тамдыр наның билен бир араба бедәни гысганмадык болсаң, гидип барян бөведиң өңүне душен бир пил гум боларды. Сен оны этмедиң. Инди бөведем йыкылды, сувам сеңрикден агды. «Гарк болан йүзүни дырначаклар» дийййә. Инди жан тенден чыкянча, йүзүмизи йыртмакдан башга, этжек чәрәмиз ёкдур. Йө-

не элинде бар алтын-күмшүңи йыгнап-йыгшырып, саклап билсең сакларсың. Олам несип этсе... Несип этмесе олам гидер — дийип, Бекмырат бай муртуна элини етирди.

Сухан гатының отуран еринде башы айланып, ер опурылып барян ялы болды. Сакгалының ужуны диш-лейшине сем болуп галды. Бирден хем йүрегине ховсала дүшүп, зөвве еринден галды.

— Мен гайдайын — дийип, гапа тарап йөнелди. Бекмырат бай зордан:

— Гитсең саг бол — диймәге етишди. Сухан гаты эййәм даш ишикде пейда болды.

Бекмырат бай: «Өйүңе, малыңа-да талаң саларлар» диен сөзи билен онуң йүрегине ховсала барыны салды. Сухан гатының бүтин дүнйәси гараңкырап, белент дагдан тогаланан ялы болды. Оны бейле чаласын галдыран гүйч өз гүйжи дәлди. Нәче вагтдан бәри өйүнден чыкман, басырынып ятмага канагат берен бус-буслук гүйжүниң эдил шол халатда вас-вaслык гүйжүне өврүлмегидн. Бус-бус кесели: «Сени хемме киши йигренйә, хич киме гөрүнме!» дийип, басырып саклаян болса, вас-вас кесели: «Ил малыңа талаң саляр...» дийип, йүрегине ховп-ховсала салмак билен, адамыны аягы бишен товшана дөндерйәр. Ине, оларың икиси-де дәлилик кеселиниң айратын гөрнүшлеридир.

Сухан гаты чайыр-чамырлы чиллериң үсти билен өйүне етмәге ховлукды. Алтын-күмүшлериниң ниреде-дигини ил эййәм билип, таламага сүйшүп гелйән ялы болды. Хатда өйүниң төверегинде гара-гура, гай-гаймалашык-да гөрүнди. Адамларың хүмерленишип, гапысындан гирип-чыкянам әшгәр гөрүнди. Сандыгының зарыңңылдап ачылян сесем гулагына эшидилди.

Сухан гаты өйүне етмәге ховлукды. Хөкүдикләп, ылгамага башлады. Соңра ылгайшыны гитдигиче чалтландырды. Аяклары ере дегмеди. Өзи хем гуш ялы гайып бaряндырын өйтди. Дүз ерде оңлы йөрәп билмейән Сухан гатының гараңкы гиҗәниң ичинде, чайыр-чамырлы чиллериң үсти билен гуш ялы гайып бaряныны гөренем ынанмазды, гөрмедик хем. Йөне ол ылгады. Эмма онуң өзи ылгамады, вас-вас кесели оңа ганат бекләп учурды. Шол ылгап баршына-да «Мүлкүңе талаң салан ил өзүңе салмазмы?..» дийип, дынгысыз гайталаярды.

Сухан гаты өйүне гиренинде, сандыгына серетди.

«Худая шүкүр, еринде экен» дийип, улудан бир демини алды.

Аялы:

— Нәме еринде экени?— дийип сорады.

— Сандык.

— Вий, айдян сөзүң не геңси? Бир салым өйүнден чыканың билен сандыгың гидәендир өйтдүңми?

— Ханы ачар?

— Ынха, ачар.

— Ач.

— Нәме этҗек, гиҗәнин ичинде зарыңңылдадып?

— Зарыңңылдатман ач.

— Мен нененңси зарыңңылдатман ачайын?

— Ачары бәрик ал.

— Ме.

Сухан гаты сандыгыны ачды. Гөзлерини йылдырадып ятан Эйраң рупыяларына гөзи дүшнде, бир йылгырды. Бир пенҗесини алып, маңлайына дегирди. Шонуң билен хем яңкы ганат баглап учуран гүйч песелди.

— Ай.., хелей, шу сандыгы пүре-пүр долдурҗакдым велин, болмады — дийип, Сухан гаты улудан соҗап, демини алды.

— Онуң үчин улудан соҗап демини алма, какасы. Мүң саны гоюн сатсаң я-да он-йигрими саны дүе сатсаң, сандыгың долар дурубир.

— Ай, сандык гаты улы.

— Улам болса, долар.

— Ай, хелей, пагта сатып долдурҗакдым, олам болмады. Мүлк элден гитди!— дийип, хырчыны дишледи.

— Какасы, хырчыңы дишлемегин. Озалында хар эдип яратмадык аллам етир.

Соңра Сухан гаты сандыкдакы пулларының хеммесини чакланҗа-чакланҗа халталара салды. Өйүниң ортарасындан уры газып, бош сандыгы ичинде гойды-да, халталы пуллары сандыга гапгарды. Үстүни топрак билен дүзледи. Кечелерини дүшедилер. Ишлерини гутаранларындан соң, Сухан гаты:

— Гөрдүңми, хелей, хеммесини өзүмиз дүзетдик. Егсам долы сандыгы, дөрт адам болмаса, гозгап болмазды. Эден ишиңи өзүңден башга киши билмесин — дийип, аялының йүзүне серетди. Соңра сандыгың үстүнде ёрган салып ятдылар. Аялы деррев уклады. Эмма Су-

хан гаты гөзүне чиш какылан ялы болуп, даңыны атырды.

Сандык гөмүлди, үстүнде ятып-турдулар, онда-да Сухан гатының йүреги ерине гелмеди.

«Уруш вагты балшабиклер, бугдай гөзләнде, өйүң ичини сыхлаяды. Бирденем гелип, өйүмиң ичини сыхлайсалар тапарлар. Ил эрбет болупдыр, бири барып балшабиге яманлайса, өңүрти өйүң ичини сыхлар. Хөкман тапарлар. Ай, ёг-а... Мениң гөменими хич ким гөренок-ахыры... Гөрмесе-де, ил мениң пулумың көпдүгини билйәндир. Яманларлар!.. Тапарлар!.. Аларлар! Аларлар» дийип, Сухан гаты гиҗеси-гүндизи ятып билмеди. Ховп-ховсала гитдикче гүйчленди. Гиҗелер аяк сеси гелер өйдүп, диңләп чыкды. Гүндизлери өйүң ичинден җыклап, төвереге середип чыкды. Думлы-душы гөрер ялы, өйүниң үзүклерини дешип, гамышларыны йыртып чыкды. Аялы-да: «Тоба-тагсыр, бир кемимиз вас-вас кеселиди, оңа-да ёлукдык, инди кемимиз ёк» дийип, эрине гаты-гайрым сөзем айдып билмеди. Терсине гайтса, кесели бетерләр өйдүп, эден ишини билмедик болды, айдан сөзүне «догры» дийип, угруна сүрди.

Сухан гатының вас-васлыгы гүн гелдикче гүйҗеди. Бир гиҗе сандыгыны өйүнден чыкарып, мейданда гөмди. Ондан соң гиҗеде-гүндизде өйүне-де гирмеди. Мыдама сандыгыны гаравуллап гезди. Өйүниң төверегине гаралашан дел адам болса-да, оңа билдирмән, ашаклыкдан итлери күшгүрди. Ол адамы итлер нәче аларладып барса-да: «Йит!» дийип, янына бармады. Ине, шейле ягдайда Сухан гаты бирнәче гүн өйүне гирмән гезди. Бир гүн эртир ир билен туранларында, Сухан гатының ики саны дүе алып, нирә-де болса, бир яңа баш алып гиденини билип галдылар. Аялы ассырынлык билен барып, сандыгыны гөмен ерини барлады. Бош чукурдан башга зат гөрмеди...

— Худая шүкүр, сандыгынам алың гидипдир — дийип, ызына доланды.

Бу вакадан соң көп вагт хем гечмәнди. Бир гүн Сухан гаты, өйүниң тәримлерини йыгнап, дүесине тайлады. Укларынам, ики богдак эдип, онуң үстүне гойды. Дүйәниң үсти гиң хем текиз мейданча өврүлди. Ол мейданчаның үстүнде түйнүгинем дүңдерип гойды велин, өйүң йөрите бир дүйә йүкленмек үчин ярадыланлыгына асла шүбхе-де галмады.

Сухан гаты бейлеки дүелерине-де паты-путы өй гошуны йүкледи. Чага-чугаларыны үстүне мүндүрди. Соңра аялының мүнүп отуран дүесиниң овсарындан чекди-де: «Чүв, хайт, җанавар!» дийди. Дүе әвмезлик билен, ховлукман, өңүрти өң аякларының дызына дикелди. Соңра арт аякларының үстүне галанда, өңи яман песелди. Эмма Сухан гатының аялы нәбелет аяллар ялы, бойнуның үстүнден ашырылып, ере патлап гачмады. Дүе арт аякларыны галдыранда, ол ховудың сырткы хатабындан берк тутды-да, аркан гайышды. Дүе өң аякларының пашмакларыны ере тайлы гезек уруп галанда болса, ол дим-дик отурды. Умуман, ол хем дүйәниң галыш херекетине гөрә херекет этди. Бейлеки дүелериң үстүнде отуран чага-чугалар хем дүйә нәбелет дәлди. Чагаларың иң кичисем, дүйәниң галыш херекетине гөрә херекет эдип, йыкылман, берк отурды.

Дүелер турды. Гарагумуң агырдан-узак ёлларына гарап, гәвүш чалмага дурды. Эмма Сухан гаты олара аркайын гәвүш чалдырмады. Ёла дүшди.

— Саг болуң.

— Разы болуң — дийлен сеслер эшидилди. Сухан гаты обадан сайланан еринде бир яшулы:

— Сухан ага, гөч этдиңми?— дийип сорады.

— Хава, гөч этдик. «Оды гозгасаң өчер, гоңшыны гозгасаң гөчер» дийипдирлер. Биз бу иле гоңшы болдук — диен җогабы берди.

Сухан гаты гитди. Гарагумуң четинден гирди. Ене аңрык гитди. Гөзден йитди. Ондан соң базарда-оҗарда, асла мүлк арасында-да: «Сухан гатыны гөрдүм» диен адам болмады.

19-нҗы бап

КӨМҮР ГАР АСТЫНДА ГАЛАНЫ БИЛЕН АГАРМАЗ

Йигрими биринҗи йылың бахар айларының аҗап паслыды. Бекмырат бай гапысында ай-айдыңына думлы-душда сайрашян билбиллериң сесини диңләп ятырды. Хова нәче сергин, җана нәче якымлы болса-да, онуң башына гонуп-учян иңкис-аладалар аркайын укламага гоймаярды. «Язымсыран гышдан горк, узумсы-

ран гыздан» дийлен накыл йөне ерден айдылан дәлдир. Накылың ырясы болмаз. Бир ерден болмаса, бир ерден уруп чыкар. Шура хөкүмети хәзир-ә язымсырая велин, мунуң гара гышам-а болмалыдыр...» дийип, Бекмырат бай аркасына агдарылды.— Ай, Йылдызлар! Кимлер сизи гөрмеди. Сиз гелени гаршылаяңыз, гидени уградяңыз, өзүңиз галярсыңыз. Сизи гөрүп гечениң саны сизиң өз саныңыздан көп болса герек...— дийип, Бекмырат бай ятан еринден улудан бир демини алды. Ене пикир кервени инип башлады. «Бу дүнйә бир мисли кервенсарайдыр, гелен йүк яздырып, гөчүп барадыр» дийип, Магтымгулының ики сетирини санады.— Догры, бу дүнйә — хакыкы кервенсарай. Йөне шол кервенсарая гирип-чыкянчаң, нәче гайгы, нәче гам, нәче хасрат, нәче хупбат бар — диенде, итлер үйрүшип, хатарың еңсе тарапына топулды. Бирденем бир таныш сес эшидилен ялы болды. Итлериң сеси галды. Бекмырат бай ятан еринде: «Таныш адам болмалы» дийип дикелди. Ерганының ишлигине йөрите тикилен жүбә элини узадып, биринҗи номер брауниг сапанчасыны алды. Оняңча бир узын бойлы пыяда, онуң үстүне абанып салам берди.

Бекмырат бай саламы алып:

— Аманмырат, би нә болушдыр? Ханы йөр, тама баралы — дийип, илиң гөзүнден чекилдилер. Тамына гирен бадына, дережелерини япышдырып, чыраны якды-да, Бекмырат бай инисиниң йүзүне бир хили серетди.

— Ненеңси гелдиң — дийип, усуллык билен сорады. Аманмырат аграс йүзүни галдырман:

— Геләйдим-дә — дийди.

— Гачып гайтдыңмы?

— Хава, гачып гайтдым.

— Идемезлерми?

— Идәрлер — диен сораг-җогап билен ага-инимиң икисем дымып галды. Эп-эсли вагтдан соң Бекмырат бай:

— Ханы Тәчсолтан? Гоюп гайтдыңмы?— дийип сорады.

— Хава, олары гоюп гайтдым.

— Ол ненеңси бор?

— Ненеңси бор, бирини ибәрсиң, алып гайдар. Олар хачан гайтса-да, ыгтыярлары өзлеринде.

— Олары гоюп гайтмаң болмандыр.

— Болмаса-да, биле гайтмак болжак дәл. Адам бар еринде ягшы бар, яман бар. Топарланышып гайтсак, хөкман дуйжаклар. Бири яманлайса, мени хасам берк тутжаклар. «Гачжак болды» дийип, Газагыстана иберәйселер, онча-да болжак дәл.

— Хәзирки болян ериң говумы?

— Гавунчымы?

— Хава,

— Элбетде, говы. Дашкендиң гапдалы. Жайында боляныгмыз бир оңат мусурман өзбек адамсы.

— Хәзир сениң гайданыңы ГПУ билйән дәлдир?

— Бири яманламадык болса, билйән дәлдир. Хер хепдәниң икинжи гүни барып гөрүнсең, башга махал адыңы тутян ёк. Гөз туссагы-да...

— Сүргүн-дә...

— Хава, сүргүн кеми ёк!

Шейле гүррүңден соң, Бекмырат бай эп-эсли ойланып отурды-да:

— Гезибберсеңем-ә борды... Кесиленем дөрт йыл сүргүн, онуңам ярысы гечди — дийди.

— Ярысы гечди велин, инди шо ерде бир гүнем дуржак дәл.

— Нәме, Гавунчы эрбетми?

— Гавунчы оңат. Юрт кеми ёк, йөне шо ерде дурмажагым чыным-да. Мен нәме үчин дурайын? Догры, шол венеззынаның дамагыны гаңрып чалан болсам, он йылам болса дурардым. Олам болмады! — дийип, Аманмырат йүзүни совды. Агасам улудан сожап, демини алды. Икисем отуран еринде, бир-бириниң йүзүне серетмән, дымып галды. Соңра Аманмырат:

— Ханы адалат?! — дийип, ене сөзлемәге башлады.— Ягшы, мен-ә бир юртйыкан, масгара хелейи пычакладым, Черкез ишанам оны горап, мени атды, ярадар этди. Өз хелейимиң үстүнде мени бир кесеки яралады!.. Нәдерсиң?.. Өлжекми, ярылжакмы?! Хич биринем эдип боланок! — дийип, Аманмырат хырчыны дишләп, башыны яйкады-да, ене сөзлемәге башлады.— Ол юртйыканың-а пычак ярасы тиз битди. Мен ок ярасының ызасыны чекип, нәче ятдым!.. Кеселханадан чыкан гүнүмем, сүргүн эдип, Өзбегистана ибердилер. Ханы адалат?! Адалатлы хөкүметиң адалаты шулмы?! — дийип, Аманмырат отуран еринде гараөрт болды. Агасындан сес-се-

да чыкмады. Икисем агыр ой-пикир астында ички дүнйәсине берилди.

Бир хаюкдан соң, Бекмырат бай улудан демини алды-да:

— Ягшы, инди нәме этсем диййәсиң?— дийип сорады.

Аманмырат отуран еринде бир гозганды-да:

— Бир ат билен бир яраг алып, чөле чыксам диййән. «Кырк йыл мая гезенден, бүтин бир йыл нер гезсем» диййән. Сачыны өсдүрен болса, орслугына-түркменлигине гараман, башыны алсам диййән. Ана, индики этжек задым шол — дийип, чаларак ардынды.

Бейле жогапдан соң ага-ининиң арасында ене гүррүң галды. Хер хайсы өз отуран еринде агыр ой-пикире батды. Бүтин этрапларыны гаплап алан дурмуш думаны оларың гөзъетимини даралтды. Пәхим-пайхас окларыны думлы-душа мычсалар-да, бөвсүп чыкан ери болмады. Ненеңси болса-да, Бекмырат бай инисине маслахат бермәге башлады.

— Инди, нәме, «Йыкылан ахмырсыз болмаз, йыкан ынанмаз» диййә. Шура хөкүмети Никелай патышаны йыкансоң, өзүне ынам-а бардыр. Йөне муңа окуны гезейән бай дөвлетлерем аз дәлдир. Гезелен ок бир гүн сыпмалы бор. Энтек дүнйә ненең-ненең боля, гарашылайса кем болмазды.

— Догры, гарашылайса кем болмазды... Йөне эшек гарашып, гара гышы гечирйә, эмма язың гүлли ёрунжасындан оңа не пейда?

— Биз эшек дәл ахыры.

— Догры, биз эшек дәл, себәп эшек хакында ненеңси болса-да, аз-кем алада эдйән бар...

— Биз хакда-да алада эдйән бардыр. Дөвлет өз раяты хакында алада этмесе болмаз — дийип, Бекмырат бай инисини көшетмек үчин өз ынанжының гаршысына сөзледи. Эмма Аманмырат азажык-да көшешмеди. Отуран еринде от болуп туташды. Хыжув билен хырчыны дишледи-де, сөзлемәге башлады.

— Догры, хөкүмет икимиз хакда-да алада эдйә, йөне ненеңси эдип, эшегими өлдүрмән гара гышдан чыкарсам диен эечилик аладасыны этмейә. Гайтам онуң терсине, ненеңси этсем, гара гышдан чыкарман, дөрт аягынам гатадаркам диен аладаны гиже-гүндиз дынман

эдйә — диенде, Аманмырадың гахарына эллери сандырап гитди.

Бекмырат байың уруш хакында тежрибеси кәнди. Яраг алып, чөле чыкмак билен Шура хөкүметиниң бурнуны ганадып болмажакдыгына онуң гөзи әшгәр етйәрди. Шонуң үчин хем инисиниң яраг алып, чөле чыкмагыны ислемеди. Онуң пикирини уйтгетмек үчин ене өз выжданының гаршысына сөзләп башлады.

— Аманмырат, сен сүргүн эдилениңи яман гөрүпсиң. Яман гөрме-де, ызыңа долан. Сүргүнчилик мүддетиң ярысыны гечирипсиң, ярысам гечер...— дийип, Бекмырат бай сөзүни соңламанка:

— Инди сүргүнде ярым гүнем дурман — дийип, иниси агасының сөзүни бөлтеди.

— Дурсаңам, дурмасаңам, сен гүнәкәр.

— Нәме үчин гүнәкәр?

— Хөкүметиң эдарасына барып, аялыңы пычакладың!

— Ягшы, Черкез ишан гүнәкәр дәлми?

— Гүнәкәр дәл!

— Нәме үчин?

— Бир адамың жаныны горапдыр, өлдүртмәндир. Билйәмиң, хәзир Шура хөкүметиниң өңүнде аяллар ким?! Өң ер болса, хәзир асман! Болдуң-да мениң башыма атлы-яраглы! Агаң нәме гөрүпдир, атлы-яраглы фронт баглап. Ынха, отыр өйүнде, товшан ялы сандырап. Сен нәме агандан эдермен болуп, чөле чыкжакмы?!— дийип, Бекмырат бай гахарына отуран еринде сандырады. Аманмыратдан сес-седа чыкмады.

Ага-ини тайлы гезек сожашып, улудан-улудан демлерини алдылар. Соңра Аманмырат йүзүни ашак салып отуран еринде сөзлемәге башлады.

— Гар совлар, көмүр гаралыгына галар. Мен хөкүметиң гөзүне гарың ашагында галан көмүр болдум. Сүргүниң мүддети гутарар, йүзүгарачылык гутармаз. Хелейиң шәхерде энтәп йөрсе: «Аманмырадың гачан хелейи» дийселер, онсоң мен бу үлкә ненеңси сыгайын? Мениң йүрегим ярылып баря. Мен шоны көчәниң угрунда какламасам, бу үлкеде яшап билмен ахыры, шоңа дүшүнйәмиң, жан ага!

— Мен оңа дүшүнйән, гатам дүшүнйән. Көчәниң угрунда каклансоң, бу үлкеде яшап билерминң? Сен шоңа дүшүнйәмиң?

— Ондан соң ниреде яшасам, шонда яшайын. Йүрегим ерине гелсе боля.

— Сен эшеге терс мүнҗек болма!

— О ненеңси «терс»?

— Өңүрти галтаманчылыга чыкып, соңам шәхерде гезип йөрен аялыңы өлдүрҗек болсаң, эшеге терс мүнмек болар. Йөне сен бу үлкеде дуруп билмеҗек болсаң, маңа гулак сал. Сен серхетден аңрык этле. Бу эдйән пикирлериңден ол говы болар. Соңунам гөрүп гелен ёкдур. Дүнъе ненең-ненең боля, гөрүберйәс-дә — дийип, Бекмырат бай инисиниң йүзүне серетди. Аманмырат агасының йүзүне середип, ойланмага башлады. Хакыкатдан хем, Бекмырат байың «...Серхетден аңрык этле» диен маслахатыны иниси кем гөрмеди.

— Машгаланы нэтмели бор?— дийип сорады.

— Машгала билен энтек ишиң болмасын. Мен өзүм адам иберип, шу ерик гетирдерин. Сен хэзир бир ат йүки халы алып гит-де, бир ат йүки чай алып гайт. Галан пулуңа-да алтын ал. Башга зат алма. Гайдып гелинчәң, багана тайярлап гоярын. Индики гезек багана алып гидерсиң. Бирки гайра барып гелениңден соң, бейләк халы экитмек бәхбитлими я-да багана алып гитмек бәхбитлими, өзүң билерсиң. Ненеңси гөрйәсиң шу маслахаты?— дийип, Бекмырат бай инисиниң йүзүне серетди.

Аманмырат:

— Бу маслахатың боля — дийип, чаларак йылгырды.

— Онсоңам шейле — дийип, Бекмырат бай ене сөзлемәге башлады. — Саңа бу үлке дар болян болса, ол үлкеде яшабер. Гелен гүнүң экитҗек харыдыңам, мүнүп гитҗек атыңам тайяр болар. Өз мүнүп гелен атыңы ташла-да, бу ерде дынч дуран аты мүнүп басыбер. Ёл ядавлыгына өзүң ярасаң бор. Улагың хакында пикир этме.

— Өзүм-э бир уклап турсам, ненеңси агыр ёлам болса чыдарын, йөне сен атыңы чалшырып дурсаң, бир хили болаймаса...

— Сен онуң пикирини этме. Мен бу ерде желлапчылык эдерин. Хәзир базарда мүнйән атымы чалшырарын. Онсоңам, сен гүнде-гүнаша инип дурмарсың ахыры. Бир гелип гиденсоң, ол ерде эп-эсли гезерсиң. Яшаҗак ериңе сын эдерсиң. Бир гүнем гелип, машгалаңы алып гидерсиң.

— Болды, маслахат җемленди.

— Җемленен болса боля — дийип, Бекмырат бай сакгалыны сыпады.

20-нҗи бап

ОГЛАН АГЛАР, ТУДАНА ВАГТЫНДА БИШЕР

Гүн улы гушлук вагтлары вокзалың өңүне гелип дуран тәзеже пайтундан дүшен узын бойлы, шемпа телпекли йигит Черкез ишанды. Ол дуран еринде аягындакы ялпылдавук гара туфлисине бир серетди-де, дөвүриң модасы боюнча тикилен көйнегиниң этегини чекишдирди. Йүпекден ишилен ужы готазлы гушагының халкаларындан чекип беркитди. Җалбарының кемеринден асылан сапанчасына бир элини етирип, еңсерәк сүйшүрен ялы этди. Көйнегиниң ашагындан салланып гөрүнйән багына гөз гытагы билен серетди. Чүнки ол дөвүрде душмана хайбат диен ялы, сапанчаның багыны саллап дакынмак гуллукчылара ёң болан болса, шәхериң бимаза, огры огланлары үчин хем йүзүниң угруна онуң багыны мыкраз билен кесип гитмек-де аз ёң болманды. Дакынан сапанчаң багыны кесдирмеклик-де уллакан масгарачылыкды, чүнки әсгерилмейәр, өзүни оңармаяр дийлип дүшүнилерди. Ана, шонуң үчин хем Черкез ишан сапанчасының багына гөз гыйтагы билен середипди.

Черкез ишан пайтунча:

— Хич яна гитмегин, маңа гарашарсың — дийип уграберди.

Пайтунчы:

— Баш үстүне, ишан ага. Пайтун-да, атларым-да сизе гурбан болсун — дийип, азербайҗанча сөзләп галды.

Черкез ишан отлының нәвагт гелйәндигини билмек үчин дивара какылан гара тагтаның өңүне барды. «Отлы бир сагат гиҗә галяр» дийлип, ак хек билен язылан хаты окады. Онянча бир яшулы:

— Эс-салавмалейким, ишан ага — дийип, салам берди.

Черкез ишан салам берен яшулы билен сөзлешйәнчә, «Эс-салавмалейким» дийип гелен түркмен аз болмады.

Чүнки Черкез ишаның ады районда өрән мешхурды. Атасы билен оңушман, шәхере геленинем, соңра большевик боланынам ил билйәрди. Догры, дәдеси билен терслешенини ил говы гөрмейәрди, йөне шонда-да онуң гаршысына екеже агыз ярамаз сөз айдып билмейәрдилер. «Олар пыгамбер өвладыдыр, гурбанлары гидейин, олар нәме этсе-де гарачы халкың ярамаз сөз айтмага хакы ёкдур» диердилер. Гөвнүетмезчилик билен екеже агыз сөз айтсалар, диллери ысман, гурап галайжак ялы горкардылар.

Черкез ишаның төверегине үйшен түркмен көпелди. Олар билен гүррүңлешип дурка, бир отлуёлчы гелип, гара тагтаның йүзүне ак хек билен бир зат язып гитди. Черкез ишан ол хаты окап: «Отлы ене ярым сагат гижә галыпдыр» дийди. Дуранлар ерли-ерден говурдашып башладылар.

— Ханы, яңы бир сагат диййәдилер-ле?

— Яңы бир сагат дийселер, холха, ене отуз минуты үстүне гошуп, бир ярым сагат эдип гитди — дийип, Черкез ишан гара тагта бармагыны узатды. Бу ерде дуранларың хат, сене билйәни ёкды, ол себәпден хеммесине Черкез ишан жогап бермели болды.

— Инди бир гижә галмазмыка, ишан ага?

— Оны билмек болмаз.

— Ишан ага, Некелай патышаның вагтындакы гүзләп гелип дуран ак пошдам-а ёк болды. Шоларың хеммесини патыша өзи билен алып өтәгитдимикә?

— Нирә алып гитсин?

— Хайсы юрда гачан болса, шол юрда алып гидендирдә.

— Ёк, адамлар, ол бейле дәл. Нәче йыл довам эден уршуң нетижесинде хайсына топуң окы дегди, от алды, янды, вагтлы-вагтында бежерилмеди чагшады, харап болды гитди.

— Ханы, би Некелайың гөренинде гөзүң докунайян, муртлак-муртлак, хайбатлы-хайбатлы орслары барды, олар нирә гитдикә?

— Ол сениң сораян муртлак, эгни пагонлы, үйтгешик гейимли орсларың урушда өлени урушда өлди, гачып серхетден ашаны серхетден ашды. Галанам пагоныны сыпырып, гейимини чалышды, муртуны сырды, көпчүлиге гошулды гитди. «Алданмагын хайбатына, ашык болгун хәсиетине» дийлен сөз бардыр, көшек,

Асыл ынкылапдан соң орслар садалашаяндыр гөрсең.

— Ай, нә билейин, садалашдымы, чүпредими, бир зад-а болды...

— Чүпремек меселесинде хеммәмизем чүпредик. «Гөрк агызда, сырат эгинде» дийлен сөзи эшидипмидиң?

— Эшидипдим.

— Эшиден болсаң, ана, шол. Хол улы көчә[1] барып середиң, йүзлерче дуканлар таңкырашып ятыр. Бир вагт шол дуканларың хайсына гирсең, герек задыңы алып чыкядың. Я-да дуран ериңизде төверегиңизе гөзүңизи айлаң, хий, гарныны гөтерип билмән, чайканышып йөрен адам бармы?— дийип, Черкез ишан сөзүни соңламанка, диңләп дуранларың бири ховлукмач геплэп башлады.

— Нәме ынкылабы дуканлары бошатмак үчин я-да адамларың гарныны чекдирмек үчин этдилермикә?

Адамлар гымылдашып, бир-бирлериниң йүзлерине середишдилер.

Черкез ишан бир сакынжак ялы этди-де:

— Түркмениң «Док чайканман, ач доймаз» диен накылыны я-да «Йыкылман дүзелмез» диен накылыны эшидипмидиңиз?— дийди. Онянча бири:

— Докуң чайкананын-а гөрдүк, ажың доянынам гөрәйсек — дийип, йүзүни бейләк совды.

— Ягшы йигит, сен мениң билен йүзүңи совуп геплешме. Догры дуруп, геплешмек говы болар. «Гечи вәгир, гурт гетир, оглан аглар, сүйт гетир» диййә. «Оглан аглар, тудана вагтында бишер» диен накылам бар. Херки задың өз мүддети болмалы. Сиз гышың ичинде туды биширжек боляңыз. Гышың ызындан яз гелйәндир, шоны ятдан чыкармаң...— дийип, Черкез ишан сөзүни соңламанка, яңкы йүзүни совуп сөзлән яш йигит:

— «Оглан аглап, сүйт гетирәйсә» ягшы, йөне «гечи вәгирип, гурт гетирәймесе»...— дийди.

Черкез ишаның оңа гахары гелди. Ненеңсем болса, гахарыны билдирмән:

— Сизе меңзеш гечилер вәгирип, гурт гетирәйжекдир велин, ол гуртларың гелжек ёлларына эййәм гапан гурлуп гойландыр — дийип, ювашжа сокды.

---

[1] Улы көче — Кавказ көчеси. Шол заманда Мары шәхериниң

Дуран адамлар онуң йүзүне ашаклыкдан с
дилер. «...Гурт гетирәймесе...» диен йигит өзүне
йәндигини билди. Йүзи гызарып, көпчүликден
гитмекчи болды. Эмма эбетейини тапмады. Оня
ки демирёлчы гелип, гара тагтаның йүзүндәки
ене дүзедип гитди. Дуран адамлар:

— Ишан ага, ол-а гара тагтасының йүзүне
ни чыршап гитди, окавери — дийишдилер.

Черкез ишан:

— Отлы ики ярым сагат гиҗә галыпдыр — д

— Бе... Ене гиҗә галар...

— Асыл мунуң отлусының вагтында геленин
дик.

— Вагтында Некелайың отлусы гелйәндир.
бигиң отлусының вагтында геленини гөрмерсини
сыны дүзгүне салып билмедик хөкүметден га
риң. Яза етерсиңиз. Гөрениң гыш болаймазмы
йип, хәлки йүзи гызаран йигит көпчүликден
гитди.

Черкез ишан:

— Ким-айт ол дилевар йигит? — дийип, ызы
редип галды.

— Бекмырат байың инилеринден.

— Бай, ол гаты гылавлыдыр. Чары җалайын
тутҗак болуп йөрендир — дийип, дуранлар гову
лар.

— Бекмырат байың иниси болса ялңышманд
бетде, олар үчин бу хөкүметде гара гышдан б
ёкдур — дийип, Черкез ишан йылгырды.

Дуранларың бири:

— Ишан ага, балшабигем соң дүзеләймесе,
хал-а угры ёк — дийип, сөзлемәге башлады.— Г
гүнде тәзелесе-де, самана дөнүп баря. Отлусам
вагтында гелип дуранок. Ол Некелай вагтында
ләп дуран ак поштлар-а йитди гитди. Би адам г
гызыл магуныңам ичинде дүзгүн-тертип ёк, ды
баса-бас, оңа билит аланам мүнәййә, алм
мүнәййә. Билит сорап дуранам ёк... — дийип,

— Сен самарскилери гүнәкәрлежек болма. Ол өз жубүсидир өйдйәндир.

— Ай, өз жубүсинден зат тапмажакдыгыны билйәндир-ле.

— Чырасыз гараңкы магуның ичинде өз жубүни тапаймак аңсатмы нәме?

— Ол гыслышыкда өз жүбинден башганың жубүси якын ахыры.

— Догры-да, хайсы якын болса, шоңа элиңи сокаймалы бор-да. Нәме чыкса, багтыңа — дийшип гүлүшдилер.

Черкез ишан оларың сөзлеринем, гүлкүсинем аркайын диңледи. Оларың хер хайсының гүлки хем яңсы билен айдан сөзлериниң жаны бардыгына-да шүбхеленмеди. Черкез ишан бейле сөзлери диңләп дурман гидиберсе-де болжакды. Йөне ол дөврүрде хөкүмет гуллукчылары сыясат хакында, умумы дурмуш хакында көпчүлигиң берен сорагына, ниреде-де болса, долы жогап бермеги өз боржы дийип дүшүнердилер. Өзлерини көпчүликден чете чекмән, жаны-тени билен гарышмак исләрдилер. Шонуң үчин хем Черкез ишан яңкы айдылан сөзлере жогап бермек үчин:

— Адамлар, «гант» диен билен агыз сүйжәп, «бурч» диен биленем агыз ажап дурмая. Диңе хакыкаты сөзлемек герек. «Сабыр эденлер гара дагы ер эдер, бисабырлар хайыр иши шер эдер» дийипдирлер. Шура хөкүмети сабыр билен, парасатлы херекет билен хәзирки, өңүңизде гара дагларданам белент, абаныл дуран кынчылыгы ёк эдер...— дийип, сөзлемәге башлады. Бейле яндан: «Ет! Тут!» диен гыкылык чыкды. Шол махал Черкез ишан гапдалындан дазанаклап, гачып барян огланы шапба тутды. Идисиз оглан дызынып сыпжак болды, эмма Черкез ишан сыпдырмады. Ызындан хасанаклап гелен даяв яш йигит геле-гелмәне өзүниң күдүң ялы юмругыны онуң депесинден индерди. Идисиз оглан юмрук дегенден, ере язылып гитди. Онуң голтугындакы йүзүне алтын чайылан күмүш шай зыңлып, бейләк дүшди. Ызындан ковалап гелен яш йигит ере язылып ятан огланы депжек болуп, бат билен аягыны гөтерди.

Черкез ишан:

— Дур!— дийип, онуң гурсагындан итди.

— Нәме оны депип өлдүржекми?!

— Депип өлдүржек харам самарскини! Хелейимиң

сачыны кесип гачды!— дийип, ковалап гелен чым-гызыл болуп, ене бат билен депжек болды.

Черкез ишан ене гурсагындан итди-де:

— Сен маңа серет — дийди.— Сен оны бир юмрукда галмаз этдиң, ене депжек болясың. Өң оны дурмуш ики аягы билен депипдир, оны аз гөрйәмиң?! Үстүне сенем агыр гөврәң билен депсең өлер-дә.

— Депдирмежек болса, огурлык этмесин!..

— Нәтсин... Ол ач, онуң иеси гелйә. Наныӊ бар болса, бир дөвүм нан бер.

— Нан берерин муңа...— дийип, ол гөзүниң гытагы билен середенде, деми-демине етмейәрди. «Сен бинамыс, бигайрат, ханы сениң әрлигиң?! Сен хелейиң сачыны кесдирдиң, бейдип дураныңдан өлен ягшы» дийип, онуң бүтин дуйгы-дүшүнжеси өзүне гыжалат берди. Ол бейле гыжалата чыдап билмеди. Бирден хем йүрегиниң ичинде бензин туташан ялы болды. Гөзлерине ган инип, дүнйәси гаранкырап гитди.— Кимдир, харам самарскә хоссар чыкжак?!— дийип, билиндәки пычагыны чаласын согурды-да, боюндан ёкары гөтерди. Ере булашып ятан оглан ёкардан инип гелйән пычагы гөренде, чиркин сес билен вәгирип, эллерини далдалады. Эмма Черкез ишаның чаласын голлары пычаклы голдан йүврүк чыкды. Оглана етирмән, пычаклы голы ёлда саклады. Пычаклы гол гүйч билен ганрып сыпжак болды, эмма берк тутан голуң гудратына кайыл болды, сыпдырып билмеди. Пычак орта ёлда сакланды.

— Сениң чагаң бармы? Чагаларыңы говы гөрйәмиң!— дийип, Черкез ишан совукганлылык билен сорады.

— Чагасыны говы гөрмез адам болмаз — дийип, пычаклы йигит идисиз огландан гөзүни айырман хүнүрдеди.

— Гөрйәмиң, ягшы йигит, чагаңы говы гөрйәр экениң. Олам сениң чагаң ялы чага, йөне оны говы гөржек адамлар эййәм бу дүнйәде ёк!.. Эгер-де шу чаганыңам эне-атасы сениң ялы дири гезип йөрен болса, өз перзендини бейле гүне салмазды. Сен оны бир юмрукда галмаз этдиң. Ол женңеллерде гезип йөрен доңуз жожугы дәл ахыры, адам чагасы. Ана, ятыр—дийип, Черкез ишан оңа элини узатды.

— Ол икимизиң дилимизе дүшүнмейә, эмма нәме хакында сөзлешйәндигимизи билип ятыр. Чүнки ол

адам!... Адам, ха-а-в! Адам! — дийип, Черкез ишан гахарындан гайтман, ере середип дуран йигидиң эгнине элини гойды. Гахарлы йигит йүзүни галдырып середенде, ики гайра гурсагындан итип, чаганы депдирмән саклаилың хем, пычаклы голуны чага етирмән, орта ёлда доңдураның хем Черкез ишандыгыны билип галды. Шол халат онуң башыны чайкан гахар-газап мисли ит көлегеси ялы сырылып гитди.

— Багышлаң, ишан ага, мен гахарыма сизе гаршылык гөркезип, дызынып дурупдырын, гүнәми гечиң — дийип, бүс-бүтин башга адам болды.

— Мен-э сизи танамогам, менден өтүнч сорап отурмаң — дийип, Черкез ишан яңкы огурланан шайың ужундан тутуп ёкарык гөтерди.— Ынха, шу шай тутушлыгына күмүш. Мунуң йүзүне чекилен нагышларам сап алтын. Шейле гызылдан чайылан нагышлары чекен усса-да аперин. Себәп ол усса өзүниң зәхметини, пәхим-пайхасыны, дуры зехинини шу шая сиңдирипдир. Шу шайың сесинде-де жадылы гүйч бар, оңа-да мен кайыл. Бир жайда отыркак, шу шайың дашардан шаңңырдап гелен сеси бизе сөйги гетирйә, йүрегимизи сарсдыря. «Ненеңси гелин дакындыка?» дийдирйә. Бу шайың шейле хәсиетине, шейле сөйги гетирижи жадысына гарамаздан, мунуң аялларымызың аркасында шаңңырдамагына мен разы дәл. Ине, азындан дөрт гадак аграмы бар. Дөрт-бәш гадак шай сачындан аслышып дурса, депәңдеп бир гез бөрүк басып дурса, онуң үстүнденем бүренжек. Ынсап шейле йүки гөтерйән боюнлара! Шол йүки бир рус аялының келлесине бир гүн йүклесең, эртеси бойнуны дик тутуп билмезди. Биз аялларымызы шай гузабындан, шай жезасындан азат этмели — диенде, Ашгабат тарапындан гелен отлы тогтады. Черкез ишан: — Багышлаң, адамлар, гызыклы хем манылы гүррүң башладык, довам эдип билмедик. Шу отлуда мениң гарашян адамларым гелмели — дийип ураберди.

Гызыл вагонларың басганчагы болмансоң, ичиндәки адамлар бөкүшип, салланышып дүшмәге башладылар. Орта гүрпде дуран гызыл вагоның ичинден бир милиционер бөкүп дүшди-де, ызына гаңрылып:

— ...Сандыкларыңызы әбериң — дийип, элини узатды. Шол халат вагоның агзында гөрнен ики саны чакмака агач сандыгың гулпундан тутуп, чаласын дүшүрди — Йыкылайман — дийип, элини узатды. Душмәге

сынанышып дуран гыз оңа элини бермән бөкди. Онуң ызындан бөкүп дүшен гыза милиционер элинем узатмады.— Ханы сандыкларыңызы гөтериң. Хол хаятың дүйбүне барып, адамлар айыл-сайыл болянча дуралың — дийди.

Тамың көлегесинде ики саны тайзарылышып дуран түркмен гызына серетмән гечйән адам болмады. Эгер-де шол ерде ики саны мөжек дуран болса, йөрсене-айт, итдир-ле дийип гечердилер. Эмма бу ерде тавус ялы болуп дуран гара гөз, гара гаш, бугдай реңк гызларың түркмен гызы дәлдигине хич ким шүбхеленип билмеди. Чүнки оларың бирининң гоша гөвсүниң гапдалындан гаядан инен гара йылан ялы, салланышып дуран гара сачлары-да түркмен гызыдыгына шүбхе гоймаярды. Онуң еңсесинде екеже гайра чалнан чакланжа йүпек яглыгы-да өз реңкине дүшүмлиди. Ана, ол Ашгабатдакы аяллар курсуны гутарып гайдан Маягөзелди. Онуң янындакы гызың башына йөнекей атылан уллакан йүпек яглыгының ашагы билен сагрыдан салланан гара сачларының ужы эп-эсли гөрнүп дурды. Ана, ол Узукжемалды.

Элбетде, ол заманда түркмен гызларының бейле гейимде өз ыгтыярлы ол ерде дурмаклары мөжеклериң шәхере гелип, көлегеләп ятмагындан хем гең-энайы гөрүлйән затды. Гечип барянларың, середишип дуранларың эдйән гүррүңлери-де бири эшидилмесе, бири гызларың гулагына гелип дурярды.

— Серет, сачы өңүнде, түркмениң овадан гызлары.

— Милсенер билен шәхерде сөзлешип дурандан түркмен гызы болмаз.

— Ана, түркмен гызлары.

— Олардан түркмен гызы болмаз.

— Ким онда?

— Ынкылабың мөжеги — диен ялы сөзлер оларың гулагына гелип дурярды.

Хакыкатда болса, олар ынкылабың мөжеги дәлди-де, мивесиди. Олар ялы сөзлере Узук дагы: «Ит үйрер, кервен гечер» дийип, үнсем бермейәрдилер. Аманмырат дагы ялының пычагы узамаса разыдылар. Эмма ол пычакларың хем гаршысына Ашгабатда окан вагтларында-да чәре гөрлүпди. Чонда[1] улы-кичи ярагы уланманы

[1] Айратын белленен бөлүм. (Комсомоллар яраглы гаравул болярды).

олара өвредипдилер. Хатда гижелер мекдеплеринде яраглы гаравул дуруп, укуда ятан гызларың жанларынам душмандан горапдылар. Хәзир хем Узук жүбүсинден саг элини чыкарман, кичи ярагыны гысымлап дурды.

Черкез ишан Узук дагының дуран еринден узакда-да дәлди. Шейле-де болса, олара гөзи дүшмән, узага середип, кимидир гөзлейәрди.

Узук оңа:

— Ишан ага, кими гөзлейәсиңиз?— дийип гыгырды. Онуң гулагына аял сеси геленден, депесинден дабанына ченли жүмшүлдәп гитди. Ялт эдип середенде, Узуга гөзи дүшди.

— Вах, мениң боюм узын болансоң, якындакыны гөремок.

— Узага серетсеңиз, якындакыны гөрмерсиңиз, ишан ага.

— Ана, акыллы сөз, багтың узакдадыгыны-якындадыгыны билмек болмая. Гургунмысыңыз? Саг-аман окувыңызы гутарып гайтдыңызмы?— дийип, Черкез ишан өңүрти Узук билен, ызынданам Мая билен гөрүшди.

— Ёлдашымыз биленем гөрүшүң ахыры — дийип, Узук янларындакы милиционери гөркезди.

— Багышлаң, ёлдашыңызмыды? Мен билмәндирин — дийип, Черкез ишан милиционер билен хем гөрүшди.

— Йөне ёлдашымызам дәл. Бизиң жан горагчымыз. Ашгабатдан бәрик, бизиң жанымызы горап гелди — дийип, Узук гүлди.

— Бай, сиз йөне адам дәл ахыры, аяллар медениетиниң кервенбашысы ахыры. Ханы, нәме йүкүңиз бар? Шу сандыклары гөтерибирсем ялңышманмы?— дийип, Черкез ишан хер сандыгы бир элине алып уграды. Пайтуна йүкледи-де:—Ханы, мунуң гызлар — дийип, элини салгады.

— Дөрт адам болуп, бир пайтуна ерлешмерис ахыры — дийип, Узук янларындакы милиционере серетди.

— Маңа «Шу гызлары района элтгин» дийип табшырдылар. Гызларам хоссарына говшан болса, аркайын болайжак — дийип, милиционер Узугың йүзүне серетди.

— Гызлар хоссарына говушды, района-да говушды. Аркайын болай, йөне мүн пайтуна. Өе барып, чай ичерсиң, демини-дынжыңы аларсың. Отлының шу йөриши

билен бу гүнде-эртеде уграбам билмерсин. Мыхман жайымыз бар. Мүн пайтуна — дийип, Черкез ишан Узуга геплемәге май бермән, милиционери мүндүрди. Пайтунлар уграды.

— Ишан ага, бизи өйүмизе элтерсиңиз-дә?

— Узукжемал, сиз хәзир өйүңизе гитмәң. Шу махал Дурдам обада ёк...

— Нирә гитди Дурды?

— Шу гүнде-эртеде йигрими-отуз атлы гачакчы инмели. Чөлде шоларың өңүни гаравуллашып йөрендирлер.

— Нәме, Дурды отрядда ишлейәми?

— Ёк. Кейпихон гитди.

— Отрядың начальниги ким?

— Берди.

— Дурды нәме ишлейә?

— Окува гитжек болуп йөр.

Шейле гүррүңден соң Узук пикирленип, эп-эсли вагт геплемән отурды-да, бирденем:

— Ишан ага, ненеңсем болса, биз бир гарып чатма баралы. Эжемиңем гөзи ёлдадыр. Ол гарып чатмадан чыканыма көп йыллар гечди — дийип, улудан бир демини алды.

Огулныяз эжәниң бир вагт докмасыны кесип, ёкарык гөтерени, халысының өвүшгинли реңкде непис салнан нагышлары гөзүниң өңүне гелди. Аманмырат дагының гүпүрдешип иненлери, Огулныяз эне билен эжесиниң зар-зелил гыкылыгы, итлериң аларлашып, атлары гойбермейши, аялларың сөвеши хәзир башындан гечип дуран ялы болды. Дурдының атың гапдалындан галмаң, зар-зелил аглайшы-да гулагына эшидилип дуран ялы болды. «Шолам гарып чатмамыздан иң соңкы чыкышым болды» дийип, Узук ене улудан демини алды.

Черкез ишан Узугың нәме хакда пикирленендигини эшгәр билди.

— Узукжемал, инди улудан демиңизи алмаң, Сизиң башыңыздан гара булут сырылды, гүн нуруны салды.

— Оны мен билйән, ишан ага, йөне гулпагымы тасадып ойнан ерлериме бир сын эдип гайдыбержекдим-дә...

— Ол максадыңыза етерсиңиз, Узукжемал. Ол максат узакда-да дәл. Йөне мен хәзир сизе яшажак жайыңызы гөркезейин. Шу мүңүп барян пайтунымызы ибери-

бем эжени гетирдейин. Эртирем яныңа милиционер гошуп, оба иберейин. Шол гулпагыңызы тасадып, ойнан еринизе сын эдип гайдарсыңыз. Йөне хәзир сизи оба әлтип, гоюп гайдасым гелмейә.

— Нәме, оба горкулымы?

— Ёк, йөне «горкы» сөзүни дилиме аласым гелмейә. Себәп хениэе ченли мен горкының нәмедигини билмейән. Ол себәпден горкы хакында бир зат айтсам, ялңышармыкам өйдйән. Хер ничигем болса, гөвхер дашыны аңырракда йыгшырсаң кем дәлдигине дүшүнйән — дийип, Черкез ишан Узугың йүзүне йылгырып серетди. Маягөзелем гөз гытагы билен Узуга середип, йылгырҗак ялы этди. Эмма Узук сарсман отырды.

— Узукҗемал, мен горкы хакында сөзләсим гелмейә дийсемем, сизе бир зады дуйдурмалы болян. Аманмырат сүргүнден гайдып гелипдир.

— Нәме, хәзир обадамы?! — дийип, Узук Черкез ишаның йүзүне серетди.

— Ёк, обада дәл. Белки, онуң сүргүнден гачмагы бәхбитдир. Хәзир ол хөкүметден гачҗак болды. Гачакчылык эдйә. Чай, алтын гетирйә, багана, халы экидйә.

— Сиз оны нireден билйәсиңиз?

— Хөкүмет товшаны араба билен ковалап тутяндыр. Йөне шол гетирйән харытларыны киме гоюп гидйә, кимден харыт алып гидйә? — Шоны әшгәр билип боланок. Олам билнер. «Сув күйзеси сувда сынар» дийййә. Олам инди шол ёлда сынар, йөне гүни белли дәл.

— Бир ерде яшаяндыр ахыры?

— Яшаян ери серхетден аңырда болмалы. Йөне, немецсем болса, эгә болмак герек.

— Шәхере гелип билмез ахыры?

— Ким билйә?.. Гижеде-гиримде... Онсоңам, онуң пулы көп. Пул дийлен задам йылан, ичян, мөй ялы, үмсүм сокян зәхерли зат-да... — диенде, Черкез ишан Узугың иңкисе гиденини билди. Бирденем: — Багышлаң, Узукҗемал, мен бидерек гүррүң этдим. Бейле затлары яда салмак герек дәлди. Ай, инди ол өз җаныны саклап билсе разыдырам — дийип, Черкез ишан Узуга деррев гөвүнлик берип башлады.

Әлбетде, Черкез ишан Узугың гөвнүне бейле иңкиси гөтәнден салманды. Онуң бүтин аладасы Узугың ыгтыярыны өзүне табын этмекди. Шонуң үчин хем: «Узук бирнеме иңкислирәк болайса кем болмаз, мыдам гап-

далында даяныл дуран ховандар ислэр, гараматыны тизрэк бириниң үстүне атҗак болар» диен пикир билен Аманмырадың геленини айдыпды. Догры, Ашгабатда Берди билен Узугың арасында иң соңкы болан гүррүниң хем бир четини Черкез ишан аз-овлак эшидипди. Шейле-де болса, Узук элден гидер өйдүп, онуң йүреги мыдам сув үстүнде эленип дурды.

Ол заманда түркмениң Узук ялы башыбош машгаласының галыңы өрэн ёкарыды. Диймек, ол дөвүрде түркмениң аял машгаласының гөрк-гөрмек, ынсанчылык хэсиетиниң үстүне харытлык хэсиетем барды. Эмма Узукда харытлык хэсиет ёкды. Ол өз ыгтыярына эрк эден бир ынсанды. Шонуң үчин хем оны асмана атсаң, ере дүшүрмэн, ховада какҗак түркмен йигитлери кэнди. Черкез ишаның йүрегиниң мыдам сув үстүнде эленип дуранам шол зерарлыды.

Пайтунлар бир гара баглы ховла гирип дурды.

— Гызлар, меканыңыза гелдиңиз, дүшүбермели — дийип, Черкез ишан йылгырды. Гызлар дүшди. Черкез ишан хем дүшди-де:— Середиң, төверегиңизе гөз айлаң. Шу багларам сизиңки. Бу сергин сувлы ховзам сизиңки. Бу ачылышып дуран бэгүллерем сизиңки. Хеммеси сизиңки — дийип, төверегине элини айлап гойберди. Гызлар дуран ерлеринде бир-бирлериниң йүзлерине середишип йылгырышдылар.

— Нэме йылгырышясыңыз, ынанаңзокмы? Холха, середиң. Хол гөкҗе гапы мыдама ачык дурар. Шонуң аңырсындакы ховлуда мен яшаян. Бир зат герек болса, гөрксаңызам, «гук» дийсеңиз, мен етишерин. «Кыямат гүни — гоңшудан» дийийэ. Ханы инди яшаҗак отагларыңызы гөркезейин. Бэрик гелиң — дийип, Черкез ишан бир гапыны ачып ичине серетди.— Ынха, бу — нахар биширилйэн жай, ине, бу — примус, бу-да — небит. Шу түң долудыр. Небитиңиз гутарса, маңа «гук» диерсиңиз. Ынха, бу-да — гап-чанак, чэйнек-кэсе, чай — дийип, Черкез ишан шкафың гапысыны ачды. Инди бэрик гелиң. Ынха, бу улы җайда нахар эдинерсиңиз. Ынха, бу диванларың үстүнде дынч аларсыңыз. Инди бэрик гелиң. Ынха, ики саны ёрган-дүшекли кровать. Бу-да — ятҗак җайыңыз. Болямы. Бу җайлар дар болмазмы? — дийип, Черкез ишан йылгырды. Мая утаныл, йүзүни ашак салды.

Узук җайың ичине гөзүни айлап:

— Боля, кеми ёк. Айналарам демир гөзенекли экен — дийди.

— Мен сизи ахмал этмен, аркайын болуң — дийип, Черкез ишан йылгырды.

— Нәме, демир гөзенеги өзүңиз гойдурдыңызмы? — дийип, Узук Черкез ишаның йүзүне серетди.

— Бу затлары сизиң үчин ким алада эдендигини өзүңиз ойлап, ызындан етерсиңиз-дә. Хош, саг болуң. Рахат дынч алың. Ягшы йигит, йөр — дийип, Черкез ишан милиционер билен чыкып гитди.

Гызлар бир-бирлериниң йүзлерине середишдилер, йылгырышдылар. Узук Маяның йүзүне середип:

— Шу затлары ишан аганың өзи дүзедендир — дийди.

— Шейлемикә?

— Шейледир.

— Гаты оңат.

— Оңатмы?

— Гаты оңат. Хемме зат эдил болсады экилен ялы — дийип, Мая Узугың йүзүне серетди.

21-нжи бап

ГОРКЫ

Узук өз шәхерлеринде ыгтыярлы гадамыны биринжи гайра басып башлады. Ол Маягөзел билен гележекки гүнлери хакда гүррүңлешип барярды. Бахар мөвсүминиң ал бүренен агачлары-да селеңлешип, оларың азат басан гадамларыны гутлаян ялы дуюлярды. Олар гүррүңлешип барышларына кәмахал бир-бирлериниң йүзлерине гарап йылгырышярдылар, кәте ювашҗа гүлүшйәрдилер, кәте болса, нәмедендир тебил тапан җерен ялы, төвереклерине кееришип середишйәрдилер. Бири бир тарапа ялт эдип серетсе, бейлекисем середйәрди. Элбетде, нәче вагтлардан бәри буларың үстүне гара думан ялы абанан горкы-хедер дуйгуларында гушлар хәзирлигини дөредендигине шүбхеленмек болмаз.

Ики хесердеш эп-эсли гиденлеринден соң айрылышдылар. Маягөзел өйлерине гитди. Узук ызына доланып аз-кем йөрәнден соң, ызына доланып серетди. Маягөзелиң горкусына төверегине ялтаклап, ылгара якын хаса-

наклап барянына гөзи дүшди. «Горкя.. горкы!» дийип, Узук дуран еринде ойланды. Маягөзел көчәниң бурчундан доланды, гөзүнден йитди. Узук ене горкы сөзүни ятлады. «Горкы», «ховатыр», «эйменч», «айылганч», «әтияч», ене шонча сөзлер — барысы — горкы. Дүнйә горкы бардасына гапланыпдыр. Кичижик гушлар хем өз рызкларыны аркайын чөпләп билмейә. Гуш бир ужыпсыз зады ерден чокуп алса, оны ювутманка, төверек-дашына, ал-асмана середйәр. Чүнки билен алан задыны горкы-ховатыр аркайын ювутмага гоймая, бокурдагына тегек боля. Догры, Маягөзели хич кимем дирилигине ювутмаз. Йөне масгарачылык, шермендечилик, йүзүгарачылык итлери думлы-душда даңылгы дур. Шоларың бири демир зынжырындан сыпса, Маягөзели, далар гөзгөрим эдер, нәзик беденини хапалар. Масгарачылык донуны гейдирлер. Ана, горкының иң яманам — йүзи гарачылык беласы. Маягөзел хәзир яңы бишен сары гавун ялы зат. Ярамаз буруңлар узакдан ысыны алар...» диенде, гапдалындакы гүр, яш агачларың арасындан бири хасырдап чыкды. Узук тисгинип, җүбүсиндәки сапанчасына элини етиренини дуйман галды. Эмма ол зыянлы адам дәл экен. Өз угруна, өз ёлуна дүшүп гитди.

Узук ховлукман баршына ене пикирленип башлады.— Адамзат, ненеңси хоссалы зат. Бир чаганы адам эдйәнчә, эне пахырың бурнундан ик ялы ган гелйә. Агласа, эмзик герек. Энәниң гөвсүнде сүйт болмаса, узын гиҗе чагасы билен биле аглашып чыкя. Гиҗе оянса, хысырдап чагасыны барлая. Агзы яссыга берләйдимикә, демигәйдимикән өйдүп горкя. Сүйҗи укы харама дөнйә. Эмма энәниң шонча хоссаларыны чагасына болан мәхри ювудя, ёга чыкаря. Чага бир гайра җыкырдап гүленде, энәниң йүреги бахар ялы ачыля.

Чага эмедекләп башлая. Энәниң ене хоссасы, горкусы артя. Чага эмедекләп башлансоң, демли дуран чәйнегем, гайнап дуран семаварам, оҗакда яныл дуран одам горка өврүлйә. Гүйругыны җайтардып гелйән ичянам, дабанаклап гелйән мөем, гайшарып гелйән йыланам горкулы. Горкы! Ене горкы! Догры, эне ол затларың хич бириңденем горкмая. Эмма бетбагтчылык болаян еринде чагасының чырлап чыкҗак чиркин сесинден горкя. Горкы! Ене горкы! Шейле эйменч горкулар астында эне йүрегини ярып-бөлүп, бербат этмән,

саклаян гүйч нәмекә? Элбетде, энәниң өз чагасына болан мәхри, сөйги-гуванжы болмалы. Чаганың хыянат гатанчсыз, ичи гүжүксиз, сададан-арассажа гүлкүси эне йүрегине дүшен яраны битирйә, хапаны сүпүрйә, губары сыря. Чага гүлкүси — эне йүрегиниң мелхеми болмалы. Эмма төверекде эшидилйән гүлкүлериң хеммеси чага гүлкүси дәл-дә... Ичинде ит өлүп, аңкап, гаңшыравугыңы *оврадып барян зәхерли* гүлкем кән ахырын... Ана, шейле гүлкүлерем горкулы! Горкы! Ене горкы! Хатда хыянатлы гола дүшен пилем, палта-да горкулы!.. Нәзик голларың гысымлан кесерем, читими гырып, халының йүзүне гүл битирйән сындам горкулы! Горкулы! Ене горкулы! Хатда мениң жүбүмдәки сапанча-да горкулы! Горкулы! Ах, хәзир мен муны дөвүшдирип, деря атардым... Ёк! Ёк! Ене горкулы! Хатда сапанчаны зыңмагам горкулы. Хачан мен горкусыз, этиячсыз дүнйәде гадам басарын?! — дийди-де, Узук жая гирди. Жүбүсиндәки сапанчасының гулагына бармагыны етирди. Алагаранкы коридора гөзүни айлады. Бу сапар онуң янында милиционер хем ёкды. Хоссары хем, ховандары хем еке тәк өзүди. Эмма бу сапар оңа Аманмырат ач ёлбарс ялы топулмады. Узук хем өзүниң чиркин сеси билен гыгырып, Ревкомың столуның өңүнде ягырнысы пычаклы йыкылмады. Ненеңси болса-да, ол затларың хеммеси бирин-бирин гөзүниң өңүне геленде, Узугың инлери дыгырдап, ягырнысы жызлан ялы болуп гитди.

Узук ич ишикде дуруп:

— Мүмкинми? — дийип сорады.

— Мүмкин. Гелиң. Хош гелдиңиз, хош гөрдүк — дийип, Гылычлы орта ёлда Узугы гаршы алды. — Отурың, отурың — дийип отуртды.

— Окувыңызы саг-аман гутардыңызмы?

— Гутардык.

— Гелениңизи билдирмәнсиңиз, хачан гелдиңиз?

— Дүйн.

— Нириде болдуңыз?

— Өз жайымызда болдук — дийип, Узук чаларак йылгырды.

— Ол ненеңси өз жайыңыз? — дийип, Гылычлы бираз геңиргенди.

— Өзүмизем билемзок. Черкез ишан — өз жайыңыз — дийди. Бизем — өзүмизинки дийип йөрүс — дийип, Узук ене чаларак йылгырҗак ялы этди.

— Хе-е.., болды. Черкез ишан — өзүңизинки — диен болса, өзүңизиңкидир. Черкез ишаның бирә бидерек сөзи болмаз, бирем угурсыз ойны. Ерган-дүшек меселеси ненен?

— Ерган-дүшек, гап-чанак, небитине ченли бар.

— Хе, боля. Черкез ишан оңарыпдыр онда. Жай меселәңиз чөзүлипдир, хе-е...— дийип, Гылычлы биразрак ойланан ялы этди-де: — Жайыңыз нирерәкде? — дийип сорады.

— Черкез ишан билен гоңшы.

— Бир ховлудамы?

— Ёк. Ховлымыз-а башга.

— Хе-е.., ай, зыяны ёк. Черкез ишан гөз-гулак болар. Черкез ишаның төверегине бидерек адам барыбилмез. Мен сизиң аркайын яшамагыңыз хакда ойланян. Аманмырадам гачгак болупдыр. Шәхере гелип билмез...

— Ай, ондан башгаларам аз дәл-дә... Олар көпчүликдир.

— Болуберсин, биз оларданам көпчүликдирис. Онсоңам, сизем бейдип йөрмерсиңиз ахыры. Бирине бармалы борсуңыз. Мыдам яныңызда дашыңызы галлап дуран ховандарыңыз болар — дийип, Гылычлы Узугың йүзүне серетди. Эмма онуң йүзүнде «Бирине бармалы борсуңыз» диен сөзүне разылык-нәразычылык аламатыны гөрүп билмеди. Соңра Гылычлы сөзүниң мазмуныны үйтгетди.— Сиз дүйн гелен болсаңыз, дүйнки гүнден айлыгыңыз йөрәп башлар, йөне айлык билен оңмагам хәзир аңсат дәл. Ынха, гөрйәсиңизми? Шу ямалы жалбары гейип йөрүс. Нәтмек герек? Ил тәзе гейип башлар, бизем тәзе геерис. Ынкылап тәзе гейим билен илден сайланмак үчин эдилен дәлдир. Хава, онсоң Ашгабатда аяллар азатлыгы хакда дерс окансыңыз?

— Окадык.

— Окан болсаңыз, сиз аяллар азатлыгы хакда иш алып бармалы боларсыңыз, йөне шу махал өрән кын. Ики аяллыны хасап этмәнимизде-де, үч-дөрт аяллы адамларам ил ичинде аз дәл. Олара: «Аялларыңызы айрың» дийип болмаяр я-да оларың аялларына: «Сиз әриңизден айрылың» дийип боланок. Дийсеңем: «Сизиң нәме ишиңиз бар, биз он аял болуп, бир әре хызмат этжек» диййәлер. Элбетде, ол аялларың сөзлери йүрекден гайнап чыкян берк сөз дәл, бейле сөзлери олара урп-адат дийдирйә.

— Олары урп-адат дувүнчегинден чыкармак герек.

— Догры, сизиң айдяныңыз өрән догры, Узук. Йөне шол берк чигшен урп-адат дувүнчекден чыкҗак болуп, нәче йыллар урундыңыз, чыкып билмедиңиз, онуң чигни өрән берк чигшипдир. Иң ахырында-да, шол дувни ынкылап чөзенден соң, сизем чыкдыңыз. Хәзир бирденкә оны чөзәймек бизе башартмаз. Бидерек омзаберсек, илиң ичинде нәразычылык дөредерис. Шонуң үчинем биз аяллар азатлыгы хакындакы Ленин сыясатыны халкың бейнисини агыртман, ынҗытман, кем-кемден яр ялы орнатмалыдырыс. «Гара гүйч — дөвмек үчин, пәхим-пайхас — дүзмек үчин» дийлен накыла биз догры дүшүнмелидирис. Догры, Шура хөкүметинде аяллар азатлыгы хакындакы сыясат—бир, максадам—бир, эмма ол сыясатда амала ашырмак усулы дүрлүче болмалыдыр. Ненеңси усулда ниресинден нәдип бармалыдыгыны аңлы-парасатлы адама ерли ягдайың өзи айдып дурандыр.

Шура гуллукчылары өрән гечиримли, өрән башарныклы болмалыдыр. Баран еринде өзүни алдырмалыдыр. Мум ялы юмшак, полат ялы берк, пөвризе дашы ялы сап болмалыдыр. Дурмушда гөрелде болмалыдырыс. Болмаса, көпчүлигиң өңүнде сөзүмизиң гымматы болмаз. Саман совран ялы соврар гайдарыс.

Муң түменлик сөзүң шая алмазлар,
Ол кишиниң ыгтыбары болмаса —

диййә. Адама ыгтыбар герекдир — дийип, Гылычлы Узугың йүзүне гарады-да: — Дүшүнйәсиңизми мениң сөзүме? — дийип сорады.

Узук отуран еринде чаларак гозганды-да:

— Дүшүнйән — дийип, җогап берди.

— Дүшүнйән болсаңыз шейле — дийип, Гылычлы ене сөзлемәге башлады. — Башда шәхериң өзүнде түркмен аялларындан кичирәк актив дүзмели боларсыңыз. Ол активе Абадангөзелем гатнашар. Өйде элини увҗап отурандан пейда ёк. Соңра ол активиңизи шәхер гуллукчыларының аялларының хасабына гитдикче өсдүрерсиңиз, шәхер гуллукчыларының аялларыны чекерсиңиз. Шәхер аялларындан активиңизиң саны артдыгыча-да, оба аяллары билен танышлыгыңыз гиңәр. Себәби, активиңизе гатнашян хер бир аялың атасы өйи бар, га-

йын өйи бар. Шейлеликде баржак ериңиз таныш-билишлигиңиз көпелибир. Баржак ериңизи өңүнден пейләп бармалы бор. Хер обаның өзүнде оралрагада вәши, ачык аяллар бардыр. Гүррүң бермәнем, диңлемәнем говы гөрйәндир. Бейле аялларың өйүнде мыдама аяллар үйшмеленем бардыр, сачагам ачыкдыр, чаям демлидир. Ана, шолар ялы аялларың өйүне барсаңыз, эдил тайынжа йыгнагың үстүне барар дурубирсиңиз — дийди велин, Узук гүлүп башлады.

Гылычлы йылгырып:

— Нәме гүлдүңиз? — дийип сорады.

— Догры-да, ил ичинде шейле аяллар кән. Хачан барсаң, өйи долы аял. Сизем: «Тайын йыгнак» дийдиңиз велин, шоңа гүлким тутды.

— Тайын йыгнак-да. Сизе түйс герек ерем шейле аялың өйи. Бир топар аялам онуң гүррүңинден айрылып билмән, эрине кәйидип йөрендир...— диенде, телефон жыңңырдады. Гылычлы трубканы гөтерди-де: «Боля, боля» дийип, еринде гойды.

— Узук, яңы гүррүңимиз гызыгып барярды велин, Черкез ишан жаң эдйә. Эжең гелипдир. Гарашып отырмыш. Сиз барың.

— Онда мен гидейин — дийип, Узук еринден турды.

— Хош, саг болуң.

— Саг болуң.

Узук чыкып гитди.

22-нжи бап

НӘЧЕ ГАРАШСАҢАМ, АЙ ӨЗ ВАГТЫНДА ДОГАР

Черкез ишан Оразсолтан эжәни гетирмәге пайтун иберип, өзи палав биширмәге гиришди. Эртир ир билен гассабың гетирип гиден этини барлады. «Хе..., бу — ёноңурга, бу-да,—гапырганың ёноңурга тарапы, бу-да,— ашыклының юмружа эти, хе.., бу-да, мыхмана хеззет үчин омача. Түйс болайыпдыр. Гассап палава ненеңси этиң герекдигини билмелидир ахырын» дийип, Черкез ишан отуран еринде эти ири-ири дограшдырды-да, еринден чаласын турды. Хасырдап даш ишиге чыкды. Бирденем сакга дуруп, азажык ойланан ялы этди.— Хе.., ичерде бишен нахар билен ачык ховада бишен нахарың

тагамы башга болмалы. Хатда ачык ховада гайнан чайынам тагамы үйтгешик боля. Палавы дашарда эдейин — дийип, гара газаныны деррев тагана атарды-да, одуны туташдырды.

— Хе... Мунуң ягыны ненеңси гуймалы?.. Яглы этмелими, ягсызрак этмелими?.. Элбетде, ол ийжек адамларың ишдәсине гөрә болмалы. Ийжек адамлар яш болса, ишдәлери яманып дуран болса, хова-да совук болса, нәче яг гуйсаңам көп болмая. Ягчы адамлар палавы ийип болансоң, табагың дүйбүнде дурланып галан ягам ичип гойбериберйә. Оразсолтан эже яшы бир чене баран адам, хова-да ыссырак, гел, әй, шунуң ягыны үчден бир эдейин. Жуда ягсызам болса, бүрүнч тагамына гелмез. Ики кәсе бүрүнч, бир кәсе яг боля. Күнжи ягыдыр. Мазалыжа яксам, гарры адамыңам мәдесине дегип дурмаз-ла — дийип, Черкез ишан гызып дуран газанына үч кәсе күнжи ягыны гырмалап гуйды. Яг херекете гелди. Чалажадан жызырдап майдажык дүвмелер бир-бирлерини коваламага башлады. Күнжи ягың сарымтык реңки кем-кемден гоңралып, гаралмага башлады. Ягдан буругсап чыкян түтүн газаны долдурмага якынлады. Эмма Черкез ишан ховлукмады...

— Яг өрән оңат янмалыдыр. Көп аяллар яг жагырдап башландан, от алар өйдүп, горкусына ичине деррев соган ташлая. Онуң үчин яг өзүниң чиг ысындан сапланмая. Соңра гәкилигин азып, гәгирҗек боланында, чиг ягың тагамы гелип дуря. Яг от алар өйдүп, ховлукмалы дәлдир. Яг от алҗак боланда, гара-өрт түтүн болуп, өзи айдар. Шол вагт соган атсаң, яг өзүниң чиг ысындан нова гойман сапланар. Ондан соң асыл гәкилигини аздырмаз. Ана, ала буругсы болуп, гара түтүн бермәге башлады. Инди яг отланжакдыгыны өзи айдя — дийип, Черкез ишан йүзүни кесерәк совды-да, үч-дөрт бөлек соганы оклап гойберди. Яг буругсап, эйменч сес этди. Соганлар гирдаба дүшен ялы айланышып, деррев гара көйүк болуп галды. Черкез ишан янан соганлары кепгири билен сүзүп чыкарды. Демир кепгири билен чоюн газаның гырасына дарың-дарың этдирип какды. Элбетде, палавына гызыгып, кейпи түйс көк болан ашпезлериң газанының гырасына зарңылдадып какмагы умумы хәсиетлидир. Эмма ол сес йөне бир сес дәл-де төверекде гарашып отуранлара палав тагамындан хабар берйәр, агызларыны суварйәр.

Черкез ишан йүзүни газандан хас соварак тутуп, көен ягың ичине чиг эти гойберди. Гара газаның ичинден «чи-г-бишен...» эдип, сес чыкды. Шол халат янан яғ билен чиг этиң гатышып, ачык хова яйран ысы баглы ховла сыгман, көчелери ызарлап гитди. Гүйчли җызырды билен дүйрүгип-йыгрылып барян эти Черкез ишан өзүниң ясы кепгири билен булашдырды. Эт өз сувуна чайканды, җагырдап чыкян сеси песелди, ласырдап гайнамага башлады. Гара газандан чыкян ыс-да үйтгеди. Күнҗи ягың ысыны этиң ысы басып, өзүниң айратын датлы тагамындан хабар берди. Эдил шол вагтда Узук өз ховлуларына гирди. Бурнуны Черкез ишаның ховлусына тарап тутуп: «Бай, бир говы нахар бишйә» дийип, өйлерине гирди.

Эт гоңрас реңкде бөртме болансоң, Черкез ишан бир дограмчаны алып, агзына салды. Гызгын эти агзының ичинде бирнәче гайра өвруп, тиз-тиз чейнеди-де, ювдуп гойберди. «Түйс ищек гойнуң эти экен» дийип, агзыны шап этдирди. Өтен агшамкы дөртгыранҗа-дөртгыранҗа эдип, таганың үстүнде йөрите дoff кәширини этиң үстүне атды-да: «Көпрәгем болса зыяны ёк, паләвы кәшир заяламаз» дийип, үстүнден басышдырды. Терҗе кәширлер гызгыны деррев өзүне чекип, реңки гоңралып башлады. Черкез ишан өтен агшамкы гырып гоян дүйп соганынам газана агдарды-да, ясы кепгири билен булашдырды. «Гой, соганыңам ысы эте, кәшире мазалы орнасын» дийип, газаның агзыны гапак билен япды. Гапдалында гызып дуран, семавара көз атды. Газандакы этиң кәшир сувуна ласырдап гайнашыны диңләп, бираз салым отурды. Онянча семавар ларсылдап башлады.

— Гайнаг сув вагтында тайяр болды. Этиңем, кәшириңем сувы чекилди — дийип, Черкез ишан газаның гапагыны айырды-да, гайнап дуран сувы пагладып гуйды. Түркмениң орта хил нахар газаны долабара сув болды.— Ана, газаның гайнамасы кесилмеди. Бирнәче ашпезлер совук сув гуюп, газаның гайнамагыны кесәййә. Гайнап дуран нахарың үстүне совук сув гуйсаң, ол нахарың тагамы гачя — дийип, Черкез ишан эп-эсли дуз атды. Дадып гөрди-де, агзыны шап-шап этдирип, ене атды. Үчүнҗи гайра дадып гөренде: «Болупдыр, кеми галмандыр, хәзир бираз дузлурак тагам берсе, болдугы бор» дийип, газаны гапак билен япды. Ашагындакы

ожар көзлери газаның дүйбүнден төвереге чекишдирди-де, гайнамыны диңледи. — Болды шу. Инди газан ларсылдап гайнамалы дәлдир. Үч сагат чемеси юваш-жадан быгыр-быгыр эдип гайнаса, нахар түйс өз тагамына гелер — дийип, Черкез ишан чәйнегини гөтерип, салкын сая барды. «Ине, инди иш бир угурлы болды. Палав тайяр болянча, ажыжа гөк чай билен ичегилери ювмалы» дийип, чай ичмәге отурды.

Йөрите отурмак үчин ясалан уллакан кетиң ашагындан акар сув акып ятырды. Гара япрак балхы тудуң саясына гүн дүшмейәрди. Сетирленип экилен бәгүллериң ысы барк уруп, ховлыны ярайын диййәрди. Думлы-душдан ках-ках уруп сайрашян билбиллериң сеслерем эшидилип дурярды. Бу затларың хеммесем ынсаның рухы дүнйәсине аз тәсир этмейәрди. Черкез ишан Узугың ол ховла гелип гиренини энтек әшгәр билмейәрди. Шейле-де болса, шол тарапа бакып, хер бир алан демем онуң йүрегине шыпа-теселли берйәрди. Узук ики ховлының арасындакы гапыдан йүзүни яңы доган ай ялы эдип, гөркезәер тамасы билен Черкез ишан гөз гытагыны айырман середйәрди. Эмма нәче гарашсаңам, ай өз вагтындан өң догмаяр.

Хава, Черкез ишан мумыя ялы ажы чайының ахырыны кәсесине саркырып, ики овурт этди-де, газаның янына чаласын барды. Гапагыны айрып, чалажадан быгырдап гайнайшына сын этди. «Хе... Ине, шу гайнышы боля. Нахары түйс өз тагамына гетирйән содалык билен быгырдап гайнамакдыр. Йөне бирден гайнамы галаймасын» дийип, Черкез ишан бейле янындакы ожакда янып дуран ожар одуң көзүнден пил билен сусуп гетирди-де, газаның төверек-дүйбүне яйратды. «Хе... газаның эдил дүйбүнде гүйчли көз болса кесмекледер. Газаның дүйбүне битен гаймак ялы кесмегем палавың тагамына тәсир эдер. Палав кесмеклемән бишсин, гепем шонда» дийип, Черкез ишан семавара көз атды. Шол вагт арадакы гапы тыкырт эдип ачылан ялы болды. Черкез ишан ялт эдип серетди. Эмма Узук ёк! Ел ачыпдыр.

Семавар ларсылдап гайнады. Черкез ишан дөрт чәйнеги демледи. Семавара ене сув гуюп, көмүр атды. Ики чәйнеги басырды. Икисинем элине алып уграды. Нәтсин? Йүрек талвас эдйәр. Дынгысыз уруп дуряр. Хәзир муң гайра отурып-турмак, Узугың янына йүз гайра

барып-гайтмак. Черкез ишана мәхир-шыпадан башга агрaм салмаярды.

Ана, Черкез арадакы гапа етип баряр. Өкже ере дегмейәр, чәйнеклер сарсмаяр, гола гызгын өтмейәр. Будрәп йыкылса-да, гызгын чәйнеклер үстүне дөкүлсе-де, онуң учин хичди. Чүнки Узугын екеже гайра гысгажык «вай!» эдип чыкан сеси тене дүшен яныгың барысына шол халат мелхем болуп битирҗекдигине Черкезиң йүрегинде шүбхе ёкды.

Энели-гыз — икиси өйде гызыклы гүррүң эдип отырдылар. Черкез ичерик гиренде, Узук гөзүни гиңден ачып гарады. Черкез ишан шол халат гараңкы өйде янан чыраның ышыгына дүшен кебелек дек, ол назардан сыпып билмән, эрк-ыгтыярыны йитирди. Нәме дийҗегини билмән:

— Отырмысыңыз, алың, чай ичиң — дийип, чәйнеклери өңлеринде гойды. Голтугына гысып гетирен уллакан дүвүнчеги чөзүп, икисиниң арасына язды. Түйнүкли яглыгың үстүнде яйран дүрли кемпут, мампаса, ногул-набатларың хер хайсы өз реңкинде өвүшгин берди. Узук бу затлары гөренде, бир зат айдайҗак ялы эдип, отуран еринде чалаҗа гозганды. Эмма хич зат диймеди. Айтҗак зады йүрегинде галды. Йөне габагыны галдырып, әҗесиниң йүзүне середенде велин, чалаҗа йылгырҗак ялам этди. Эмма ол херекетиң хем манысы Черкез ишан учин ачылмадык сыр болуп галды. Белки, ягшылыгадыр. Ким билйәр. Ачылмадык сандык агыр боланы билен энтек гымматлы диймек болмаз, белки, ичинде даш бардыр?..

Черкез ишан геле-гелмәне, газаныны барлады. Былкылдап гайнаян нахарың бугы йүзүне уранда: «Палав дагам болмаз, ысы нененси говы, йөне җогапкәрли ери энтек өңде» дийип, газаның гапагыны гапды. Басырылгы чайыны өңүне алып, салкын саяда ичмәге отурды.

Оразсолтан әҗе Черкез ишан чыкып гайдан бадына:

— Ишан ага сыпайычылыклы, говы адам — дийди.

— Дәдеси нененси адам? — дийип, Узук чаларак йылгырҗак ялы этди.

— Дәдесинеңем гурбаны гидейин. Олар өвлатдыр, дил етирип болмаз.

— Бир вагтда Огулныяз әҗе билен бараныңызда дил етирдиңиз.

— Ай, шонда садагасы гитдигими надыл эдип гойдук. Шу башымыза душен башагайлыгам шондан ялы болуп дур.

— Вий, эже, башымыза иш ондан өң душди ахырын.

— Өңем душен болса, пәлимизиң бир яман ери боландыр-да, балам.

— Хер кимиң пәлине гөрә болса, бизиң кысматымыз өрән говы болмалыдыр, эже.

— Ханы болайямы нәме?

— Болар, эже.

— Белки, худайдыр-да, балам. «Өңүм геленден соңум гелсин» дийлени болсун-да. Ал балам, мампасасынданам, кемпудынданам ий. Теперрикдир. Ишан аганың эли деген теперрик болар. Гурбаны гитдигим, яңы гапыдан гиренде, бурнума бир говы ысам гелен ялы болайды.

— Вий, эже, ол-а нахарың ысы. Палав биширйә — дийип, Узук гүлди.

Черкез ишан чайыны кере-мара ичип боландан соң, сагадына серетди. «Хе... газаның гайнамага дуранына үч сагат болуп баря. Индики бүрүнжими атмагың тайярлыгыны гөрүбермели» дийип, алты кәсе бүрүнжи бир табага өлчәп гуйды. «Бар, бу-да огулпайы» дийип, единжи кәсәни долдурман гуйды. Бүрүнжи улы табагың ичинде совук сув билен ики элиниң аясында овкалап үч өвран ювды.

— Хәй, инд-ә бүрүнчде шепбешик-шире галан дәлдир. Сечеленип ятан зеревшан палав болаймазмыка — дийип, үстүнден йылырак сувы шагладып гуйды.—Гой, йылы сувда-да он-он бәш минут дурсун — дийип, газаның янына барды. Гапагыны айрып, бейледе гойды.— Хе... түйс болайыпдыр. Нахар сувуны чекмәге аз галыпдыр. Ханы инди шу сарымсагынам дишлерини ёкарык эдип, орта арасында гоялы. Ынха, бу юмрук ялы бехинем дөрде бөләге-де, сарымсагың дөрт тарапында гоялы. Ынха, бу юмрук ялы ыслыжа гызыл алмада бехиден кичи дәл. Мунам дөрде бөләге-де, ербе-ер гоярыс велин, бу ныгматларың хер хайсысы өз ысыны палава орнадар. Хава, инди ыслыжа гара бурчуңам ысы герекдир. Оны өң атмак герек экени. Ятдан чыкып баря. Ол ысы палав өрән говы гөрйәндир — дийип, гарабурчы сепишдирди-де, чемче билен алып, чорбаны ысгап гөр-

ди.— Бай-бай-ба.., бүй-ә гулагыңы кесселерем дуяр ялы болмандыр — дийип, Черкез бир ойланды.—Хава—дийип, элини силкип гойберди.— Палавы чейнәп-чейнәп ювдан вагтында, дамагыңы бир ажымтык тагамың какып өтәгиденини өзүңем дуйман галайсаң, гөр, ненеңси ишдә билен ийдир — дийип, Черкез ишан үвелен ажы гара бурчам сепеледи. Газаның гапагыны бир минут япып ачды-да: «Бай-ба... бу ыс-а ахмал болсаң, аягыңы какып, чабыт чалан ялы эдәйжег-ов» дийип, махабат берди. Хакыкатда велин, ол нахарың ысы махабадам дәлди.

Черкез ишан бүрүнжи йылы сувдан сүзүп, газана сепеләп атды. Семаварда гайнап дуран сувы кепгирини ашагында тутуп гуйды. Сув текиз ятан түвиниң үстүңде үч сантиметррәк сайланды.— Самаркант түвисиниң ислейән сув өлчегем шудур — дийип, Черкез ишан бир ойланды.—Хава, иң ёкары жогапкәрлиси—дузуны барламалы — дийип, нахарың гайнап дуран ягсызжа ериңден чемчеси билен алып, үч гайра дадып гөрди.—Болупдыр, кеми галмандыр — дийип, газаның гапагыны япды.— Индики жогапкәрчилик отда болмалы. Газаның дүйбүне көзүң ховры етмели дәл. Газан ялаңы одуның ялны билен текиз гайнамалы. Болмаса, палав ала бишер, дүйбүне кесмек битер — дийип, Черкез ишан газаның ашагында галан-гачан көзлери төверөге чекишдирди. Тагтадан йөрите тайярлап гоян одуныны якмага башлады. Юкажык тагта одун газаның төверегини гаплап, ялын билен яныл башлады. Гара газан жоша гелди. Черкез ялыны кемелтмән, юкажык тагталары газаның ашагына дынгысыз оклап отурды. Ялын нәче гүйчли болса-да, газаның ашагына көз дүшмеди. Ласырдап ярылара гелйән газаның гитдикче ласырдысы песелмәге башлады. Ласырды песелдигиче, Черкез ишан хем одуны песелдип башлады. Газаның гайнам сеси галды. Черкез ишан гулагыны якын тутуп диңледи — Гайнамы гутарыпдыр — дийип, гапагы галдырды. Буга чишен түвүлер доян гурчук ялы болшуп ятырдылар. Хер бир бүрүнч ятан еринде кәшириң сарымтыл реңки билен өвүшгин берйәр. Черкез ишан өзүниң уллакан туркмен чемчесиниң аркасы билен палавың хер ерине какып гөрди. Палав ашагы билен сарсып, гүп-гүп эдип сес берди, сув-сөлден нам-нышан галмады диен хабары берди.

Черкез ишан демир кепгирини газаның ич йүзүнден палава сокуп, төверегине бир айлады-да, газаның гырасына зарңылдадып, какып гойберди. Ол сес хем өз еринде герекди, ашпезиң нешесиди. Палавы агдармак үчин уллакан кепгирини боя-бой сокуп гөтеренде, сарымсакдыр бурчуң, бехи, алма, соган кэшириң эт-ягың ысы гатышып, айратын якымлы гүйч билен Черкез ишаның бурнуна урды. Ол кепгирини газаның үстүнде тутуп дуран еринде:— Бай... бай... ба-ха... Бу ыса кем ишдэлере-де төңңе баглатҗаг-ов — диенде, Гылычлам көче гапыдан гирди. Палавың гүйчли ысы онуң хем бурнуна урды. Хатда гоңшы ховлуда Узук дагам даш чыкыпды. Олар хем йүзлерини палавың ысы гелйэн тарапа өвүрдилер.

Гылычлы гапыдан угранда:

— Магсым, нэме бейле палавыңа махабат берйэсиң-ле? Салам — дийип, газаның янына гелип дурды.

— Валейким-эс-салам. Бу палава нэче дийсең махабат берҗек велин, махабатың хич бирем палавың дереҗесине етмэн, бэрден айланып гайдыберйэ. Бу кем ишдэлерем йыланың дили ялы ялмандырян палав болупдыр — дийип, Черкез ишан палавы агдарып болды-да, газаның гырасына зарың-зарың этдирип какды.— Хэй, залывад-а! Газанам: «Палав-палав» дийип геплэйҗек боля — дийди-де, кепгирини Гылычлының элине тутдурды. Уллакан чемчесиниң узын сапы билен палавың үстүнден дүйбүне барянча дешишдирип, йүзүни текизледи. Гапагы гапды. Арассаҗа мата билен бур чыкмаз ялы эдип, оңат басырды.

— Ине, инди палав янкы дешиклер аркалы бугуна бишер, тагамына гелер, ашакда дуран якымлы ысларам бүрүнч өзүне сиңдир. Ана, онсоң түйс сечеленип ятан зеревшан палав болар. Ханы, йөр, бир чэйнек чай ичели. Палавың иши гутарды.

— Шу бир агдараның билен боларми?

— Ики агдарлана мен палав диймен. Үч агдарсаң-а, хол шэхериң нахарханаларында бишйэн тагамсыз ашы болар.

— Палав биширмэни сенден өвренэймели экен.

— Палав биширмэни менден өвренэйсеңем болар, йөне оны өвренэймегем, өвредэймегем еңил иш дэл.

— Нэме, ислэн адам бирки гайра дуруп серетсе өвренер-дэ.

— Өвренер, эгер-де шол адамың тагам хакындакы дуйгусы йити болса.

— Ол нененңси, адамың тагам хакындакы йити дуйгусы?— дийип, Гылычлы чайлы чәйнеги өңүне чекди.

— Йити дуйгусы шейле: илки биленә-хә, ашпезиң мәдеси сагат болмалы. Гаты эрбет хоранам болмалы дәл, чүмхөрегем. Хоран болса, адам тагам танамая. Себәп агзына алан зады ченден дузлы, туршы, хатда аҗанам болса, бал ялы дегйә. Ишдәси аждарха ялы чекип, чейнемәге гойман ювутдыря. Нахарың хут өз тагамыны дуйман галя. Чүмхөрегем онуң терсине, нененңси тагамлы нахарам болса, кем ишдә билен ийиә. Нахарың хакыкы тагамыны долы дуймая. Ана, шонуң үчинем ашпезиң ишдәси орта халда сагат болмалы. Ыс алшы гүйчли болмалы. Йөнеҗе ысларыңам бир-бириңден тапавудыны селҗермели. Себәп палава атыляң тагамларың саны өрән көп: соган, сарымсак, кәшир, кишмиш, гаралы, алма, бехи, как... ене шонча тагам атмак боля. Палава нененңси тагам берҗек болсаң, тагамлары өзара ылалашдырып, белли бир мукдарда атмалы. Йөне чем геленини ташлашдырыберсең, палавың меңземегине зыяндан башга пейда этмез...— диенде, Абадангөзел, Узук, Оразсолтан эҗе үчүси ортакы гапыдан бәрик сайланды. Черкез ишан отуран еринде бир гозганды-да:

— Абадангөзелем гетирипсиң-ов — дийди.

— Абадангөзели гетирмедим, өзи гелди.

— Биле геленсиңиз-дә?

— Хава, биле гелдик.

— Бай, бүренҗеги, бөрүгем айрыпдыр-ов.

— Бүренҗеги, бөрүги шәхере гелен гүни айырды.

— Догры-да, гой азатлык шемалы йүзлерине говрак чалсын...— дийип, Черкез ишан сөзүни соңлап-соңламанка, Абадангөзел:

— Саламәлик — дийип, эгилди. Черкез ишан саламыны алды. Оразсолтан эҗе:

— Аманмысыңыз, аман-сагмысыңыз?— дийди.

Гылычлы:

— Шүкүр — дийип, җогап берди.

Черкез ишан:

— Абадангөзел, бөрүги нәдәйдиңиз?— дийип йылгырды.

— Ай, бир совуклы гүн Гылычлыны йылатмак үчин пеҗе салайдым.

— Гылычлы одун танып бермедими?

— Одуны нәдейин, бир гыш якарлык болды.

— Вах, оны палавың ашагына салмалы экен.

— Ёк, ысына зепер етир. Ханы биз-ә палав иймәге гелдик. Шунча гарашдык, хабар болмады. Сабрымыз сув болды. Ахыры топарланышып индик — дийип, Абадангөзел гүлди. Узук йылгырды. Оразсолтан эже сарсман дурды.

— Ишан, палавыны басымрак демини алдырып, өңлеринде гояймасаң, Абадангөзел газаныңы гөтерип өтәгитмеденем даш дәлдир — дийип, Гылычлы гүлди.

— Вах, инди шоны гуяра пурсат берселер, мен разы-ла. Аслында Абадангөзел, сиз бу ховлуда палав бишйәндигини нireden билдиңиз?

— Вий, билмән нәме, шемаллы гүн Хывада палав бишсе, ысыны алып: «Гылычлы йөр, иймәге гидели» дийип, шунча дызаян вели, Гылычлы эденок.

— Бай-бо-ов.., йөне палавың демини алдырмага бир изин бериң.

— Изиндир. Йөне Гылычла-да палав биширмәни өвредиң.

— Мен өзүм сизе ашпез болаярын. «Гук» дийсеңиз, барар дурарын.

— Ёк. Оныңыз болмаз, ишан ага. Мениң ашпезим өз өйүмде болсун.

— Сиз ашпез болан болуп, мугт палав ийип йөржексиңиз велин, оны Абадангөзел этмез — дийип, Гылычлы буларың сөзүне гошулды.

Черкез ишан еринден турды-да:

— Оразсолтан эже, жая гиржекмисиңиз? Шемалсызрак ер, ханы йөрүң — дийип, өе алып гирди. Эмма Черкез ишан Узук дагыны өйде отурдып, өзи даш чыканда, йүрегиниң гылла ярысы ичерде үзүлип галаяндыр өйтди. Шейле-де болса, олар үчин нахары айратын гуюп, өе алып барды, өзлери болса дашарда иймәге отурдылар. Элбетде, Черкез ишан Узук билен бир жайда отурып, нахар эдинмәни йүрекден ислейәрди. Ким-де болса, Узугың янында палавы өвүп, ики агыз сөз айдайса, хас хем говы болжакды. Йөне ол затларың ери дәлдир.., Белки хем, вагты гелен дәлдир?.. Асла онуң Узук хакындакы арзувы душ гелжекми я-да шемал ялы шовлап, душүндан гечип гидибержекми?.. Ол хакда-да өңүнден белли бир зат айтмак өрән кынды. Чүнки сөй-

гиниң сырлы ачары Узугың йүрегинде яшырын ятырды. Узугың йүрегиниң инче сырыны окамак, өвренмек, билмек өрән кынды. Бир вагт Черкез ишаны молла гетирмәге иберәгеде, өзи гайып болаян Узук ол. Ондан соң онуң йүрегиниң сөйги хатыны ненеңси окажак?..

Хава, нахары ичерде-де, дашарда-да алышдылар. Шол вагт чагырылмадык мыхман пейда болды. Бекмырат бай аңырдан салам берип гелди. Хөдүр-хормат билен оны нахарың башында отуртдылар. Үзлем-саплама-гада бир-бирине сөенишмейән гүррүң довам этсе-де, ончаклы гызыкмады. Чүнки бу махал бу ере Бекмырат байың гелмеги ол ерде отуран адамларың хич бирине-де душнукли дәлди. Узугың шу ердедигини билип, белли бир максат билен гелипми я-да хич затдан бихабар, төтәнден геләйипми, энтек аян зат ёкды. Йөне ненеңси болса-да, онуң гелмеги барысының якасындан кыркаяк гирен ялы этди. Айратын хем Бекмырат байың шейле тагамлы нахардан ишдәмен иймезлиги отуранлары бир хили иңкисе гойды.

Хава, ким ишдәли ийип, ким ишдәсиз омын этдилер. Бекмырат бай элини сачага сүпүрип, галан яг ёкуны муртларына чалышдырды-да, еңсәк сүйшди.

— Берекет бер-э, өрән тагамлы нахар болупдыр. Хава, шәхер кеселханасында бир сыркавымыз ятырды, шоны гөрәейин дийип бардым велин, гойбермедилер. Яралы гетирдилер — дийип, Бекмырат бай ене элини муртуна етирди.

— Ол ненеңси яралы?— дийип, Черкез ишан бир хили болды.

— Ай, гумда атышык болупдыр.

— Ол ненеңси атышык?

— Билмедик-дә, бир тарап-а атрядлар болмалы, бейлеки тарапам я галтаманлардыр, я-да гачакчылардыр-да.

— Сиз оны нирeден эшитдиңиз?— дийип, Гылычлы отуран еринде бир гозганды.

— Ай, холха, кеселхана дөрт араба яралы гетирдилер...— дийип, Бекмырат бай сөзүни соңламанка, Гылычлы:

— Отрядмы?— дийип сорады.

— Атряддыгыны-бейлекидигини билемок, гараз, шол ерик гетиреңлери гумда атышып, ярадар болануөлен-дә.

Гылычлы билен Черкез ишан отуран ерлеринде бир-бирлеринин йүзлерине середишди.

Бекмырат бай эвмезлик билен:

— Мен-э бу затлардан хабарыңыз бармыка өйдүпдим — дийип, ювашлык билен муртуны сыпап гойберди.

Бейле хабардан соңра Гылычлы дагы чаласын турдулар. Көчэ чыкан ерлеринде, Бекмырат байдан айрылышдылар. Гидип баряркалар:

— Сен яңкының болшуна, хий, дүшүндиңми?— дийип, Гылычлы Черкез ишаның йүзүне серетди.

— Нэме, сөзүне ынанмаҗак болямың?

— Ёк, ынанмазлык дэл, эдил шу махал дурмушың хайсы буҗагынын дөкүлҗекдигини билмек кын...— дийип, Гылычлы сөзүни соңламанка, Черкез ишан сакга дурды.

— Аслында шол шу ерик нэме үчин гелди?

— Мен нэбилейин, сең өйүңе гелди. Бил-дэ нэме үчин геленини.

— Хенизе-бу гүне ченли Бекмырат бай менин өйүме гелен дэлдир...— дийип, Черкез ишан дуран еринде ойланды.

— Сен ойланып дурма-да, өйүңе бар. Кеселхана мен өзүм барарын — дийип, Гылычлы кеселхана уградьы. Черкез ишан ызына доланды.

23-нҗи бап

ДЫМЫП ЯТАН ЧӨЛҮҢЕМ ӨЗ СЫРЫ БАР

Узук дагының гүррүңе келлелери мазалы гызыпды. Аңыркы җайың ичинде тагамлы палав, гызыклы сөхбет билен Бекмырат байың гелип-гиденинден хем бихабар галыпдылар. Черкез ишан көчеден доланып геленден соң хем олара хич зат айтмады. Чүнки Бекмырат байын гелип-гитмегем, кеселхана яралыларың гетирилмегем оңлы хабар дэлди. Олар ялы ярамаз, гүмүртик затларың такыгына етмэн, бир зат айтмагы Черкез ишан халамазды. Шонуң үчин хем ол аяллара гөрүнмэн, багда отурды.

Элбетде, гумдакы чакнышыгың йөнелик билен гутармандыгы Черкез ишана эййэм аянды. Йөне отряд-

даки таныш-билишлеринден ким өлүпдир, ким ярадар болупдыр, ким аман галыпдыр, энтек ол затлар мәлим дәлди. Черкез ишан отуран еринде отрядда ишлейән чаларак танышларынам бирин-бирин хыялы халда гөз өңүне гетирди. Оларың хич бириниң хем сызысының гопмагына-да разы болмады. Йөне, нәме үчиндир, Дурды онуң гөзүне айратын якын гөрүнди.

Узук билен Абаданың арасында гүррүң өрән гызгаңлы барярды. Олар гечмиши ятласаларам, гелҗеге гөз айласаларам, дурмушың шу гүнки өзлерине эдйән тәсирлери хакында геплеселер хем сөз түкенер ялы дәлди. Элбетде, шол дөвүрде думлы-душда, якында-дашда, гөзлериниң өңүнде, хәлими-шинди гопуп дуран дурмуш хадысаларының хеммесиниң өзен-дамарларына ченли дүшүнмекден энтек олар хас узакда дурярдылар. Шейле-де болса, оларың чагалыгындан бәри гөзлериниң өңүнде үйтгемән дуран дүнйәниң бирденкә чарх ялы айланыбермеги олара ченден-чакдан гүйчли тәсир эдипди. Олар үчин шәхериң бүтин дурмушы, хатда көчелерине дүшелен дашларындан башлап, турбасындан чыкян түтүнине ченли тәзелик хем тәсирли затды. Ол дөвүрде Узук билен Абадан ялылар диңе тәзелик хем тәсир билен яшаярдылар. Шонуң үчин хем оларың арасындакы гүррүңем өрән гызыклыды, гутарар ялам дәлди.

Оразсолтан эҗә шәхер бүс-бүтин башга хили тәсир эдйәрди. Шәхериң ысы оны тутярды. Шәхериң четинден гиренден: «Башым айланя, йүрегим буланя» дийип башларды. Шонуң үчин хем ол шәхери тутушлыгына гөрсе-де, онуң айратын-айратын үйтгешик, гең-энайы затларыны гөрүп билмезди. Шейлеликде шәхер оңа уллакан тәсирем галдырмазды. Гайтам шәхериң эрбет, демиңи тутуп барян порсы ысы оны хеләк эдерди. Шонуң үчин хем ол Узук билен Абаданың гүррүңине-де ончаклы гатышып билмеди. Онуң өз гайгы-аладасы барды. Бар пикири-зикири Узугың гараматыны тизрәк бириниң үстүне атып дынмакды. Онуң екеҗе гүн хем башы бош гезмегини ислемейәрди. Аслында Узугың тәзеки дурмушы: шәхер, гуллук, айлык, көчеде өз ыгтыярлы гезмек... диен ялы затлар Оразсолтан эҗе үчин гараңкы, өрән хем гараңкы дүзгүнди. Ол гызының гараңкыда екеҗе гадам басмагыны ислемейәрди. Хер басан әдиминиң ашагы опурылып, дик башы ашак өтәгитҗек ялы, ене-де бир

беланың үстүнден барайжак ялы болуп, мыдама салы сув үстүнде сандырар дурарды.

Оразсолтан эже башыны яссыга гоюп ятан еринден дикелди.

— Ысы гурмуш шәхериң порсы ысы халыс тутды. Йүзүм-гөзүм дүшүп гелйә. Багың көлегесине барсам, ягшырак болмазмыка — дийип, даш чыкып гитди. Айланып-доланып, Черкез ишаның янына барды. Эп-эсли вагт месавы гүррүң эденлеринден соң, икисем максатларына якынлашып башладылар.

— Ишан ага, Узук жан-а окап гелди, гуллукчы болды диййәлер. Онуң үчин мениң гайгым кемеленок. Чар тарапындан ганым окы гезелип дуран ялы, ене бир бела учурайжак ялы, мыдам йүрегим эндирәп дур.

— Ай, Оразсолтан эже, эне йүрегидир ол. Эне йүреги хич вагт парахат болуп билмез. Мыдам өз перзендиниң үстүнде деңиз сувы ялы эленип, чайканып дурмалыдыр. Себәби, перзент озал башда эне-атаның мәхри-сөйгүсинден вижуда гелйә, ёкдан бар боля. Перзент эне-атаның гөзүне гөрнен, кемала гелен сөйгүсидир. Онсоң эне йүреги өз перзендиниң үстүнде нененси эндиремесин?

— Вах, шол айданыңыз, ишан ага. Эндиремез ялы болан дәлдир бу йүрек. Шу махалам отырын велин, Узук жаның бирденем: «Вай эже!» диен чиркин сеси чыкайжак ялы болуп дур гөвнүме. Дагды болупдырын.

— Дагды болмаз ялам болмадыңыз-да, Оразсолтан эже.

— Шейле-дә — дийип, Оразсолтан эже азажык агзыны тутуп отурды-да, ене геплемәге башлады.— Тоба, чайкелиң товугың жүйжесини пенжеләп гөтерип гидибериши ялы, өйүнде отыркан, чагаңы алып гидиберселерем, өлүб-э болмажак экени. Эне пахыр: «Хай-вай!» эден болуп галыбир экени, тоба!

— Эне пахыр: «Хай-вай!» эден болуп галыбир. Гүйч гөренде, йүң газыгам ере гидип баряндыр, гөрсең.

— Шейле экен.

— Шейледир, Оразсолтан эже.

— Шейле болса, мен ене горкян. Шәхере геләйипдир-ов, гуллукчы болайыпдыр-ов дийип, мен ынжаламок. Бир дегерли адамың үстүне гараматыны атянча, мениң мыдама салым сув үстүнде ыранжак дуржак.

— Ай, ол өзүңизе баглы зат, Оразсолтан эже, тизлесеңиз, тизленер дурубир.

— Бизиң тизләнимиз билен болян болса, биз шоны тизлежек-ле.

— Онда бөкденжи нәме?

— Бизиң тарапымыздан-а бөкденч ёк, ишан ага.

— Мениң тарапымданам-а бөкденч ёк, онда болупдыр-да?

— Болян болса болупдыр, йөне тизлемек герек, ишан ага.

— Менден чөзүлжек ери тизленер, Оразсолтан эже, йөне гызыңыз разымы, гүррүңлешдиңизми?

— Гыз разы болар. Эйлең-бейлең дийибержек болса, «лал бол!» диерис.

— Хе.., гөрдүңизми, Оразсолтан эже, өзүңизем бир затлар аңлаян болара чемелиңиз. Ол бир вагткы элиңизден алдыраң агзы сарыжа шуңкар гушуңызың агзының төверегиндәки сарыжа тегмиллер эййәм-эййәмлер айрылыпдыр. Догры, сиз — эне, ол — гыз. Шүбхе ёк. Энели-гызың арасындакы мәхриң, хормат-сарпаның гүйчлүдигине-де шүбхе ёк. Йөне дурмуш гурмак, ян ёлдаш сайламак меселесинде эне билен гызың арасында бир топар дүшнүксиз сораглар пейда болар. Белки, ол сораглара сиз дүшүнибем билмерсиңиз. Ана, шол ерде-де сиз өз өндүрен перзендиңизиң дилине дүшүнип билмишиңизе гыжалат чекмели боларсыңыз...— дийип, Черкез ишан сөзүни кесди. Энтек онуң Оразсолтан эже билен этжек гүррүңи көпди, йөне шол вагт Гылычлының гелмеги сөзи башга яна совды.

Черкез ишан еринден чаласын турды-да:

— Ери, хабар?— дийип, Гылычлының йүзүне серетди.

— Хабар өверлик дәл, магсым...

— Бе...

— Хава, харапчылык көп болупдыр. Берди агыр яраланыпдыр. Отрядың команда ыгтыяры Дурдының элине гечипдир. Ол хенизем гумдан гайтмандыр.

— Өлен-йитен ёк герек?

— Өлен-йитенем бар.

— Ол атышанлары кимкән, галтаманлармыка?

— Ёк, галтаман дәл болара чемели. Гачакчыларың эрбет улы ордасы билен чакнышыпдырлар.

— Бе.., олардан яралы-бейлеки гола дүшен болмадымыка?

— Олар гола дири дүшмейәлер. Гола дүшәйҗек ерлеринде өзлери өзлериниң чат маңлайындан гоюп, отлап гойберйә. Оларың арасында гола дири дүшмезлиге касам бар ахыры — диййип, Гылычлы махоркасыны доламага дурды.

Бираз ойлананадан соң, Черкез ишан хем сөзлемәге башлады.

— Бекмырат байың яңкы гелип-гитмеги йөнелиге болмалы дәл. Шол гачакчыларың хайсы гүн, хайсы ерден инҗегинем, отрядың гума чыканынам билмели. Шол гумдакы чакнышыгың болҗагам, боланам шол бада Бекмырат бая аян боландыр.

— Догры, белкем, аян боландыр, йөне биз шоны «-дыр» билен айдяс, «-дыр» билен айдылан зат шүбхели боля-да — диййип, Гылычлы махоркасыны күкедип гойберди.

Черкез ишан:

— Менем кеселхана барып гайдайын — диййип, уграды.

Сораг-идег билен ол Бердиниң ятан җайыны тапды. Эмма Черкез ишан гирмәнкә, бир ак халатлы гирип гитди. Ол Торлуды. Бердини сорамага гелипдир.

— Ери Берди, ганыматлашямың? — диййип, онуң үстүне абанып отурды.

Берди ондан гөзүни айырман, эп-эсли серетди. Сонра габагыны сүзүп хем бираз ятды. Ене-де бирден гөзүни ачып серетди-де:

— Сен аңыррак отур. Мени богуп, өлдүрмәге гелдиңми?! — дийди.

— Мен сени сорамага гелдим. Мен Торлы, танаңокмы? — диййип, отуран еринден бираз еңсерәк сүйшди.

Берди равгатсыз ягдайда гөзүни сүзди. Соңра эп-эсли вагтдан ене өзүни дүрсәп, хаялҗа геплэп башлады.

— Мен сени танаян, Торлы... Мен сени гаты говы танаян. Сен нышаналап атан окларың нирелеримден дегендигини дерңемәге геленсиң. Гөрдүңми. Еке бир еримденем дәл, көп еримден дегди, йөне мен өлмен...

— Берди, айдяның нәме? Мен сенден ок атамок. Мен сени сорамага гелдим.

— Боля, сорамага гелен болсаң, мен өрән говы. Ги-

дибер, соң хасаплашарыс...— дийип, Берди ятан еринде йүзүне ак простыняны чекди.

Торлы усуллык билен еринден турды-да:

— Самраяр өйдйән — дийип, Черкез ишаның йүзүне серетди. Ол дик дуран еринде эгнини гысып гойбермек билен «билмедим» диен нышаны берди. Онянча ак халатлы аял гелип, дел адамларың барысыны чыкармага башлады. Нетижеде Черкез ишан Берди билен гүрлешип билмән, шол ерден гөни өйүне гайтды. Торлы болса кеселханадан чыкан еринде, бир гечип барян пайтуны саклап, мүнүп гитди. Шәхериң четрэгиндәки бир ховлудан эли чакланҗа чемеданлы адамы янына мүндүрип, пайтунча «Сүр!» дийди. Пайтунчы сүрди. Гүн яшды, гаранкы дүшди, ене сүрди. Ёлсуз-ёдасыз ерлер билен айланып-доланып, ахыры бир ерде гумы алкымлап дурды. Пайтун дуран бадына Торлы гаранкының ичинде зым-зыят болды.

Гиже гаранкыды. Алла җәхеннемлерден шейтаның чырасы ялы чала гөрүнйән ышыҗаклара гаранында, обаның отурышы өрән дагыныкды.

Пайтунчы ёлдашындан:

— Нирәк гелдик?— дийип, пышырдап сорады.

Чакланҗа чемеданлы ёлдашы:

— Билмедим — дийип, ювашҗа җогап берди. Сонра буларың арасында гүррүң болмады. Гиже-де, оба-да дымярды, буларам дымды. Аслында бу ери обамыка-бери? Ким билйәр?.. Оны дымып дуран гаранкы гиже билмесе, билер ялы дәлди.

Бир хаюкдан соң Торлы гелип, чакланҗа чемеданлы адамы алып гитди. Ол адамы алып баран чөп күмесинде янян пелтели чыраның ышыгында орта арада ятан адамың йүзи зордан гөрүнйәрди. Чакланҗа чемеданлы онуң янына чаласын гечди.

— Аманмырат, халың ненең?— дийип, элинден тутды.

Аманмырат гөзүни гиңден ачып, онуң йүзүне серетди.

— Гелдиңми, догтор? Мениң жаныма тетәрик бол, ёгсам мен өлйән — дийип, узындан узак инледи.

— Аманмырат, мерт бол. «Өлйән» диен сөзи агзына алма — дийип, Бекмырат бай инисине бираз гахарланан ялы этди. Чүнки сыркав адамың: «Өлйән» диймеги ягшы аламат дәлди.

— Өлмерсиң, Аманмырат. Хәзир бежерерис, агырың азалар — дийип, доктор хем өз ишине гиришди.

Отряд билен гачакчыларың бу сапаркы чакнышыгында Берди билен Аманмырадың япланан аланлары габат гелипди. Шонуң үчин хем олар бир-бирлерини танан болсалар-да, танамадык болсалар-да, гаравула мүндүрип, агдармак угрунда нәче җан эдендиклерине, элбетде, шүбхеленмек болмаз. Йөне ол чакнышыкда ики тарапдан атылан ок өрән кәнди. Кимиң окуның киме дегендигини билмек хем кынды. Онуң герегем ёк, чүнки хайсы окам болса, душман окы-да.

Аманмырадың ганыны көне пагтаның яңыгы билен бада-бат сакладылар. Эмма доктор ол затлары ювуп-ардып, өзүче бежермәге башлады. Данданың өң янында ишини гутарып, ызына гайтды. Аманмырады хем өңки ятан еринден башга бир ере үйтгетдилер. Инисини бежерип гиден доктор Бекмырат байың көне ашнасыды. Шейле-де болса, оңа ончаклы бил баглап билмеди. Асла соңкы вагтларда Бекмырат байың ынаныпатыны баглаян дашы ёкды. Ол доган гүне ынанмаярды, догжак гүне ынанярды. Ыса-Мәтиниң бир гүн гүндогардан гелмели болшы ялы, иңлислер хем гүнбатардан бир гүн гелмелидир дийип ынанарды. Шол ынанҗы билен хем яшарды. Эмма Торлы бейле ынанч билен яшмазды. Онуң ынанҗы башга хилиди. Ана, олам Аманмырадың янындан гайтды. Еке өзи атлы гайтды.

Асман белентди, гөзъетим гинди. Гарагум чөли дымып ятырды. Ол уммасыз гиден мәхнет чөл өзүниң дыммагы билен Торла үйтгешик тәсир этди. Хатда «Ойлан, Торлы», диен сес онуң гулагына-да гелен ялы болды. Торлы шол халатдан ойланып башлады.

«Торлы, сен хәзир нирелерде гезип йөрсүң? Нәме ишләп йөрсүң? Максадың гачакчы болмакды, бай болмакды. Гачакчам болдуң, эмма бай болмадың. Өйүңде аркайын ятмадың!.. Нирә гиденини сениң чагаларың билйәр ахырын. Йөне нәме үчин вагтында өйүңе гелмәниң себәбини вели биленоклар. Хәзир оларың барысының гөзлери ёлда. Йүрекҗиклери товшаның чагасыныңкы ялы бөкүшип дурандыр. Сен оларың йүреклерини бөкдүрмек, гөзлерини петредип, ёлуңа бакдырмак хакда ойланмандың ахырым. Сен олары хорлукдан-харлыкдан гутармак, бол-элин яшатмак хакда ойланыпдың. Максадыңа етдиңми?» диен сорагың үстүнде Торлы

ёл бойы ойланса-да, белли бир уч чыкарып билмеди, өзүне өзи: «Гаты тайга ерлерде йөрейәсиң... Гылдырган үстүнде йөрейәсиң...» дийип өйүне етди.

24-нжи бап

ЫНСАН ДУЙГУСЫ—ДҮЙПСҮЗ ГУЙЫ

Узук бир гүн өйүне гелсе, столуң үстүнде хат ятан экен, оны алып, окамага башлады.

«Узукжемал, өйүңизе биругсат гиреним үчин өтүнч сораян. Мен гиренимде, бир нәтаныш аял отуран экен. Бир ужыпсызжа совгат гетирип, нахарханаңызда гойдум. Шоны өз адыңыздан Бердә элтип берәгеде, халындан хабар алып гайтсаңыз, ынсанчылык нукдай-назарындан кем болмазды.

Сылаглы хормат билен Черкез»

Узук хаты окап гутарандан, гөзлерини бир нокатдан айырман, ойланмага башлады.

«Догруданам, Черкез ишаның мени йүрекден сөййәндигине шүбхе ёк. Йөне нәме үчин мени Бердиниң янына ибержек боляка?.. Берди билен арамызың нененсидигини дерңежек болямыка?.. Я-да бир вагт сөйшүпдирлер, агыр гүнүнде, гой, халындан хабар алып гайтсын дийдимикә?.. Белкем, шейледир. Ынсанчылык выжданы гойян дәлдир. Хакыкатданам, Черкез ишан пәхим-пайхасыны өрән гиңден өврүйән адам. Элбетде, онуң рухы дүнйәсине гөз айлап, белет болмак, дүшүнмек өрән кын...» дийип, Узук Черкез ишаның гоюп гиден хатыны ене алып окады, ене ойланмага башлады.— Ол мени бир вагт эели хүжрә чагыранда, башга бир хили адамды. Шонда мениң йүрегимде оңа дөрән йигренч эгсилер ялы болманды, йөне инди ол үйтгәпдир, башга хили адам болупдыр — дийди-де, Узук өз пикирини терсине ызарлап башлады.— Догруданам, мен шондакы йүрегимде дөрән йигренжи хенизе-бу гүне чеңли саклап йөрүн. Эмма шонда ол маңа нәме этди? Эели хүжрә чагыртды, өз сөйгүсини беян этди. Өз сөйгүсини беян эдени үчин, ол гүнәкәрми?.. Хатда эели хүжрә чагырданы үчин гүнәкәрми? Себәби, душушмага башга хили ягдай ёкды. Догры, эели хүжрә чагырданы үчин, сөйгүсини дүшүндирени үчин ол гүнәкәр дәл. Йөне ики

хелейиң үстүне маңа сөйги мукамын чалып берени үчин, ол гүнәкәр! Олмы гүнәкәр, я дөврүми?—дийип, Узук улудан бир демини алды. Гөзлерини бир нокада дикип, ене ойланмага башлады.—Хава, дөвүр депдерчеси сахыпа-сахыпа агдарылып гидип баря. Ханы ол иң соңкы язлаг, ханы ол Берди билен огрын-огрын бакышан гүнлеримиз?.. Гитди, хеммеси гитди, онда-да ызына гараман гитди. Ол вагт гара сачларым гөвсүме етмәнди, инди дызыма етди—дийип, Узук чалажа йылгырҗак ялы этди.—Тәсин зат!.. Я-ха сөйги оды туташанда, акыл азашып, баш айланяр экен, я-да акыл азашып, баш айлананда, сөйги оды туташяр экен... Шоларың хайсам болса, акыл-парасады сөйги одуна яндырмалы дәл. Себәби, сөйгини бир пасылда җошуп, кенарыны юмрүп барян йыкгынчы сил сувуна меңзедип болян болса, акыл-парасады мыдама долуп-акып, ләлезар дөредйән дуры сувлы дерялара меңзетмек боларды. Шонуң үчинем адамзадың хер бир дөврүнде-де акыл-парасады сөйгүсиниң үстүнден хөкүм этмелидир. Акыл--парасатдан үстүн чыкан сөйгини арасса сакламак болмаз. Ол сөйги эдил сил сувы ялы буланар... Догры, буланан сил сувуны вагт дурлар, йөне буланан сөйгини велин, вагтам дурлап билмесе герек?.. Белки, йүрек дурлар?.. Ах, йүрек тарыны гырян шол буланан «сил сувы» дәлми нәме?!.» дийип, Узук еринден зөвве галды. Усуллык билен йөрәп, пенҗирәниң өңүне барды. Ики элини текҗә дирәп, дашарык серетди. Новрузың ак гары ялы юмшаксы ак гүле басырылып отуран армыт агаҗындан гөзүни айырман сын этди. Эмма шейле гүл безегли гөзел гөрк-де, онуң чуңнур ой-пикирине гарк болуп, тиз гөзүнден йитди. Бирден хем гүл безегли армыт агаҗының орнунда огланлык чагы гөрүнди. Хемме затдан бигам ойнан гүнлери гөзүниң өңүне гелди. Бойдаш гызлары билен үйшүп-үйшүп, ләле каканларында, голларың яңланып гидйәни ядына дүшди. Дуран еринде йүреги чагалык бегенҗинден долуп галды. Өсүп барян гулпак сачының йүзүне дүшүп, зыян берени үчин, өңүрти боганы, соңра чортмаҗык эдип өрени ядына дүшди. Ногта ялы гара сачының өсүп, гөвсүнден ашак дүшен вагтында туран тупан ядына дүшенде велин, онуң бүтин дүнйәси гараңкырап гитди. Узук дуран еринде гөзүни берк юмды. Тупан гөтерилди, гомлар галкды. Бир-бирине чакышян гомлар парка-парка

ярылмага башлады. Узук эйменч тупан ичинде галды. Гүйчли тупан акгыны оны ол гомдан ол гома уруп, ол кенардан ол кенара дартып алды-да гитди, Узукда не ыгтыяр гойды, не-де — межал. Чүмдүрди, чыкарды, батырды, гарк этди. Ол гомдан ол гома ура-ура, ахыры бир кенара зыңды. Узук пикиринден хопугып ойнанда, ене яңкы патрак ялы ак гүл болуп отуран армыт агажына гөзи дүшди. Гүл безегли гөзел бага сын эдип, ачык ховада чуңңур-чуңңур дем алды. Дүнйә гөрке гелди. Яшайыш хөвеси артды. Эмма армыт агажының бейле янында гөгерип отуран тикенли агажы велин Узук өз гөзи билен үйтгешик гөрди, оны Аманмырада деңеди. «Гопарып зыңмалы!» дийип, пенжирәниң өңүнден айрылды.— Хемме зат ынсанчылык нукдай-назарына догры гелип дуран болса, шейле гөзел багың ичинде тикенли агачларың нәме ишн бар...— дийип, сөйги хакда ойланмага башлады.

— Догры, сөйдүмем, сөйүлдимем. Сөйгем вагтында ачылан гүл ялы, мөвсүмли зат экен. Йөне мен хич бир ягдайда сөймедиги сөймели дәлдирин. Себәби мениң үчин иң гымматлы зат өз сөйгимдир. Мен оны хорматламалы, белент гөтермели, оны хер тарапа узап дуран еңил голларам, бир ширин сайраян еңил диллерем, жадыы сувы билен суварылан йити гөзлерем етмели дәлдир. Сөйги ол затлардан хас белентде дурмалыдыр. Сөйги тары ялңыз йүрекден йүреге чекилмелидир — диенде, «Онда нәме үчин Берди сенден совады» диен сораг гөзүниң өңүне гелди. Ол сорага-да: «Хакы бар» дийип, өз-өзүне бир агыздан жогап берди. Ене-де ойланды.

— Бердиниң маңа болан сөйгүсинде йүрегиниң бир ян четинде хий бир нам-нышан галдымыка я-да бедре йыкылан ялы, бары паглап, дөкүлип гитдимикә?— дийип, Узук Черкез ишаның Берди үчин тайярлан совгадыны ачып гөрди. Ене ызына салышдырды.

— Хакыкатданам, Черкез ишан сыпайы адам. Мен шәхере гачып геленимде, онуң өйүнде болдум. Мен шол ерде нәче вагт болан болсам, ол шонча-да, билбил ялы сайрап, өз сөйгүсини маңа беян этди. Иң соңунда-да мен оңа вепа бермән, алдап гачдым. Онуң ыхласы, онуң сөйгүси мени тутмазмы? Ёк, ненеңсем болса, мениң гөвнүмиң хөвеси, гөвнүмиң хени, йүрегимиң сазы Берди. Ах...— дийип, Узук отуран еринден чаласын турды.

Черкез ишаның хайышыны бержай этмәге чыкып гитди.

Берди даш чыкып, кеселхананың ховлусында отырды. Узуга гөзи дүшенден, еринден нененси таланыны билмеди. Ненеңсем болса, бир үйтгешик гүйч оны гамак ялы галдырды. Йөне Узугың өз янына гелйәнине шейле бир ынанып билмеди. Шонуң үчин хем йүреги нәче талвас уруп, оңа тарап овсунса-да, даш гөрнүшден өзүни бипервайрак сакламага чалышды. Чүнки өз янына гелйән ялы гарашса, сөз гатса, Узук хем оңа жогап бермән, душундан бипервай гечиберсе, Берди төверекде отуран гөз-йүзден уялжакды. Шейле-де болса, Узугың кадды-каматыны дик тутуп, гөвресинде аграм ёк ялы, еңил-еңил басып гелмеги Бердини өз ыгтыярына гоймады. Дуран еринде онуң йүреги бөкмәге башлады. Берди иң соңкы гайра Ашгабатда гүррүңлешенде-де Узуга болан сөйгүси йүрегинде эгсилмән, пүре-пүр болуп дурды.

Узугың аңырдан гелшине:

— Салам — диен нәзикден-мылайым мукамлы сеси Бердиниң яраларыны сыпап, азарыны алан ялы болды.

— Салам, гургунмы, Узук?

— Шүкүр, өзүңиз ненең? Яраларыңыз битишйәми?

— Ай, яраларын ямасы ериндедир, Узук. Өзүмем яман дәл. Сени гөрелим бәр-ә, хасам оңатлашдым — дийип, Берди мысса йылгырды.

Узук гөз гытагы билен чаларак бир серетди-де, габагыны ашак гойберди. Бердиниң: «Сени гөрелим бәр-ә хасам оңат» диен сөзүне, Узугың йүрегинде болса-да, йүзүнде разылык аламаты гөрүнмеди. Аслында Узук бу ерде Берди билен сөйги хакында гүррүңлешмек ислемейәрди. Узугың ол пикирини Берди хем анды, бир хили болды. «Инди Узук маңа йөне бир таныш ялы болар гидибирми» дийип ойлананда, Бердиниң йүреги салланып, үзүлип барян ялы болды.

Хава, хемише булар душушанларында сөз, сөхбет бишен миве ялы дөкүлер дурарды. Эмма бу сапар, гепләмәге сөз тапылман, дымып галдылар. Ене-де:

— Сизиң атышанларыңыз галтаманмы я-да гачакчы? — дийип, Узук гүррүңи угрукдырып гойберди.

— Хәзир галтаман хайсы, гачакчы хайсы, дүшүнер ялы дәл, Узук. Ине, гөрсең, шол Хоразыма, онданам аңрык гидип, мал сүрүп гайдялар. Ине, гөрсеңем, шол

адамлар серхетден аңрык гечип, гачак мал гетирйәлер. Душүнмек кын.

— Атышан адамларыңызың ичинде, хий, танаңызы болдумы?

— Тананым болды. Мениң билен габатма-габат ятып атышан Аманмыратды. Мени ярадар эденем шол болмалы.

— Вах, сизиң окуңыз оңа дегмедимикә?! — дийип, Узук отуран еринде бир тисгинен ялы этди.

— Мениң окумам оңа дегди. Олам гумуң ичинде, бир ерде ярасыны бежердип ятандыр. Йөне тапып болмаз.

— Бекмырат байы гыссаберсең тапмазмыка?

— Тапылар велин, Бекмырат баям гыссалян дәлдир. Торлынам сыкаҗага салып гыссаберсең, бираз задың үсти ачылар. Хәзир-ә басдылар, туссагда ятандыр. Гой, тагтабитлер ганыны бирнеме сорсун — дийип, Берди пишегине сөенип дуран еринде бир гозганды.

Бердиниң «Гой тагтабитлер ганыны бирнеме сорсун» диен сөзи Узуга ончаклы ярамадык болса герек. Отуран еринде бир хили реңки дөнен ялы болды. Йөне, ненеңсем болса, ол хакда геплемеди. Берди Узугың ички дүйгусындан бихабар галды. Ол ене сөзлемәге башлады.

— Бекмырат бай ялыларың, Торлы ялыларың пайлары екеҗе окдур. Шонуң билен оларам дынар, сенем дынарсың.

— Торлыны Бекмырат бай билен бир хатарда гойдыңыз-ла? Онуң бейле нәме этмиши барды? Ол өмрүни батракчылык эдип гечирен адам дәлми нәме?

— Вах, маңа галса, онуң этмишини, батраклыгыны сораман атҗак — дийип, Берди отуран еринде юмругыны берк дүвди.

Бердиниң нәче йыллардан бәри урушда, от ичинде атышып-чапышып гелйәндигини Узук гөз өңүнден гечирди. «Авчы авуны гөренде, атман дуруп билмез ахырын, белки, буларам өз душманларына авчыларың авуна гарайшы ялы гараяндырлар. Мыдам атда-чап, гачха-ковуң ичинде шоңа эндик эдендирлер» дийип, Узук Бердиниң: «...Этмишини, батраклыгыны сораман атҗак» диен пикирини сүлә гетирҗек болды. Эмма гүррүниң бир тарапы Торлы хакында, өзүни ики гайра өлүмден халас эден адам хакында барансоң, Бердиниң бейле пикири билен ылалашып билмеди.

— Берди, йигрими бәш йылда бир адам кемала гелйә, шоны ядыңа салямын?— дийди.

— Оны ядыма салян, гатам салян.

— Салян болсаң, адалат герекдир.

— Адалат мениң беденимде, Узук. Ынха, битмән, агызларыны ачышып дурлар.

— Онуң үчин Торлы гүнәкәр дәл ахырын.

— Торлы гүнәкәр, җезасыны чекерем!

— Нәме, сизе Торлының окы дегдими?

— Торлының окы дегди дийип, айдып билҗек дәл, йөне олам эдил Аманмырат ялы, атлы-яраглы гачакчы-да. Шейле болансоң, икисиниң тапавудыны билемок. Онсоңам, шол атышыкда-да Торлы болмалы.

Узук бу меселеде Берди билен чакнышып отурмак ислемеди, йөне Торлының үстүне гүнә йүклеҗек болмагына-да разы болмады.

— Ханы Торлы атышыкда болмандыр диййәлер-ле.

— Ким диййә?

— Хемме киши.

— Ким ол хемме киши?

— Мен белли бир адамың адыны айдып билҗек дәл. Йөне оба болуп, Торлыны кепиле алып гитдилер. Соңам атышыкда болмандыгына бир топар адамың гүвә гечип, бармак басмагы билен бошатдылар.

— Торлынымы?!

— Хава, Торлыны.

— Онда мен душүнмедим!.. Онда мен хич зада душүнемок — дийип, Берди дымып галды. Отуран еринде йүзи өрт ялы гаралды.

Узук Бердиниң халындан хабар алып, гайтмакчыды. Эмма гарашылмадык гүррүң чыкып, бираз сакланып галды. Берди гахарына гара өрт ялы болуп, дымып галансоң, Узук нәме дийҗегини билмән:

— Берди, хәзир сен онуң пикирини этме. Ол затлар соң аныкланар гидер — дийип, Узук хөре-көше билен оны бираз көшешдирҗек болды. Берди көшешмеди.

— Ёк, ол аныкланҗак болуп, бошадылан дәлдир — [illegible]ап, пишегине даянышына ёкары галды.

[illegible] Аныкланар, Берди. Хәзир яраларың саг-аман дө[illegible]к галдырман, битип гитмеги хакда ойлан. [illegible] онда, мен гайдайын. Басымрак кеселхана[illegible] чык — дийип, Узук еринден турды.

[illegible]жакмы?

— Гайдайын.

— Боляр онда. Ятлап геленине саг бол — дийип, Берди Узугың ызындан гарап галды.

Узук кеселхананың дервезесинден чыкып барярка, ызына гаңрылып серетди. Бердиниң хениз хем шол пишегине сөенишине середип дураныны гөзи дүшди. Узугың шол ерден ызына доланасы гелди. Мылайым, оңат сөзлер билен Бердиниң гөвнүни гөтермек иследи. Дервезеден чыкан еринде, бейлерәк совулды-да, аягының бурнуна середип, эп-эсли дурды. Ене хем ызына доланманың услыбыны тапман, йүзүниң угруна гидиберди. Узук гитди, кеселханадан араны эп-эсли ачды. Эмма Берди дервезәниң агзында Узугың гөзүнден гайып болан еринден гөзүни айырман, хениз хем середип дурды.

Узук ёл бойы пикирленди, ойланды.

«Хәзир Берди бир җаны агырылы, ярадар адам. Онуң Торлы хакдакы пикирине гаршы чыкмалы дәл экеним. Өңи-соңам, Торлының иши Берди икимизиң разылыгымыз я-да нәразылыгымыз билен чөзүлмейә. Онуң иши эййәм чөзүлди. Шонуң үчинем мен Бердиниң сөзүне гаршылык гөркезмели дәл экеним. Сесими чыкарман отурыберен болсам болҗакды. Аслында герексиз ерде геплемезлиги өвренмели, шоңа эндик этмели. Я дүр бол-да дөкүл, я сем бол-да отур... Ёк, бу ерде дүр болуп дөкүлмек герек дәлди-де, сем болуп отурмак герекди... Догры, еринде дыммаклык акыллылыкдыр» дийип, Узук ёл бойы ичини гепледе-гепледе гайтды.

25-нҗи бап

ГАЛПЫҢ ГӨЗЛЕГИ — ГАРАҢКЫ

Гиҗе гөзе дүртме гараңкыды. Элбетде, сүрә чозҗак гурт ордасы үчин шейле умгур гараңкы герек. Арассалыкдан йүз өврүп, галплыга гол берен адамларың хем гөзлеги гараңкы гиҗе. Ана, Бекмырат байың хатарына узалып барян инчеҗик ёл билен гелйән атлы-да гараңкы гиҗә хас говрак гатышмак үчин, ябысыны соваракда даңып, өзи ене шол инчеҗик ёла дүшди. Обаның итлери-де ол адамы достлук билен кабул этдилер. Үйрүшип гарбашып, адам-гара өрүзмедилер. Аманмырат агасының янына аркайын барды. Бекмырат бай иниси җая

гиренден, дережелериң өңүне гара мата тутуп, чыраның ышыгыны песелтди. Аманмырадың атыны гаравулламага йөрите адам иберди. Онуң везипеси: ябының янына бири гелип танайса, шол адамың соңкы херекетини дуйдурман ызарламакды. Тамың дашында гоян гаравулы болса шол төвереге дел адам аралашдырмалы дәлди.

Бекмырат бай:

— Бизиң шу обамыз уршуң дашындан ичи аман диенлери болупдыр — дийип, ашак отурды.

Аманмырат геплемән, йөне агасының йүзүне серетди. Бекмырат бай чәкүне дүшүп отурышына башыны ашак-ёкары ырап, сөзлемәге башлады.

— Обада дурар ялы болмады. Ким дост, ким душман, танамак өрән кыналды...

— Хеммесини булап йөренем шол Меле билен Аллакдыр. Шейле дәлми?

— Аллагам бар, Меле-де бар, башгасам ёк дәл. Олар ечийке дийип, бир зат дүзйәмишлер. Ол ечийкә гирен йүз гөрүп, гапырга сырмалы дәлмиш. Айыбы болса, бир-бириниң йүзүне базладып босмалымыш. Бир-биринден хич зады гаты гөрмели дәлмиш, гизлемели дәлмиш. Шейдибем бир-бирлериниң өңүнде арассаланямышлар.

— Ягшы, онсоң нәме этмелимишлер?

— Онсоң этҗек ишлери кән оларың. Хөкүмет шолар ак-да дийсе ынаня, гара-да дийсе ынаня. Оларыңнам дийҗек затлары кән. Хол аял доганлары—Маяның шол ачлыкда чыкып гидиши. Ондан бәри гөр нирелерде энтәпдир, ким билйә?.. Ашгабады билен айланып, «билим» алып гелипдир. Инди шоны хол юрт йыкан Уәутың эркек доганы Дурда мугт берйәмишлер.

— Мугт бермәнде, ким алҗак оны?..

— Олар бейле диймез, Аманмырат. Гайтам: «Уямыз Ашгабатда окап, соватлы болуп гелди» дийип, агызларыны долдурып гүррүң эдйәлер, монча боялар.

— Өлүм!

— Элбетде, өлүм! Йөне олар өлмезлер, Аманмырат, гайтам башгаларам ызларына тиркәп, шол ярамаз-ахлаксыз гүне алып барарлар — дийип, ага-ини икиси дымды.

Аманмырат гелҗегини оңчаклы гөз өңүне гетирип билмеди. Эмма Бекмырат байың гөзүне гележек өрән горкулы болуп гөрүнди. Догры, ол дөврде түркмен ди-

линде «медениет» дийлен сөз уланылмаярды. Хатда Бекмырат байың лексикасында-да «медениет» дийлен сөз ёкды. Шейле-де болса, онуң гөзүне үйтгешик эйменч, айратын айылганч ховп болуп гөрүнйән зат түркменлериң арасында яңы шинеләп башлан совет медениетиниң эртирки гүнде ачылҗак гүлүди.

Бекмырат бай дутарда хайсы хениң чалынҗакдыгыны тарың чекилишинден, биринҗи шелпәниң какылышындан билйән адамды. Шол дереҗеде ол дөврүниң хем хеңини йитилик билен ызарламаны башарярды. Эйсем-де болса, ол дөврүниң нирә ымтыляндыгыны тәзе гуралан ячейканың агзалары болан Меледир Аллак ялылардан хас говрак хем аңлаярды. Шонуң үчин-де ол хер бир гадамыны юваш хем хасаплы басярды. Ол өңрәк ячейканың йыгнак эдйән җайыны отлаҗак дийип, маслахата гелен ики саны адама кәййәп ковуп гойберипди. Бекмырат олар ялы еңил-елпай зыянкешлигиң тарапында дәлди. Ол тәзеден турҗак уллакан тупана гарашярды. «Иңлислер бу топрагы гөрүп гитдилер, инди хич вагтда унудып билмезлер, ене доланарлар» диен ынанҗына ол хич бир ягдайда шүбхе гатып билмейәрди. Шол ынанҗы-да оны рухдан дүшүрмейәрди. Ер-сув пайлашыгына, медени йөрише, аяллар азатлыгына... вагтлайын зат дийип дүшүнерди. Иңлислер гелер, бу затлары чым-пытрак эдер, ене өңки түркменчилик йөрелгәмиз болар дийип ынанярды. Шонуң үчин хем болар-болмаз бидерек лакгылдап хем йөрмезди, герек еринде болса хут өз выжданының гаршысына-да сепини билдирмән сөзлемәни башарарды.

Революциядан соң Бекмырат бай өзүниң ички дүнйәсинде өзи үчин шөхратлы гелҗек дөредип, шона-да уймак үчин гораныш ёлуна гечен болса, онуң иниси Аманмырат гөс-гөни хүҗүме гечипди.

Ага-ини икиси хер хайсы өзүниң ички дүнйәсинде эп-эсли ат даратды. Ким нирә етди, ким нирeден гайтды, ким билйәр. Йөне Аманмырат отуран еринде өкүз ялы хашлап, улудан бир демини алды-да:

— Ягшы, оларың аял доганларыны мугт беренлери билен иле нәме пейда-зыяны бар?— дийип сорады.

— Онуң ил үчин пейда-зыяны ёк. Йөне олара оба активи диййәлер...

— Киме?

— Аллакдыр Меле дага.

— Актив нәме?

— Актив сениң келләңден инмек үчин ёкаррак галан юмрук!— дийип, Бекмырат бай гөзүни гиңден ачып, инисиниң йүзүне серетди.

Аманмырадам агасының йүзүне бир серетди-де:

— Олар ялы болса, ол юмрукларың ёкары галмагына май бермән, ёк этмели — дийди.

— Нәме, аган ганына сувсадыңмы?

— Агамың нәме иши бар, мен өзүм ёк эдерин.

— Эй-й... Хәзир Бухардакы итиң ерине Хыратдакы гечиниң җаныны алялар...— дийип, Бекмырат бай дашарык гулак асды.

— Хава, онсоң яраларың азар берйән дәлдир?— дийип, Бекмырат бай сөзүни башга яна совды.

— Ёк, яраларым азар беренок.

— Инди нәме этсем диййәсиң?

— Нәме этмели болса, маслахат эдерис-дә.

— «Маслахат эдерис-дә» — дийип, Бекмырат бай инисиниң сөзүни гайталады. Муртларыны сыпалап, эп-эсли отурандан соң, сөзлемәге башлады.— Белли бир маслахат бермек кын. Хәзирки дөвүрде гачакчылык өрән пейдалы зат. Җанам сүйҗи, пула тапылян зат дәл. Дөвүр өзгерди, замана үйтгеди. Душман гапдалында гулагыны габардып отыр. Хер әдимиң хасапда. Хемише хер ким ишине етишип билмезди, вагт тапылмазды. Инди иш ёк, хемме кишиң эли бош. Шол бош вагтларың ненеңси гечирҗеклерини билмән, үйшүп-үйшүп, ит урушдырялар, хораз урушдырялар, юмуртга урушдырялар, пөкги ойнаялар, хуммар ойнаялар. Эмма бу ягдай узага гитмез. Бир гапдала сырыкмалы бор. Шоңа гөрә-де ненең-ничик болянча гарашалы. Сен серхетден аңырда гараш, менем ватанда галайын. Иншалла, шол гарашян вагтымызың гелен гүнем бирлешерис. Менем обада узак отурман, шәхере чекилермикәм өйдйән. «Ягының дашындан ичи аман» диенлери.

Аманмырат агасының нәмәлим вагтда иңлислер гелер дийип, гарашып ятмагына разы дәлди.

— Гөрйән велин, яшың чене бараны билдирйәр-ов— дийди.

Бекмырат бай инисиниң сөзүне сорагсыз дүшүнди.

— Элбетде, яшың хер дөвүрде чалян мукамы үйтгешик болмалыдыр. Адамзада хер дөвүрде яш өз мукамыны ислесеңем, ислемесеңем диңледер. Ол кануны

затдыр, сыпара ериң болмаз. Йөне, ерине дүшсе, яш аңрык гечди дийип, менем бидерек ятан дәлдирин. Холха, Бердиниң өйүне гачак харыт ташлатдым. Өнсоңам ГПУ-лара, букжа салып, хат ибердим. Бердиниң өзи кеселханада ятырка, гачак харытлары өйүнден алып гидипдирлер. Инди соңы ненеңси болжак, гөрмек герек — дийип, Бекмырат бай пышырдап диен ялы сөзледи.

Аманмырат бегенжинден яңа отуран ериңден гөтерилип, учайжак болды.

— Хе, ана, шейтмек герек. Балшебиклериң түркменлерден өңе сүрйән адамларыны гаралабермек герек. Ери гелсе-де өлдүрмели. Маңа галса, Аллак билен Меләни шу гиже атып гитжек — дийип, агасының йүзүне серетди. Бекмырат бай йүзүни чытып гойберди.

Агасының бейле херекети инисине ярамады.

— Нәме бейле Аллак билен Меләниң ады гелен еринде йүзүң чытылайя-ла?..— дийди.

— Аллак билен Меләниң ады тутулан еринде мениң йүзүм чытылаймалыдыр. Себәби, мениң келләм шоларың жанларының гиреви болуп, ики эгнимиң үстүнде дур. Ёгеам болманда Меледир Аллагы мен ган, дин душманымданам яман гөрйән. Олар мениң ерими элимден алып пайладылар, жайымы алып, мекдеп ачдылар. Холха, өз жайыма гирмәге ыгтыярым етенок — дийип, Бекмырат бай улудан демини алды.

— Ыгтыярың етмесе, отламак герек! Олара-да болмасын, саңа-да. Гой күли соврулсын.

— Жогабы ким берер?

— Жогабы мен берерин. Хәзириң өзүнде отлап, бүтин обаны өрүзейин. Өзүми танадыбам, чыкып гидейин.

Бекмырат бай инисиниң: «Жогабы мен берерин» диен сөзүни бир хили маңыда гайталады-да:

— Сен ким?!— дийип, гахарлы сорады.

— Мен Аманмырат.

— Сен Аманмырат болсаң, менем Бекмырат бай! Мениң адымың ызында «бай» бар, «бай!» Душүнүклими шол сөз?!

— Душүнүкли — диен сөзүни Аманмырат йигренч билен гевүнсиз айтды.

— Ёк, саңа душүнүкли дәлдир! «Бай» сөзүне балшебигиң дүшүниши ялы дүшүнмели. «Бай» дийилен сөзе балшебик көне, хапа гейимиң бити-сиркеси, дерәниң

доңзы, дузуң бөруси... дүнйәде иң яман нежис бир җандара дүшүнйә!— диенде, Бекмырат байың гөзи ган гуйма болды.— Мен йөне бир баям дәл, мен гошун йыгнап, балшебигиң гаршысына гөрешен бай... Ондан соң мен гөзе-баша дүшүбермән, гарга ялы хәзир болмалы. «Атҗак, якҗак, йыкҗак». Бу болшуңа сен агаңы басым йыкарсың! — дийип, Бекмырат бай чым-гызыл болды.

Аманмырат агасының эрбет гахары гелендигини билди. Онуң гаңыршына гайдып отурмагың бир хилидигине-де дүшүнди. «Сен серхетден аңырда гараш...» сөзүне-де ол гаршы дәлди. Йөне велин бир топар йыкгынчылык этмән, гидибермәни өрән кын гөрйәрди. Шонуң үчин хем агасына юwашлыкдан гаршылык гөркезмәге башлады.

— Мен сениң айдяныңа дүшүнйән, Бекмырат. Аңырсыны-бәрсини өлчәп-кесип, хасаплы гадам басмалыдыгынам билйән. Йөне Мары этрапында болан бозгакчылык үчин сени җогапкәрчилиге чекҗек болуп отурмазлар ахыры.

— Аманмырат, бир ерде бир ярамаз пикир болса, шонуң гырасында менем ятланарын.

— Ол зейилли болса, серхетден аңрык икимизем биле ашалы.

— Ёк, олам боланок. Мен шу топракда гарашайын, соңунам соң гөрүлйә-дә... Шу махал узага середениң биленем гөрҗек задың ёк. Төверек думан, үмүр, гараңкы.

— Хәй, ненеңсем болса, шу думаның ичинде мени чыкгынсыз гүне гоян шол тумаягың багрыны гаралдага-да, серхетден аңрык ашайсам, йүрегим ерине гелен ялы болайҗак-да...

— Ёк, онуңам энтек гөрҗек гүни бардыр. Ол хакда гойберен ялңышлыгымызы дүзетмек, балшебигиң бу дүзгүнинде бизе өрән агыр дүшер.

— Эй-й... Бекмырат, соңуны сайгарандан батыр болмаз.

— Соңуны сайгарман, акылсыз өлмеклигем батырлык дәлдир. Хер бир җәхтден өлчәп-бичип, иң еңил ёл билен максада башарныклы өлмеклик батырлыкдыр.

Аманмырат агасы билен ылалашмады. Йөне ончаклы гаршылык хем гөркезҗек болуп отурмады.

— Хей-й, билмедим-дә...— дийип, гепләп башлады.—

Мен-ә, нәме, чыкар гидерин, Бекмырат. «Гөзүм гөрмесе, сыртымы бөри ийсин» диенлери. Бу затлар ятдан чыкышар гидер. Ятдан чыкмажак бир ата ватан доган-гарындашдыр. Йөне сизе кын бор. Базара-шәхере баранында, бизи масгара эден шол хелей бирден өнүңден чыкайса, онсоң өлүм-дә!.. Гараз хай кын...

— Эй-й, Аманмырат, о болманда бизиңки еңилми?.. «Гелнимиң аягы, чопанымың таягы» диен сөзүң манысына мен өрән берк дүшүндим. Шол тумаяк шу хатара гелдем, булашыклыгам башланды. Шол булаша-булаша шу дережә гелди. Инди ңирә етжек? Бир алланың өзи билмесе, билер ялы болмады. Хәзир шу дуршума-да ынанжым ёк. Басан ериң күрүм ялы болуп дур, йөне, ненеңсем болса, гарашмак герек — дийип, Бекмырат бай сөзүни соңламанка, Аманмырадың атының янында гойлан гаравул оглан ылгап гелди.

— Аллак атың даңылгы дуран ерине гелип, дашына бир айланды-да, гөни өйүне барды. Онсоң Меле атланып, шәхере тарап уграды — дийип, болан иши чалт-чалт хабар берди.

Аманмырат еринден зөвве турды-да, агасына гарап:

— Гөрйәмиң, Биз иле этмесегем, ил бизе элинден гелениңи этжек!— дийди.

— Зыяны ёк. Бизем иле эдипдик. Инди оларың этмели, бизиң гарашмалы вагтымыз гелди.

— Ёк! «Кырк йыл мая гезенден, бүтин бир йыл нер гезмелидир!»— дийип, Аманмырат дазлап чыкды. Бекмырат бай онуң ызындан нәче чаласын чыкса-да, гараңка гатышан инисини гөрүп билмән галды.

26-нжы бап

МЕНЕМ ЕКЕ ГАЛМАРЫН

Узугың жайында Оразсолтан эжәниң еке өзи отырды. Онуң бүтин жуванлык чагы гам-хасрат билен өтди. Гаррылык лешгер гурап башындан инди. Элбетде, гаррылык хасасыны сүйрәп геленсоң, оны боюн алаймакдан башга чәре нәме... Ханы онуң оглы, ханы гызы? Нәме үчин хәзир онуң екеже өзи өйде отыр? Нәме үчин олар янында ёк? Онуң огул-гыз хөзирини айны гөрмели вагты гелди ахырын... Я-да олар хем гарры энелери

билен отурмак ислемән, нирелерде дир ыгып йөрлермикән?.. Ёк, бейле дәлди, иш башгачады.

Догры, революция амала ашыпды. Эмма алада, хосса энтек азалманды. Дурды мундан үч гүн озал обада тәзе ачылан Шура мекдебини отлан галтаманлар билен ковалашып гидипди. Хәзир ол ниреде? Гарагум чөлүниң хайсы нокадында? Ненеңси ягдайда, ким билйәр?

Узук шу гүн эртир эдарасындан чыкып, обада аяллар йыгнагыны гечирмәге гидипди. Оларың хайсысының гиден ери горкулы?..

Дурды душманыны танаяр. Хайсы ерде-де болса, алының ала мейданы, мерт сөвешде я алмалы, я бермели. Эмма Узугың душманы хайсы йыртыжы вагшы, хайсы ерде пенжелерини гана батырмага депесинден шаглап инжек, ана, ол ончаклы мәлимем дәлди. Бекмырат байың харам пулуна гызыган жалатайларың хер бирем Узугың хөтдесинден гелип билжекди. Ана, Оразсолтан эже эзиз перзентлериниң өрән горкулы ягдайда гылыч йүзүнден йөрейәндиклерине дүшүнип отырды. Ол гарры лык аладасыны этмән, диңе огул-гызының гайгысыны эдйәрди. Налач отуран еринде оларың ишлериниң шовлы боларына дога окап, дынгысыз омын эдйәрди. Шол вагт:

— Салавмалейким, омын эдйәмиң, Оразсолтан эже? — дийип, гапыдан гирен Торлыды.

— Хава, омын эдйән, жаным. Шу ики балама багт дилэп, омын эдип отырын.

— Кабул бола.

— Омышалла, гечиң ёкары.

— Гечерин, ханы Дурды ниреде?

— Дурдың-а шол мекдеп отлан галтаманлар билен ковалашып, өңнинки гидишидир. Гөзүми ёлуна дикип отырын.

— Ол гиден еринден-ә гелипдир.

— Вах, шейдийсене, кимден эшитдиң?

— Яңы чайханада бири айтды.

— Вах, саг-аман гелен болса боля. Гечиң ёкарык. Узук жаныңам гелер вагты болды. Ине, хә диймән гелер. Мен чай гояйын — дийип, Оразсолтан эже чыкып гитди.

Хакыкатдан хем, «Гурт агзасаң, гурт гелер» диенлери болды. Шол вагт Узук гапыдан салам берип гир-

ди. «Гечиң-гечиң» билен Торлыны ёкары гечирип, өзи ювунмага чыкып гитди.

Торлы Узугы ики гайра өлүмден гутарыпды. Онуң шол эден хоссарлыгы Узугың йүрегинде эгсилмез миннетдарлык дөредипди. Шонуң үчин-де оны агам дийип, кабул эдйәрди.

Узугың агыр гечмишине Торлы өрән белетди. Онуң гараңкы гижелерде йитмән, агыр батгаларда батман, мыдам эгсилмән дуран хасрат көлүне гарк болман, баш алып, шу гүнки гүне чыкышына Торлы элмыдама баш эгип салам берерди. Шонуң үчин хем онуң өйүне уям дийип гелерди. Оларың икиси сөзсүз, жаны-тенден ага-уя болупдырлар. Бу затлардан Дурдының хем хабары барды. Шонуң үчин хем Берди Торлыны нәче йигренсе-де, Дурды Торлудан йүз өврүмән, ара сакларды. Йөне онуң хакында өзүниң айратын пикири барды. Ол пикирини энтек хич ерде ачман, гизлин саклап йөрди.

Хава, гудачылык иши билен Торлыны Мелелере иберен хем Узукды. Ол хакда-да Дурды энтек үйтгешик зат айтманды.

Узук совук сува ювнуп, сачларына тимар беренсоң, эллери чәйнек-кәсели, гапыдан гиришине:

— Ери, Торлы, гуртмусың, тилки?—дийип йылгырды.

— Хий, мениң тилки болан ерими гөрүпмидиң?—дийип, Торлы лох-лох эдип гүлшүне өңүнде гойлан чайы өзүне тарап сүйшүрди. Хаял этмән гайтармага дурды.

Узук энтек ашак отурманка, Оразсолтан эже ики чәйнек чай алып гелди.

— Гөзүң айдың, Торлы гуда болуп гелипдир—дийип, Узук хош хабары эжесине бушлады.

— Таңры ялкасын, балам. Дурды жанам бир гөзли-башлы этсек, белки, өйде отураяды-да. Ёгсам мыдам галтамандырын дийди, гачакчыдырын дийди, шол гачха-ков. Мыдам онуң өңүнде, гара жаным галанок.

— Эже, галтаман биленем, гачакчы биленем бири урушмалы ахыры.

— Бесдир, балам, Дурды жан көп урушды. Инди башгалар урушсын.

— Боляр, эже, ынха, гелин гетирип бирис велин, Дурды жан турман, гелниниң йүзүне середер отыр—дийип, Узук гүлди.

— Вах, шейле болсун-да, балам.

— Шейле бор, эже, гайгы этме — дийип, Узук Торла йүзленди.— Гелнимиз галыңсыз бор-ла, ол хакда геплешдиңизми?

— Пәхей, Дурды ялы йигидимиз барка, галың бержек болсак, мен диен байларың шайлы-сепли гызынам аларыс — дийип, Торлы вагты хошлук билен гүлди.

— Ёк, бизе байларың шайлы-сепли гызы герек дәл, бизе Мая герек.

— Герек болмаса, сәхедини беллешип, Маяны алып гайдыбермели. Меле-де, Аллагам, онуң аялы Җеренем разы болды — дийип, Торлы кәсесине чай гуйды. Отуран еринде бир гобсунып:— Хава, аман-саг ишләп йөрмүң?— дийип, Торлы, Узуга йүзленмек билен, гудачылык гүррүңи башга яна совды.

— Хава, саг-аман ишләп йөрүн. Бу гүн оба гидип, аяллар йыгнагыны гечирдим. Өзүмизе актив аяллар топлаҗак боляс.

Торлы:

— Актив аяллар йыгнадайса...—дийип, бир ойланды, -да:— Оба еке өзүң чыкясыңмы?— дийип сорады.

— Кәмахал еке өзүм гидйән, кәмахалам Гылычлының аялы Абадангөзел билен гидйән.

— Еке өзүң гитмәге горкмаямың?

— Ёк, Торлы, горкамок. Мени өлдүрҗек вагтлары өлдүрип билмедилер. Онсоңам, сизиң ялы даяныг дуран агасы боланам хий өлүмден горкармы? Өң ики гайра өлдүрҗек боланларында, сиз мени аҗалың элинден алып галдыңыз. Хәзир-ә Шура хөкүмети аркамда даяныг дур. Онсоң мен нәмеден горкайын?— дийип, Узук юмшаксы гепледи.

Аманмырадың авуны гөзлейән бүргүт ялы, Узугың үстүнде пелпелләп йөренини Торлы билйәрди. Бейле горкулы ягдайдан ол Узугы хабардар этмек иследи, йөне онуң шейле вагтычаг пиллеси шум хабарлары айдып, йүрегине горкы-ховатыр саласы гелмеди. Ненеңси-де болса:

— Аманмырат Марың оюнда бар болаймасын? Ондан әгәрәк болмак герек — дийди.

Узугың бир хили иңкисе гидени йүзүнден мәлим болды. Бир азаҗык ойлананындан соң:

— Аманмырат асыл Марың оюнда бар. Мен оны гөрдүм — дийип, ненеңси гөрендиги хакында гүррүң бермәге башлады.— Биринҗи гайра баранда, мени гиз-

ледилер. Икинжи гайра мен гайданымдан соң барыпдыр. Үчүнжи гайра мен баран обамдан гелналжа гошулып гайдыпдым. Аманмырат ёл угрунда душ гелди. Оңа мениң узакдан гөзүм дүшди. Гапдалымдакы аялың бүренжегини бүренип отурыбердим. Душумыздан гечип гитди.

— Хай, Узук, бир гүн ахмал эдер-ов!— дийип, Торлы отуран еринде бир гозганды.

— Ай, ынкылап гурбансыз болмандыр. Бизем шоларың бири болжак экеник-дә.

— Ёк, Узук, бейдийме! Өңки чекен азабыңам аз дәл. Айны яшажак вагтың гелендир — дийип, Торлы отуран еринде Узугы күкреги билен горайжак болды.

Торлының Узуга айдан сөзлери Оразсолтан эжә яман тәсир этди. Ол отуран еринде өзүни ховп-ховсала басдырды.

— Вах, балам, Торлы жан — дийип, гөзүниң ичине юкажык чайылан яшыны сүпүрди-де, сөзлемәге башлады.— Эне болмакдан кын зат ёк экен. Мен буларың икисинем гара багрыма басып, күкрегиме гысып етишдирдим. Булар чыкя гидйә. Мен ызларында көкенек болуп галян. Тә доланып гелйәнчәлер, гөзүм гөрйәнчә, жаным сув үстүнде эленип дуря, гара багрым ган боля.

— Оразсолтан эже, бейдип кән гайгам эдип отурмагын. Өң кән гайгы эденсиң...

— Вах, балам Торлы жан, ненеңси гайгы этмәйин? Өмүр бойы гайгыдан дагды болуп галыпдырын. Душманлары кән. Икисининем төвереги душман. Икисем чыкя гидйә. Мен ызларында галян. Хайсы ерде хайсы душманың тыгы етәркә өйдүп, гара жаным галанок...

— Эже, достумызам кән ахыры. Шура хөкүмети ялы ховандары боланам, хий, гайгы эдерми?..

— Балам, сен диңле-де отур. Мен Торлы жан билен гүррүңлешйән. Балам Торлы жан, Бекмырат байларда Узук жаны ики гайра өлүмден гутараныңы өзи гүррүң берди. Мен аглап-аглап диңледим. Өмрүң узак болсун, балам, яманлык йүзүни гөрмәсин. Инди сенем мениң бир оглум. Дурды жан иниң, Узук жанам уяң болсун. Гел, инди сенем шу ерде өз уяңа маслахат бер. Шүем өз гараматыны бириниң үстүне атсын-да, өз өйүнде отурсын. Аял адама хөкүмет гуллугы герек дәл...— дийип, Оразсолтан эже сөзүни соңламанка:

— Вий, эже, айдяның нәме? Хич ким алмаса, мен

зордан барайынмы?— дийип, Узук өмрүнде биринжи гайра жак-жаклап гүлди. Онда-да Оразсолтан эже:

— Хэй, гүлкиң гурсун-а, чаларак гүл — дийип, гызына кэйинди.

Узук онуң кэйинжини гөвнүне алман:

— Эже, маңа ит дегипдир, хич ким аланок — дийип, өңкүсинден чаларак гүлди.

— Алман, гөзлерине сүрме эдибем чекжеклер. Черкез ишаның нэме кеми бар?..

— Бай, Черкез ишан сөз айдян болса, асыл ойланмагам герек дэл. Ол өрэн сыпайычылыклы, окувлы адам. Хөкүметиң өңүнде-де абрайы гүйчли — дийип, Торлы хем маслахат бермэге башлады.

Эмма Узук буларың угрундан турмады.

— Сиз дүнйэниң бар гызыгы тизрэк дурмуша чыкмакда дийип дүшүнйэнсиңиз. Догры, бир вагт менем шейле дүшүнйэдим. Хэзир болса мен дурмуша чыкмага ховлукмалы дэл дийип дүшүнйэн. Себэби бу ишде ховлугып, ялңыш гойберсең, соң ол ялңышы дүзетмегиң өрэн кын болжакдыгы хакда өңүнден ойланмалы, өрэн берк ойланмалы. Онсоңам окамага-да менде үйтгешик уллакан хөвес дөреди — дийип, кэсесине чай гуйды.

Узугың «...ойланмалы, өрэн берк ойланмалы» диен сөзүне эжеси хем, Торлы хем йүзлей дүшүнен болара чемели. Чүнки Оразсолтан эже:

— Өвладың гарачы гызына өйленмэге хакы бар ахыры, йөне гарачың өвлат гызына өйленмэге хакы ёк — дийди.

— Эже, меселе өвлатлыкда, гарачылыкда дэл-де, ынсанчылыкда — дийип, Узук кэсесине элини етирди.

— Черкез ишаның ынсанчылыгында нэме кеми бар, өрэн оңат адам.

— Эже, мен Черкез ишаның кеми бар диймедим. «...ойланмалы, өрэн берк ойланмалы» дийдим.

— Нэче ойланмалы?

— Бир йыл ойланмалы, ики йыл ойланмалы. Бу дурмуш меселеси. Нэче ойлансаң, ене-де аз. Бу базара әлтип, гөле сатан ялы зат дэл — дийип, Узук элиндэки кэсесини агзына етирди.

Шол сөз билен Оразсолтан эже гызының өз ыгтыярыны өз элине аландыгына берк ынанды. Эне болуп, өз гызына ыгтыяр эдип билмейэнине гынанды.

— Өңки заманда сени сүйрэп элимден алдылар.

Шура хөкүмети болса сени гуллукчы эдип, мениң ыгтыярымдан чыкарды. Гараз хай, билмедим-дә — дийип, Оразсолтан эже отуран еринде дымып галды.

Торлы-да Узугың «...Берк ойланмалы» диен сөзүне.. ончаклы дүшүнмеди. Ол Бердини яманлажак болды.

— Ай, Оразсолтан эже, гызың: «...Ойланмалы» диен сөзүни яман гөрмәң. Сүйтде агзы бишен сувы үфләп ичер диййә. Бием чигини гоймажак боляндыр...— дийди.

Узук Торлының Бердини яманлажак боляндыгына дүшүнди.

— Ёк, Торлы, мениң агзым сүйтде-де бишенок, сувда-да — дийди.

— Ай, инди Бердиниң соваматы ягшы дәл-дә, шоны айтжак болян...

— Ёк, Торлы, оны айтма. Бердиниң мениң угрумда эден аладасыны ынсан ынсана эден болса, дүнйә абаданчылык боларды. Онуң биринжи сөйгүси гара гума гарыл...— диенде, Узугың дамагы долуп, аңры сөзләп билмеди. Оразсолтан эже гызының бозуландыгыны биленсоң, туруп гитди. Узук билен Торлы-да эп-эсли вагт сөзлемән дымшып отурдылар. Соңра Узук:— Шейле Торлы — дийип, аграслык билен сөзлемәге башлады.— Мен көпден бәри сениң билен бир иш хакында гүррүңлешжек болуп йөрдүм. Ынха, инди шу гүнем шол айтжак задымың ери гелди. Мен айдайын, сенем диңле.

— Айт-айт, диңләрис — дийип, Торлы отуран еринде гобсунды.

— Диңлесең шейле, Торлы. Сениң маңа эден ягшылыгыны хич бир зада деңемегем болмаз, асла өз мөчберинде янышдырмагам болмаз. Ол ягшылыгың бахасы диңе мениң йүрегимдәки миннетдарчылыкдыр. Ол миннетдарчылыгам миземез хазынада — мениң йүрегимде өмүрлик сакланып галар — дийип, Узук улудан бир демини алып, ене сөзүни довам этди.— Хава, Торлы, сен мени ики гайра өлүмден халас этдиң. Шол ёлда тас өзүнем гурбан болупдың. Ол затларың барысы мениң гөзүмиң өңүнде чепер язылан хат ялы болуп дур. Шол агыр гүнде гечен вакалар-да икимизи доган этди. Дурды жан жигим болса, сенем агам, менем сизиң уяңыз. Инди, агам, өз уяң сөзүни диңле — дийип, Узук габакларыны гөтерди. Торлының сарсман, йүзүни ашак салып отурышындан оны өз сөзи билен сарап ташланды-

гыны билди.— Хава, Торлы, шейле — дийип, Узук ене сөзүни довам этди.— Инди мен, агам, «Йүз гөрен женнет гөрмез» диен накыла эйерҗек. Ленин нәче йыллар патыша хөкүметиниң гаршысына гөрешипдир. Газаматларда ятыпдыр. Сүргүнде болупдыр. Иң соңунда-да Орсыетде дуруп билмән, өз ватаныны терк эдип, чет юрда гачмага межбур болупдыр. Ленин шейле хорлуклара, шейле чыдамсыз сүтеме өз шахсы бәхбиди үчин сезевар болмандыр. Эгер-де Ленин өз шахсы бәхбиди үчин гөрешен болса, патышаның өңүнде биринҗи абрайлы адам боларды. Себәби ол өрән акыллы адам. Ол саңа меңзеш, маңа меңзеш хорланан адамлары азат этмек үчин патыша хөкүметини йыкды, Шура хөкүметинем дүзди. Сен болсаң, Шура хөкүметиниң душманы болуп чыкдың!— дийип, Узук бармагыны узадып гойберди.

Торлы доңан ялы болуп отуран еринде тиз жаңланды.

— Ёк, Узук, бейле дәлдир. Никелей заманы мен Бекмырат байың итиче-де ёкдум. Хәзир мен Бекмырат байдан өзүми артыграк гөрйән. Шонуң үчинем мен Ленинем, Шура хөкүметинем говы гөрйән.

— Торлы, сен көп сөзлеме-де диңле. Сениң Шура хөкүметини, Ленини сөййәндигиңи дилиң айтмасын-да, эдйән ишиң айтсын. Хәзир болса сениң эдйән ишиңе гаранда, сен Шура хөкүметиниң душманы.

— Нәме, мен хөкүметиң душманы бор ялы, малыны огурладыммы, мекдеп отладыммы я ёлуны урдуммы, мен хөкүмете нәме яманлык эдипдирин?!— дийип, Торлы гахарына чым-гызыл болды.

Узук аркайын сөзледи.

— Билеңокмы нәме эдендигиңи?

— Билемок.

— Чәрҗев ёлунда хөкүметиң ярагыны алып гачан кимди?

— Ол хөкүметиңки дәлди.

— Кимиңкиди?

— Бекмырат байыңкыды.

— Ёк, Торлы, ат билен яраг кимиң элинде болса, шонуңкы бор. Ол яраглар хөкүметиңкиди. Ол сениң гечмишдәки гүнәң. Белки, ол гүнәң гечилерем...— дийип, Узук ойланмага башлады. Торлы сесини чыкарман, дымып галды. Эп-эсли вагтдан соң Узук улудан бир де-

мини алып, ене сөзлемэге башлады.— Шейле, Торлы, белкем, сен мениң айдян сөзлериме ончаклы дүшүнйэн дэлсиң. Белкем, гара небис, пейда, хайыр... мениң айдян сөзлерими саңа етирмэн, бейниңе синдирмэн, гара гума гарып ташлаяндыр. Йөне сениң бир вагткы маңа эден ягшылыгыңа мен дүшүнипдим. Хэзирем дүшүнйэн. Шол эден ягшылыгыңы менем өдеҗек болян — диййип, Узук сөзүни бөлтеди-де, Торлының йүзүне серетди. Эмма Торлудан не сес чыкды, не-де сеза. Шол доңан ялы болуп отурышына бир агыз-да сөзлемеди. Чүнки Узугың нэме айтҗакдыгына ол өңүнден дүшүнип отырды. — Хава, Торлы, шейле — диййип, Узук ене сөзүниң довамына башлады.— Соң гачакчылык эдйэсиң. Ол ишини гой. «Гара небис гарак гапар» диййэ.

— Гачакчылыгы еке мен эдемок, Узук.

— Сениң ил билен ишиң болмасын. «Өзбек өзүне бек» диййэ. Гойнам өз аягындан асарлар, гечинем.

— Ягшы, гачакчылыгы мен этмесем, ол этмесе, хөкүметем-э базара чыкарып, бир гадак чай сатанок. Онсоң ил нэдер?

— Ил өз нежатыны өзи гөрер. Хөкүмет ол хакда ойланар. Сен өзүң гапаның гапдалында дурсуң. Шоңа серет. Бир гүн серхетде атышып ярадар болсаң, кеселхана дүшсең, газамада дүшсең, мен көмек берип билмен. Холха, дүйнки басыланыңда-да, мен яныңа бармадым. Догры, мен саңа агам ялы сарпа гойярын. Йөне кануның сарпасы хемме сарпадан белентдир, шоңа берк дүшүнмек герек — диййип, Узук чэйнегиндэки чайың иң соңуны кэсесине саркырды.

Торлы маңлай дерини гапдалында ятан уллакан ак яглыга сүпүрди-де, улудан бир демини алды. Ашаклыкдан төверегине середип, турайҗак ялы этди. Бирденем:

— Мениң гачакчылык эдйэними кимден эшитдиң? — диййип, гөни Узугың йүзүне серетди.

— Кимден эшитсемем, эшитдим-дэ — диййип, Узук хем онуң йүзүне серетди. Ики гөз бир-бирине дүшенде, бу ики арада оюн гүррүңиң ёклугы эшгэр болды.

— Айтмасаңам билйэн, Узук. Берди ялының бидерек лакгылдысыдыр. Бердиң нэхили адамдыгыны сен өзүң илден говы билмели ахыры — диййип, Торлы ериңден турды.

— Берди хакында айдылан ярамаз сөзи мен динле-

мен. Бир-де Бердиниң яманлыгы хакда хич ким менден сөз диңлемез — дийип, Узук-да еринден турды. Торлы чыкып гитди. Узук аягының бурнуна середип галды.

27-нҗи бап

ҖӘХЕННЕМӘ ГИДЕН ЕЛДАШ ГӨЗЛӘР

Гиҗәниң бир вагты Торлы өзүниң кичеңрәк тамында Аманмырады кабул этди. Ол гачгак болуп, гачакчылыга йүз уралы бәри, Мары себитинде ил гөзүнден чеке гезйәрди. Шонуң үчин хем таныш-билшиниң өйүнде гиҗәниң бир махалы гизлин гелип-гидерди. Асла мундан өң гетирен гачак харыдыны бирининкиде яздырып билсе, ызына гайтманың алдасы билен болярды. Эмма бу сапар велин, ок дегенден соң, ярадар ёлбарс ялы айланып, Мары себитинден чыкманы өрән кын гөрди. Ана, ол бу гиже Торлынынкыда гелип дүшди. Икичәк гүррүң чай башында довам этди.

Аманмырат башындакы гара силкмәни чыкарып, гапдалына ташлады. Голтугындакы улы яглыгыны алды-да, маңлай дерини сүпүришдирди.

— Хава, Торлы, «Барыны гөрмәге башым эсен болсун» дийипдирлер. Гара башымыз дик болса, гөрмедигимиз гөрде галаймаса, бу дүнйәде-хә галҗак дәл өйдйән.

— Хава-да, «Ат йөрәр, чаң галар, йигит йөрәр, хеңгалар» диййә.

— Бу ненеңси замана болды?.. Дүшүнер-дагы эдер ялы болмады. Холха, инди Меле ким, Аллак ким?.. Хатарда сансыз, тойда донсуз, энтәп йөрен адамларды. Инди, гел-гел, шоларың дердинден доган-гарындашың янына аркайын барып-гайдып боланок.

— «Арслан өлер, шагал вивләр» дийип эшитмәнмидиң?

— Догры шол. Инди арсланлар өлди, шагаллар вивлешмәге башлады. Холха, отурмага юрт тапман йөрен Энекүтем ерли-сувлы болды. Өзүне җай салдырыпдыр... Дат, пелек! — дийип, Аманмырат отуран еринде будуна шапладып уруп гойберди. Соңра буларың арасында эп-эсли вагт сөзлешик болмады. Яссыкларыны тирсеклән, янларыны ере берип ятышларына хер хайсы

өз ички дүнйәсине берилди. Әлбетде, буларын икисиниң хем дурмушында чуңнур ойланмага чылшырымлы ваг-дайлар аз дәлди. Аманмырат улудан демини алып, бир ардынды-да, сөзлемәге башлады.

— Никелай патыша нәче йыл хөкүм сүрди. Гурт билен гоюн бир ерден сув ичди. Халкы бала батырды...— дийип, Аманмырат сөзүни соңламанка, Торлы:

— Биз-ә бала батырмады — дийип, онуң сөзүни бөлтеди. «Икимизем-ә гурт билен гоюн ялы тас бир ерден сув ичипдик» дийип, Узук себәпли болан ваканы ятламак иследи. Ене-де хенизе ченли араларында бейле зат болмадык ялы, тиркешип гезенсоңлар, хәзир бу ерде оны агзамагы ерликсиз билди.

— Догры, Торлы, өзүң ялы гарып йигитлерем ёк дәлди, йөне Никелай заманында халкың аглабасы докды. Би балшабиг-ә нәме, түйс тумаягың хөкүмети болансоң, өзем тумаяк. Мунуң экдирйән экини чакҗагундуз болансоң, хий, халкың эзенеги галар өйдйәмин?.. Пагта экдирсин Никелай патыша ялы. Шу махал гачакчылар гетирмесе, балшабигиң бир гадак чай тапып билҗек гүманы ёк. Мата диениң ене шейле. Хәзир Хываның ала бизини кервенлер бир йыл гетирмесе, әхлиң яланач гезибермели борсуң. Бар Машада, чай диермиң, дуканлары долуп ятыр—дийип, Аманмырат ашаклыкдан серетди.

Дуканларда матаның, чайың... ёклугы Торлы үчин тәзелик дәлди.

— «Сакавың соңуна серет» диййә. Шура хөкүметем сакавлап-сакавлап, ахыры бир зат диер-дә. Чага-да дүнйә инен бадына, йөрәп гидибермейәр ахыры — дийип, Торлы бир йылгыран ялы этди.

Аманмырат онуң сөзүне шол хемишеки гөврүми гиңлиги дийип дүшүнди.

— Ай, Шура хөкүмети гаты бир сакавлабам дуранок. Өрән дүшнүкли сөзлейә. Байы ёк этҗек, гарыбам галдырҗак, йөне онуң диени болайямы нәме. Адамзады алла-тагала озал-эбединде өз рысгалы билен ярадансоң, балшабик рысгал пайлап билмез.

— Сениң айдяның догры, Аманмырат. Алла-тагаланың гудратына шүбхеленмек болмаз. Йөне Никелей ялы патышаны йыкып, шейле гиң үлкә хөкүм эден дөвлет шол үлкәниң рысгалына-да ыгтыяр эдип билер. Холха, мүлкдар байларың ерини, Байрамалыда паты-

шалык ери алып, гарыплара пайлады. Ол нәме рысгал дәлми? Элбетде, рысгал. Хөкүмет хөкүметдир, онуң билен оюн тутмак болмаз.

Торлының шейле сөзлеринден соң Аманмырат ятан еринде маңлайыны тутды. Хөкүметиң терсине гайдансоң, өйүнде ятып билмән, гачгак болуп йөрени хакда ойланды, эмма хич хили уч чыкарып билмеди. Ене хем «Җәхеннемә гиден өзүне ёлдаш гөзләр» диенлери ялы, Торлыны өз тарапына ырмак максады билен:

— «Кырк йыл мая гезенден тутуш бир йыл инер гезмек» ягшы дәлмикә? ..—дийди.

— Оны айтмак өрән кын, Аманмырат, йөне мая инер йүкүни гөтермек еңил дүшмез.

Аманмырат гөзлерини гиңден ачып, Торлының йүзүне бир сертди-де:

— Хе... оңушмалы диййәсиң-дә?—дийди.

— Хава, оңушмалы диййән. Маңыз ийжек болуп, диш дөвмегиң хаҗаты ёкмука өйдйән. Онсоң дөвүлмедик шәник ажыдәне чыкҗакмы, пак чыкҗакмы — ким билйә?..

— Бе... Хе... сен бейдийәйдиң-ов... Хе... мен бейдиерсиң өйтмәндим. Мениң сенден тамам башгады...— дийип, Аманмырат эп-эсли ойланып отурды. Соңра ене Торлының инче дамарыны тапҗак болуп сыпап башлады.

— «Бу дине, худая дил етирйән хөкүметиң үлкесинде яшамак дүрс дәлдир» дийип, ишан-моллаларымыз гүррүң эдйәлер. Оңа нәме диййәсиң?

— Оңа мен нәме диейин, Аманмырат? «Гечинем өз аягындан асарлар, гойнам» дийәймесем... Шу гүне ченли мениң өйүме гелип, «Дине, худая дил етир» дийип айдан адам ёк. Гележекде-де болмаяды-да.

— Бу Черкез ишан дагының эдип йөрен ишинден хабарың ёкмы?

— Нәме иш эдйә?

— Ниреде дини мекдеп бар болса, барып, шо ерде Шура мекдебини ачя. Шейдибем дини мекдеби арадан чыкарҗак болялар. Чагалары аздырып, динсиз гойҗак олар.

— Аманмырат, «Ити өлдүрен сүйрәр» диййә. Дини дүзенем, Түркүстана гетирип яйраданам Черкез ишанларың өзлери, араплар, хоҗалар. Ай гөренем өзлери, агыз бекләнем, агыз ачанам өзлери. Биз нәме?.. Сырык ола-

рың элинде. Олар игде какса, бизиң ишимиз чөплемек.

— Хэй, Торлы хан, яман аркайын сөзлейәсиң велин, бир гүн саңа игдән-ә чөпледерлер. Онда-да җигирдек игде чөпледерлер.

— Чөплетселер, чөплемели бор-да, этжек задың нәме?..— дийип, Торлы гышарылып ятан еринде еңсесини сыпады.

Догры, Торлы Аманмырадың сазына гошуп хиңленмеди. Йөне Торлының ягдайы дурмушда ончаклы берк дәл, битай йүки хачан-да болса, хайсы тарапа агса-да агып гидибермели — дийип, Аманмырат дүшүнйәрди. Шонуң үчин хем оны өз тарапына чекҗек болуп, элинден геленини эдйәрди. Элбетде, Торлы ялы эдермен ёлдашы өз янына чекип билсе, өңүнде гоян максатларының бир топарыны битирҗекдигине шүбхеленмейәрди.

Берди Торлыны яман йигренйәрди, Торлам ыкбалы Бердиден чөзүлмели еринде, рехим-шепагата гарашмаярды. Хакыкатдан хем, Берди гышыклык, эгрилик, галплык... ялы затлары бир адамда гөренде, дуруп билмейәрди. Онуң билен рехимсиз гөрешмек ислейәрди. Дурды бейле дәлди. «Кемчиликсиз, ялңышсыз адам болмаз, дүзелҗек адамыны ягшылык билен ёла салмалы» диерди. Шонуң үчин Торлы билен ара-да саклаярды. Узук хем шол пикирдеди. Вагтал-вагтал оларың үчүси биле отурып, Торлының гелҗекки дурмушы хакда маслахат эдердилер. Эмма Торлы ене-де оларың гөзүне ачылмадык сырлы сандык болуп галарды. Аманмырат билен хәзирки эдйән гүррүңлеринде-де Торлының ене шол ачылмадык сырлы сандыклыгыды. Шейле-де болса, Аманмырат Торлыны өз янына чекмек үчин ене ырып башлады.

— Гөр-дә, Торлы, эдер ишини билмән дуран йигитлерден-ә дәлсиң. Көп тиркешдик, агыр ерлерде биле болдук. Бирек-биреге нәбелет болар ялы-ха болмадык. Учарлы гуш галканда белли» диййә. Хөкүметимизе-де белет боларча болдуң. Бердем хәзир хөкүметиң өңүнде абрайлы адамларың бири. «Торлыны сыпдырман-а» диййәмиш. Билмедим, эшитдиңми-эшитмедиңми, шейле гүррүң-ә бар. Өңки тутдуранам Берди дәлми? — дийип, Аманмырат сөзүниң арасында сораг берди.

Торлы оңа:

— Хава, өңки тутдуран-а Бердиди — дийип, жогап берди.

— Хе, гөрдүңми, айдылян сөзлер угрунда бардыр. Хәзирем «Торлыны нәхак гойберипдирлер, кеселханадан чыкан гүнүм, ене басдырын» дийип, чырпынып ятыр диййәлер. Сен инди ата ымыклы чыкаймасаңам, чекерәк бол. Ана, мениң саңа берҗек маслахатым шол — дийип середенде, Торлының йүзүнде өңки аркайынчылыгың кемелендигини Аманмырат аңлады. «Ене бир ховсала салайсам, ырып билмезмикәм?» диен тама билен Аманмырат ене сөзлемәге башлады.

— Инди гөр-дә, Торлы, Берди танамаян адамың дәл. Отрядың нечэнлиги болупдыр. «Галтаман, гачакчы элине дүшсе, хич кимден сораман, гөни газамада басып билйә» диййәлер. Өзем түйс балшебик болупдыр диййәлер. Гүнәкәр болуп, элине дүшсең, йүз гөрүп, сылаҗак гүманы ёкмуш...

— Сениң айдяның догрудыр. Аманмырат. «Балшабиклериң хич бирем йүз гөренок» диййәлер. Ягшы, инди Бердиниң элине дүшмеҗек болсаң, нәме этмели?

— Чекерәк гезмели.

— Ненеңси чекерәк гезмели? — диен сорагдан соң Аманмырат Торлының салының бирнеме говшап уграндыгыны хем хәлиден бәри айтҗак болуп отуран сөзүниң ери гелендигини билди. «Ненеңси чекерәк гезмели?..» дийип, сөзүне бир дынгы берди-де, ене геплемәге башлады.

— Мениң-э бир этҗек ишим бар, Торлы. Мен серхетден аңрык ашҗак. Маңа бу үлке дар гелйә. Догрусыны айтсам, бу үлкеде мен демигйән, хопугян, демим етенок. Сениңем «достун» Берди болса, «Дадыңа алла етсин» диенлери бормука өйтҗек-дә. Онсоңам этҗегимиз сөвда болса, мен сөвданы серхетден аңырда этҗек. Ол ерде сөвда эдениң үчин товгуңа ток дийҗек адам ёк. Ине, бәрден гачакчылар барарлар. Хеммеси диен ялы таныш адамлардыр. Олар үчин мал тайярлап гоярыс, элтен харытларыны мәхетдел этмән аларыс. Гараз, шо ерде бизиң үчин өрән бәхбитли сөвданың болҗаклыгы гөрнүп дур-да — дийип, Аманмырат уллакан гөзлерини гиңден ачып серетди. Пишге ялы муртларыны галдырышдырып гойберди.

Башам бармагының ужуны дишләп, сарсман ятан Торлының йүзүнде агыр ой-пикирден башга хич зат гө-

рүнмеди. Чүнки ол өзүниң ички дүнйәсиниң гирдабына гарк болуп галыпды.

Аманмырат Торлыны геплетҗек хем болман, өзи өвүнмәге башлады:

— Ол гүнки мекдеп отлананын-а эшиденсиң, шоны мен отладым. Дүйн-өңңүнам душундан гечип гитдим. Гара көмүр болуп ятан экен. Ол «достуң» Бердиниң өйүне-де тиръек ташлатдым. Менем йөне бидерек айланып йөрендир өйтме — дийип, агасының эден ишинем өзи эден ялы сөзледи.

Эмма Торлудан хич хили җогап болмансоң, Аманмырат:

— Геплемедиң-ле? — дийип сорады.

— Хе-ей... нәме гепләйин?.. Геплемәге сөз кән, пейда ёк.

— Серхетден ашсак, шол пейда бор.

— Пейда бор?.. Билмедим... Би гөбек ганың дөкүлен топрагыны, гөзүңи ачып гөрен ерлериңи терк эдип гидибермек аңсат дәл.

— Ёк, Торлы, биз ене доланарыс. Ата гөтени терк эдип гитмек болмаз.

— Билмедим... Ата гөтени терк эдип гитмегиң болҗакдыгына ынанян, эмма... «...доланарыс» диен сөзүңе бил багламак кындыр.

«Ят иллерде айрачылык чекенден
Урса, сөксе, хорласа-да, ил ягшы»

дийййә.

— Вах, нәсини айдясың... Илде яшамага гоймасалар нәтҗек? — дийип, Аманмырат улудан демини алды. Соңра икисиниң арасында эп-эсли вагт сөзлешик болмады. Хер хайсы отуран ериндe өз ички дүнйәсине берилди. Бирхаюкдан соң Аманмырат:

— Нәме бейле дымдың? — дийип сорады.

— Дыммаз ялы меселе гозгамадың-да.

— Ханы онда нәме дийййәсиң?

— Нәмәни «нәме дийййәсиң?»

— Гитмек меселәни.

— Гитмек меселе хакда, Аманмырат, бирденкә бир зат айтмак болмаз. «Мүсүрде ша боландан Кенганда геда бол» дийлен накыл бар... Оны мазалы аграмлап гөрмек герек.

— Аграмлап гөрсең гөр. Менем: «Хасыр-хусур гидиберели» диемок. Өзүмем энтек Марының оюнда бирнәче вагт айланжак— дийип, Аманмырат бир ойланды-да, ене сөзлемәге башлады. — Мениң энтек Марыда айланжак диййәнимиң өз себәби бар. Шол хелейиң дамагыны гаңрып чалмасам, мен серхетден ашсамам, долы сачагың башында ишдәмен ийип билмен.

— Юртдан чыкып гитжек болсаң, гой, олам яшасын-да.

— Ёк, Торлы, «яшасын» дийме, гой, ол яшамасын! Ол обалара чыкып, оба аяларынам өзи ялы аздырямыш. Онуң оба чыканыны билип, үч гайра йөрите ызындан барынымы мен саңа өң айдыпдым ахыры. Хер сапар барамда: «Ёк, яңыжа гитди» дийдилер. Ил оны менден гизлейә я-да гачыря. Ахыры бир гүн гириме саларын. Шоны гириме салянчам велин, серхетденем ашжак дәл, хич еригем гитжек дәл.

— Ай, гөр-дә, Аманмырат, ятсаң-а, ер салайын?

— Ёк, мен гитжек, йөне шунча гүрлешдик велин, сенден долы жогап эшитмедим.

— Серхетден ашмак хакындамы?

— Хава.

— Серхетден ашмак хакында сен маңа бираз пурсат бер. Мен бир ятып-туруп ойланайын.

— Ойлансаң ойлан велин, мениң айданыма разы болайгын, яманлык гөрмерсиң.

— Ай, Аманмырат, «достумыз» Берди болансоң, разы болмасагам, болмалы бор өйдйән.

— Достуң-а Бердидир, шоңа гөзүң етйән болса боля — дийип, Аманмырат орнундан турды.

— Хош онда, мен гидейин.

— Гитсең, саг бол — дийип, дандның өң янында айрылышдылар.

28-нжи бап

ЧЕКИШМӘН — БЕКИШМЕЗ

Узугың аяллар гурамачысы болуп ишлемәге башланына шейле бир көп вагт гечмедик-де болса, ол аз иш этмеди. Ярым йыла етер-етмез вагтың ичинде онуң окува иберен аялларының саны эп-эслә етипди. Элбетде,

онуң окува иберен аялларының хер бириниң айратын хасратлы тарыхы барды.

Ол дөврде ил ичинде ики аяллы адамлар аз дәлди. Оларың икисинден хем машгала өнүп-өсенсоң, оларың бирини айырмалы диен нетиҗә хөкүмет энтек гелмәнди. Шонуң учинем оларың өзлеринден шикаят болмаса, я хөкүмет эдарасына гачып гелмесе: «Бириңиз эриңизден айрылың» дийип, Узук оларың арасында айратын вагыз-несихат гечирмезди. Ол эсасы үнси башга бир тарапа берерди. Обалардакы әзүне сырдаш аялларың үсти билен аял үстүне тәзеден аял алян адамлары билмәге чалшарды.

Аял үстүне аял алнанда үйтгешик шагалаң-шугалаң этмән, огрын алмак дүзгүни түркмен арасында өңденем барды. Йөне Совет хөкүмети аяллар азатлыгына үнс берип башлансоң, ол дүзгүн хас хем гүйчленип башлады. Өйленйән адам бир ёлдашы билен гиҗе гидип, гелни алып гелйәрди. Шол гиҗәниң ичинде-де ника гыйярды. Йөне нененҗи огрын этселер-де, Узугам ахмал дәлди. Бейле ишиң болҗагыны көпленч өңүнден дуйярды. Гиҗәниң бир вагтам болса, эдил ника гыйҗак болуп отыркалар, гүпбасды эдип, гызы шәхере алып гайдярды. Эртеси әр болҗак гелсе-де, гызың ата-энеси гелсе-де бермән, гызы гөни окува иберерди.

Гыгса вагтың ичинде оба аялларының арасында Узугың ады белли болуп башлады. Онуң адыны дабараландырмакда обалардакы сырдаш аяллары-да аз хызмат этмеди. Хатда соңабака әрлери нәхак ере уруп-сөгүп йөрен аялларың арасында «Узуга хабар етирин» дийип, әрлерини ювашаданларам болман дурманды.

Узук элмыдама аял үстүне алынян гызлара ника гыйлып дурка, я өң янында етишип дурмаярды. Бихабар болуп, гиҗә галян вагтларам болярды. Хатда бирнәче гүнден соң эшидйән вагтларам болман дурмаярды.

Бир гүн эртир ир билен Узук эдарасына гелен бадына, «Ики-үч гүн мундан өң бири аял үстүне гыз алды» диен хабар гелди. Узук аял алан адамың адыны, атасының адыны, обасыны язып алды-да, хабар етирен адама ругсат берди. Өзи хем деррев Сергейиң янына барып, шонуң ялы иш үчин оба гидйәнлигини айтды.

Сергей:

— Яның билен жигит алып гит — дийсе-де этмеди.

— Җигидиң гереги ёк, йөне Абадангөзели алып гидерин — дийип, Узук ховлукмач чыкып гитди.

Узук билен Абадангөзел обаның четинден барандан, гелниң хайсы өйде отурандыгыны ойнап йөрен чагалардан сорап билдилер. Догры шол өе барып, төрде отуран гелниң өңүне гечдилер. Гелин булары гөрүп йүзүни тутды.

— Вий, гелин, йүзүңи тутуп, бизден яшынып отурма. Мениң адамым сениң адамың оглы ялы ахыры — дийип, Узук гелниң йүзүни ачып гойберди.

Гелниң йүзи чым-гызыл болды. Узугың йүзүне бир серетди-де, деррев габагыны гойберди.

— Җан гелин, яшмагы айыр-да, аркайын сөзләбер, биз гайын дәл — дийип, Узук онуң яшмагынам айырды. Соңра гелин яшынҗагам болмады, себәби ол эриниң гаррыдыгыны билип отырды.

Узук хайсы обадандыгыны осмакладып сорады. Гелин обасыны айтды.

— Энең-атаң бармы? — дийип сорады.

Гелин:

— Ёк — дийип, жогап берди.

— Кимиң элинде болдуң?

— Агамың.

— Хе-е... агаң, еңңәң элинде улалыпсың-да?

— Хава, агаң, еңңәң элинде улалдым — дийип, гелин улудан демини алды. Узук гелниң инче дамарыны ызарлап тапды, шол дамарам ызарлап башлады.

— Ай, шейледир-ле, энең-атаң болан болса, деңинe-душуңа берерди. Галың үчин гарры эре, хелей үстүне берип гойбермезди — диенде, Узук гелниң гөзлериниң өңүнден монжуклап гачян яш дамҗаларыны гөрди.

— Галың бокурдагына тегек болмуш еңңә-хә еңңе дийҗексиң, агасының акылына нәме болдука? Деңине-душуна бермән, бир гарры ёлбарсың өңүне оклапдырлар — дийип, Узук Абадангөзеле гынанҗыны билдирди.

— Ай, энең-атаң болмаса, эдилйәни шүдүр, җан доган. Бир оңат, айың бөлеги ялы гыз экен — дийип, Абадангөзелем гелне гынанҗыны эшитдирди.

Гелин отуран еринде ичи ичине сыгман, хоркулдап агламага башлады. Төверегинде отуран гызларың хем гелне небислери агырып, бир хили болдулар.

Узук билен Абадангөзел гелниң эринден нәразыдыгыны билдилер. Оларың максатларам шолды. Узук се-

сини чыкарман, Абадангөзелиң йүзүне серетди. Абадангөзел башыны атды. Шейле үм билен гелне индики айдылджак сөз хакында дүшүнишдилер.

Узук гелне хас якын сүйшүп, сачыны элине алды-да, гөрен болды.

— Биз йөрите шәхерден сениң яныңа гелдик. Разы болсаң, шәхере алып гитҗек. Шол ерде сени окадарыс. Соңам өз халаныңа, дениңе-душуңа барарсың. Шоңа разымың? — дийип, Узук пышырдады-да, ювашлык билен гелниң сачындан чекип гойберди.

Гелин өрән парасатлы машгала экен. Узугың айдан сөзлерине-де, сачындан нәме үчин чекилендигине-де кемсиз дүшүнди. Деррев агламасыны гоюп, Узугың йүзүне серетди. Онуң середишинден голуны тутан ховандар гөзлейәндиги Узуга әшгәр болды. Гелин:

— Мени әкидип, ода атсаңызам разы — дийди.

— Шу сөзүңи ниреде болса-да гайталармың?

— Гайталарын.

— Онда сөз шу болсун.

Ине, шейле сөзлешикден соңра Узук гелни сөзлетҗек болуп хем отурмады. Өйленен адамың гапыдакы тамда отурандыгыны гызлардан сорап билди. Абадангөзел билен туруп, тама барды.

Узук дагы тама гиренде, гырмызы донуны ясгынҗак атыныв, уллакан ак яглык билен сиңегини горап отуран яшула гөзлери дүшди. Яшулы дулукларындан ак сепен сакгалының уҗуны чаларак гырчап, өңүне мазалы тараш берипдир. Ол Узук дагыны гөренде, бирденкә үстүне гызгын сув гуйлан ялы, бир хили чаласын херекет этди. Ненеңсем болса, шол халатда ене өзүни тутды.

— Гелиң, гечиң, гелинлер — дийип, гапдалындакы яссыгы билен бейлерәк сүйшди.

— Ёк, биз гечип отурҗак дәл — дийип, Узук сөзлемәге башлады. — Биз хөкүмет адамысы. Биз аяллар азатлыгы угрунда ишлейәрис.

— Ниреде ишлесеңизем, бир гечиң, чай-пай ичиң.

— Ёк, яшулы, биз гечип отурҗак дәл, чаям ичип билҗек дәл. Сизден ики агыз сөз сорап, чыкып гитҗек.

— Хе... Сораң онда — дийип, яшулы ховсала дүшен ялы болды.

— Хачан өйлендиңиз, яшулы? — дийип, Узук онуң йүзүне серетди.

— Ай... үч-дөрт гүн болды...— дийип, яшулы кынчылык билен гөвүнсиз җогап берди.

— Нәме, машгаланыз болмадымы, гич өйленипсиңиз?

— Ай, худая шүкүр, чага-чуг-а өз еринде бар.

— Ерли-еринде огул-гыз бар болса, шолары иле меңзеш ийдирип, гейдирип, етишдирсеңиз болмадымы?

— Ай, худая шүкүр, чага-чуга нәче-де болса, хар-хор этмән, саклара дөвлет бар.

— Дөвлетиңизе ер тапман, өйленәйипсиңиз-дә, шейлеми?

— Ай, ёк, дөвлет нәче-де болса, ер тапылар-ла.

— Нәме, яшулы, ики аял алмагың гадагандыгыны билмейәрдиңизми?

— Ай, биз-э хенизе ченли гадаган дийип айдан адам ёк. Ил ичинде ики аяллам аз дәл. Онсоң бизем өйленәйдик.

— Онда шейле, яшулы, биз хәзир шол гелни алып гитҗек. Өзүңем биле гидерин дийсең, ябыны эерле-де, тайын бол.

Яшулы эп-эсли вагт сесини чыкарман отурансоң:

— Ики аяллыларың хеммесини йыгнаярсыңызмы я еке мени алып гитҗекми? — дийип, товлурак сөзледи.

— Сизиң гитмегиңиз хөкман дәл, яшулы, йөне гелни алып гитҗек.

Яшулы сакгалыны дырмап, эп-эсли отурандан соңра:

— Сизиң шу айдян сөзлериңизиң гапдалында зорлугам бармы я разылык биленми? — дийип сорады.

— Канун бар, яшулы.

— Канун еке мениң үчин дәлдир ахыры.

— Шу ерде ялңыз сизиң үчин. Ене сизиң ялының үстүнден дүшенимизде, онуң үчин хем болар. Дүшүнуклими? — дийип, Узук перт-перт, басып-басып сөзледи.

Яшулы сакгалыны дырмалап отурышына хич сөзлемеди. Нәме хакда ойланып, нененси нетиҗә гелендигем мәлим болмады. Йөне Узук оны геплемән отурмага гоймады.

— Нәме бейле дымдыңыз? Биз бейдип дурмалы дәл ахыры, я гелни алып гидиберелими? — дийип, гыссап башлады.

— Онда сиз ховлукман. Мен ябыны бир эерләйин — дийип, яшулы еринден турды. Узук дагы тамдан чыкып, гелниң янына бардылар.

Яшулы ябысының янына барман, гөни еңңесиниң өйүне гирди. Тамдан алып чыкан дөрт дессе пулуны гаррыеңңесиниң элине берди. Ол пулуң нәчедиги мәлим дәлди, йөне нәче-де болса, Узугың дөрт-бәш йылың ичинде алжак айлыгының җеминден аз дәлди.

Гарры еңңе пулы элинде тутуп дуран еринде йүвүрҗисиниң йүзүне сораглы серетди. Йүвүрҗиси онуң нәме үчин середендигини билди.

— Үстүмизден бела инди. Масгарачылык!.. Янкы аяллар гелни шәхере алып гитҗек дийип отырлар. Шу пуллары бер. Аз гөрселер, ене бер. Йөне гелни алып гал. Бар, тиз бар — дийип, яшулы гарры еңңесини өйден чыкарып гойберди.

Гарры еңңе Узугы тама чагырды.

— Җан гелин, гөрк-гөрмегиң оңат экени. Гөрүм-гөрелдәңем оңатдыр. Ил ичине адың яманлык билен йайрамасын. Өзүңизем масгара болмаң, бизем иле масгара этмәң. Пыланы пыланларың гелнини шәхере алып гидипдир дийип, ил адыңы яманлык билен тутмасын, җан гелин. Ынха, шу пулы ал-да, ызыңа абрай билен аман--эсен гайт. Ынха шу-да бир гелниң бахасы бар. Ики гелин эдинен экеник-дә хамана. Ал, эне сүйдүнден халал болсун — дийип, гарры еңңе Узугы аларладып башлады. Петде-петде пуллары Узугың өңүне итип, этегине дыкып, аң-маңыны бермеди. Узук пуллары ызына итсе--де, гарры еңңе гоймады. Соңра Узук пулларың хер дессесини бир яңа элиниң терси билен зыңып гойберди.

— Дайза, мен бу оба йыкгынчылык этмәге, я пара алмага гелмедим. Хәзир сени шу пулларың билен шәхере алып гитсем, сени ызыңа абадам гойбермезлер, дайза. Дүшүнйәрмиң шоңа! — дийип, Узук гахар билен еринден турды. Онянча Абадангөзелем гапыдан гирди. Гарры еңңе пулларыны йыгнап, чыкып гитди.

Өйленен яшулының максады иле-гүне гүррүң болман, бу ишиң өңүнден аман-эсен совулмакды. Планының тәзе алан гелнини элинден алып, окува иберипдирлер дийлен гүррүңе ээ болмагы өрән намыс эдйәрди. Шонуң үчинем ол бу ишиң өңүнден пул билен сыпып билсе, уммасыз чыкдаҗы этмәге-де разыды. Эмма ол ишем шовлы болмады. Гарры еңңеси пулуны ызына гетирип берди.

Өйленен яшулы ховлукды. Яш гелни элинден алдыранындан хер хили җенаята йүз ураныны говы гөрди.

Ол Узугы өңем кесесинден танаярды. Онуң кастында Аманмырадың ач гурт ялы энтәп йөрениндeн хем хабарлыды. Хәзир-де Аманмырадың шу обаның ичинде, кимиң өйүнде гизленип ятандыгынам билйәрди. Йөне Узугың бардыгыны Аманмырада дуйдурып, эрбет вака турзандан пул билен сыпаныны йүз эссе говы гөрйәрди. Чүнки ол турҗак говганың соңундан чала-чула горкмаярды. Ненңси-де болса, ол яшажык аялыны элинден гидерениндeн Узугың башында ганлы вака турзаныны говы гөрди. Аманмырадың янына инилериниң бирини ашаклыкдан иберип, өзи ябысыны эерлемәге дурды. Онча пулы хөдүрләнлериндeн соңра, Узук дагының хем инлери бир зат сызан ялы ховлугып башладылар. Гелни деррев ёла салмагы сорадылар. Гарры еңңе ат эерләп дуран яшулының янына барып гелди-де:

— Йөр, гелин — дийип, гелни өйден чыкарды. Оны Узук дагының пайтунына мүндүрди. Пайтун ёла дүшди.

Узук пайтуның өңүнде ызына середип отырды. Гелниң адамсы яшулы ызларындан гөрнәермикә өйдүп, гөзүни айырман, ёлуң угруна середйәрди. Эмма хич ким гөрүнмейәрди. Бир бөлек оба гутарып, икинҗи бөлеге етмәнкәлер, гелниң адамсы пайтуның ызындан етди. Хас ызракда атыны гордурып гелйән ене бир атлам гөрүнди. Соңра ол атлының эгнине илдирилен бәшатарам мәлим болды. Узугың ини бир зат сызан ялы болды.

— Атларыңы гатырак сүр! — дийип, Узук пайтунча хөкүм этди. Пайтунчы атларыны сайгылап, сүрмәге башлады. Ыздан гелйән атлам атының башыны гойберди. Атлы араны йыгрып, кем-кемден якынлап гелйәрди. Узук Аманмырады танады. Пайтуның үстүнде дик дуруп:

— Сайгыла атларыңы, сайгыла! — дийип, гыгырды. Пайтунчы атларыны сайгыламага башлады. Атлар алып гөтерди. Эмма Аманмырат йыгрып гелйәрди. Узук наган сапанчасыны элине алды. Обаның ичинде бир тама габат геленде, Узук пайтундан бөкүшине бады билен ылгады. Гара өе етип барярка, Аманмырат тарк-тарк-тарк эдип, үч ок атды. Узугам гара өе япланып, наган сапанчасы билен бәшатара җогап берди. Аманмырат атдан бөкүп дүшди. Онянча Узук тама гирип, гапысыны җарк-җүрк япды. Аманмырат аңырдан ылгап гелшине бар гүйжи билен гапыны депди. Эмма гапы ачылмады. Тамының ичинден гапыны бөвсүп чыкан оклардан горкусына

Аманмырат бөкүп бейләк дүшди. Гудузлан ялы нәме эдерини билмән, түпенинин гундагы билен тамын пенжиресини уруп дөвди. Айналар күл-оврам болуп, сесленип, ере гачды. Шол халат тамын ичинден чыкан оклар жувук-жувук эдин, Аманмырадын гулагыны гыржыдырып гечди. Ол синеклән өкүз ялы хөнкүлдәп гачды. Башга бир жая букулып, Узугын тамынын пенжиресини ока тутды. Догры, онун атан окларынын хеммесем жайын ичине дүшди. Эмма онун окунын дүшйән еринде Узугын иши ёкды. Ол жайын ичинде окун дүшмежек саламат ерлерем Узуга етерликди.

Хава, бирденем огланларын:—Жигитлер гелйә! Жигитлер гелйәр!!— диен сеслери Узугын гулагына эшидилди. Шол вагт дережәнин габадындан Аманмырадын зымдырылып гечени гөрүнди. Узук онун ызындан еди саны окы ызлы-ызына гойберди. Эмма ок мейданындан узаграк болдумы-нәмеми, окларын барысы хова гитди.

Аманмырат атлананындан, ябысыны гамча басды. Аз салымдан ики саны жигидем атларыны сайгылап, онун ызындан ковуп гечди.

Олар гитди, гөзден йитди. Узук дагам үч аял болуп, пайтуна ерлешдилер. Узук гелни, онун адамсыны эдарасына алып гелди. Дөрт адам болуп, хер хайсы бир стулда отурды. Узук:

— Ынха, яшулы — дийип сөзлемәге башлады.

— Шу отуран жайымыз аяллар гурамачысынын жайы. Менем шу ерде ишлейәрин. Шу жайын ичинде-де аяллар меселесине адалат боюнча середилйәр хем-де аялларын ыкбаллары чөзүлйәр. Ынха, шу ерде сизем отырсыныз, гелин хем отыр. Гелин, инди динләлин, гелин нәме диййәр. Гелин, шу ерде сенин ыкбалын чөзүлйәр. Буйтар-суйтар этмән, йүрегини ач, догрыны сөзле. Сен шу яшулынын икинжи аялы болуп, өмрүни өтүрмәге разымы? Я-ха разы дий, я-да разы дәл дий. Көп сөз герек дәл.

— Мен шу яшула екеже гүн хем аял болуп яшамагыма разы дәл!

— Болды, гелин. Айдан сөзүн етерлик. Эшитдинми, яшулы, гелнин сөзүни?

— Эшитдим.

— Дүшүнклими?

— Дүшүнкли.

— Душвүкли болса гидибер, яшулы Сиз бош, булагайлык этжек болсаңам...

— Ойланарыс... — дийип, яшулы туруберди.

— Ойланыберин! Бүтин өмрүңизи ойланып гечирсиңиз! Яш гызлары икинжи аял эдинмәге ким сизе хукук берди! — дийип, Узук яшулының еңсесини гөрүп галды.

Яшулы Аманмырада хабар берени үчинем Узугың өңүнде мүйнлүди. Шонуң үчинем ол тиз туруп гиден болса герек. Йөне яшулы Аманмырада хабар берендир диен пикир Узугың хушунда-да ёкды.

Аманмырат билен ковалашып гиден жигитлерем Сергейиң иберендигини соң билип галды.

29-нжы бап

КИРПИ ДҮЙРҮЛСЕ, ТИКЕНЛЕРИ СЫХ-СЫХ БОЛАР

Сергейиң партия райкомына гурамачылык бөлүминиң мүдири болуп гечениие энтек көп вагт болманды. Секретарь узак вагтлайын Ашгабада гиденсоң, жогапкәрчилик онуң башындады. Ол хәзир столуның башында бир иш билен мазалы таныш болмак үчин башыны галдырман, окап отырды. Шол вагт гапыдан:

— Гирмек болармы? — дийип соран Бердиди.

«Гириң» дийлен жогапдан соң ол ичери гирип, Сергей билен гөрүшди-де, диварың өңүнде хатара гойлан стулларың биринде отурды. Саглык-аманлык сорашанларындан соң Сергей ондан:

— Таягы ташламаясың-ла. Нәме аягың агырысы азалмаямы? — дийип сорады.

— Аягымың агырысам инди азаля. Басым таягам ташлажак.

Шол сөз билен Сергей:

— Багышла — дийип, ене хат окамасыны довам этди. Вагт гечмән, бюро чагырылан адамлар йыгнанышды. Сергей столуның аңырсында дикелип, йыгнагы ачды.

— Ёлдашлар, шу гүн бюрода бирнәче меселә гаралмалы. Өкүрти Бердиниң меселесине гарагада, йөрите дашындан чагырылан ёлдашлара ругсат берелиң. Кимде-ким мунуна разы болса, элини галдырсын. Ягшы. Ким нәрза болса, ол галдырсын. Нәрза ёк.

Онда шу иши дернэн ёлдаша — ГПУ-ның векилине сөз берйәрис.

Сөз берлен еринден туруп, *геплемәге башлады.*

— Ёлдашлар, шу иш өрән тәсин хем гаранкы. Онуң гаранкылыгам Бердиниң иши боланлыгы себәпли. Чүнки Бердиниң кимдигине, онуң гечен ёлуның агырдыгына бизиң хеммәмиз хем белет — дийип, ол бир ойланды-да, ене сөзүни довам этди. — Берди кеселханада ярадар болуп ятырка, бизе хат гелди. Букжаның йүзүнде Байрамалы почтасының печаты бар. Хатың мазмуны гысга. Ол хатда: «Берди Акы оглы мени он токга тиръек билен тутды-да, тиръек билен тутуландыгыңы хич ерде гүррүң этмесең, өзүңи бошадып гойберҗек» дийип айтды. «Тиз угруна чыкып гөзлесеңиз, белкем, шол тиръеги тапарсыңыз». Биз шол хатың эсасында Бердиниң өйүни барладык. Он токга тиръек чыкды. Биз барламага баранымызда, гапысы гулплы экени. Берди кеселханадан чыкандан соң, биз сорага башладык. Бердиниң гоңшуларындан, почтадан, өзүнден эден сорагларымыз хич хили нетиже бермеди. Йөне ким-де болса душманларының бири Бердиниң өйүнде ёк вагтындан пейдаланып, шол тиръеги ташландыр диен чаклама бар. Себәби бизе гелен хатың адреси ёк. Хат иберен өзүни гизләпдир. *Шонуң үчинем тиръеги Бердиниң өйүне ташлан,* шол хаты иберен адам болмалы дийип, чаклара эсас бар. Эмма хакыкы җенаяткәри тапып, эден җенаятыны бойнуна гоймалы велин, дерңеви довам этмәге шол адрессиз хатдан башга уч ёк. Шол зерарлам чаклама чакламалыгына галыберйә. Хакыкат хем Бердиниң өйүнден гачак малың чыкмагыдыр — дийип, ол сөзүне дынгы берди. Бир ойланан ялы этди-де: — Хава, ишиң дерңевини довам этмәге бизде аңры уч ёк. *Шонуң үчинем,* ёлдаш Берди Акыев партияның агзасы боланлыгы себәпли, өз нетиҗәмизи райкома гечирдик — дийип, оратор ашак отурды.

Сонра бирнәче адамлар Бердиниң тарапыны тутуп гепледи. Гаршысына чыкып сөзләнем болды. Эмма ким нененңси геплесе-де, ики саны гаршылыклы хакыкатың үстүнде дурман гечип билмеди. Бир тарапдан, Бердиниң шейле биканун иш этмеги хеммелери хайран галдырды. Оңа хич кимиң ынанасы гелмеди. Икинҗи тарапдан, онуң өйүнден гачак малың чакандыгам хакды. Ол хакыкаты назарда тутман геплән хем болмады. Гаразхай, бу

ерде ики саны гаршылыклы хакыкаты ялңышман, адалатлы чөзәймек бюро еңил дүшмеди.

Йыгнага гатнашанлардан бири сөз алып, еринден турды.

— Ёлдашлар, мен хемме зада гарашядым, йөне шейле зада гарашмаядым. Догруданам, шейле иш болмадык болса, «Берди шейле иш эдипдир» дийселер ынанмаздым. Хов, мүң адам хатар дуруп, «Берди шейле иш эдипдир» дийсе ынанмаздым, инди иши бюро дүшенсоң, ынанмалы боля. Ёк, хенизем ынаныш билемок. Хов, Берди, биз партия догрымызы сөзләп гирдик. Гел, чыкарсаларам, догрымызы сөзләп чыкалы. Ялан, галплык икимизде болмасын. Мен чыным билен сораян. Сенем догрыңдан гелип, чыныңы айт. Сен шейле иш этдиңми? — дийип, ол Бердә середип, эп-эсли гарашды. Онуң эдйән гүррүңине Бердиниң гаты гахары геленсоң, ондан не сес чыкды, не-де сеза. Шол доңан ялы болуп отурышына, хатда габагынам галдырмады.

— Гөрдүңизми, ёлдашлар, Берди гепләнок. Гепләмәге йүзи ёк. Диймек, шейле иш эдипдир. Партиядан ковмалы бор. Йөне Берди партиядан гитсе, мениңем йүрегим өз еринден гиден ялы бор — дийип, оратор хамсыган ялы этди-де, ашак отурды. Ики бүкүлип, йүзүни ашак салшына доңан ялы болуп галды.

Соңра сөз Узуга берилди. Ол эп-эсли ойланып дурды. Берди габагыны чала гөтерип, оңа серетди. «Хәзир мени ит алан санаҗа дөндәр-ов» диен пикир шол халат онуң башында пейда болды. Ол бейле пикири башындан ковуп чыкармага гүйч-кувват тапмады.

Узук сөзлемәге башлады.

— Ёлдашлар, сөзлемек кын. Бүтин гечен дурмуш ёлуны адалат угрунда гөрешип, иң соңунда өзем биканун иш этсе, гара небсине сатылса, ол адамың партияны, хөкүмети сыламадыгы бор. Бейле адам бизиң билен бир ёлдан йөрәп билмез, бизиң билен йүзбе-йүз дурубам билмез. Ёлдашлар, кирпи дүйрүлсе, тикенлери сых-сых боля, йылан гүйзе якынласа, херекети кемелйә, эмма зәхери артя — дийип, Узук сөзүне дынгы берди.

Бердиниң депесинден дабаныңа ченли дагырдап гитди. Ер ярылмады, олам гирмеди. Маңлайындан гара дер инди.

Узук ене сөзүни довам этди.

— Ёлдашлар, инди мен шу айдан сөзлеримден нети-

же чыкарҗак. Догры, уруш гутарды, вагтам гечди. Эмма гөреш башга гөрнүшде, башга усулда довам эдйә. Байлар дүйрукди, тикенлери сых-сых болды, олар үчин түйз якынлады, йыланыңкы ялы зәхерлери артды. Ким-де болса бир эйменч, горкулы душман Бердиниң үстүне зәхерини дөкүп гидипдир. Биз болса шол зәхерден Бердини халас этмәниң тагадасыны тапман отырыс. Ёлдашлар, биз Бердә шол эрбет, гүйчли зәхериң аза-ызасыны чекдирмән, өзүмиз мелхем этмелидирис. Онуң бедениңде душман салан ›ра өңем аз дәл — дийип, Узук сөзүне ене дынгы берди.

Бердиниң гөзүниң чикгелеринде бир ужыпсыз яш пейда болды. Оны сүпүрмәниң услыбыны тапман, йүзүни хас ашаграк салды.

— Инди, ёлдаш, сөзүм саңа дегишли — дийип, Узук Бердиниң ишиниң дерңевини алып баран адама йүзленди. — Сен, ёлдаш, иши чиг гетирипсиң, оны биширип гетирмек герек. Инди Берди ялы большевигиң бахасы он токга тиръекмидир, айт гөрейин? — дийип, Узук йити гөзлери билен дерңевчә берк серетди. Ол отуран еринде бир гозганды-да, хич хили җогап бермеди. Узук ене сөзлемәге башлады. — Душман саңа-маңа уч тапдырҗак болуп гоян дәлдирлер ол тиръеги. Ненеңсем болса, биз шол булашдырылан келебиң уҗуны тапмалыдырыс. «Уч тапыланок» дийип, ол келеби ода атаймалы дәлдирис. Ол булашык келебиң ловлап янан одуна-да биз өз ёлдашымызы яндырмалы дәлдирис. Ол хакда берк ойланмак герек, душманы танамак герек.

Инди, ёлдашлар, мениң теклибим шейле: иши ызына гайтармалы, дерңеви довам этдирмели — дийип, Узук ашак отурды.

Соңра сөз Бердә берилди. Ол ховлукман, аграслык билен еринден галды. Сөзлемәге-де ховлукмады. Ызлы-ызына ардынып, йүзүни ашак салды. Ене ховлукман йүзүни галдырды-да:

— Ёлдашлар — дийип, хаялҗадан, арасына дынгы берип, сөзлемәге башлады. — Мен шу ёлда, Шура хөкүметини дүзмек угрунда, көп йыллардан бәри гөрешип гелдим Көпү-аз, элимден гелен гошанды гошдум... Хава, мен бир вагт Сухан гатының гойнунда чолук болуп гезйәдим. Ол вагт мениң душманым ёкды... Хава, болса-да, бу зейилли кән дәлди. Хәзир мениң душманым көп. Шол душманларың барыеынам Шура хөкүметини

дүзмек угрунда, онуң абаданчылыгыны гурамак угрунда газандым. Серхетде, гумда гачакчылар билен чакнышяс. Атышык болансоң, өленем боля, яралананам боля, дири гола дүшенем боля. Көпленч гетирйән харытларыны ташлап гачялар. Ана, шоларың барысам мениң душманым. Оларың доган-гарындаш, илен-чаланам маңа душман — дийип, Берди бир ойланды-да, ене сөзләп башлады. — Мениң дүнйәде иң яман гөрйән задымың бириси нәхак төхмет, кеззапчылык. Инди шол тиръеги мениң өйүме пыланы ташландыр дийип, бир адамың адыны тутсам, нәхак төхмет болайҗак ялы болуп дур... — диенде, отуранларың бири:

— Белки, бир чаклаяның бардыр ахыры? — дийип, сораг берди.

Берди эп-эсли ойланып дурды. Өңүрти Торлының ады ядына дүшди. Соңра душманлары ызлы-ызына гөзүниң өңүне гелип башлады. Берди:

— Ёк, душманыма-да нәхак төхмет эдип билҗек дәл. Йөне сизиң адалатлы нетиҗәңизе гарашайҗак — дийип, Берди ашак отурды.

— Ёлдашлар, хеммелер гепледи, инди гезек маңа етди — дийип, Сергей еринден турды-да, сөзлемәге башлады. — Шу ерде чыкып геплән ёлдашларың хер хайсы өз пикирини айтды. Меселе эп-эсли дережеде айдыңлашып башлады. Яңы ёлдаш Узук Мырадова өрән оңат пикир айтды. Хакыкатданам, кирпи дүйрүкди, тикенлери сыхсых болды. Йылан гүйзе якынлады, зәхери артды. Хәзир душман өз гөрешинде башга усула гечди. Абрайлы шура ишгәрлерини масгараламага башлады. Эгер-де биз душманың гөреш усулына хайдан-хай дүшүнмесек, көп зыян чекерис, улы ялңышлар гойберерис — дийип, Сергей сөзүне дынгы берди. Бираз ойланан ялы этди-де, сөзлемәге башлады.— Ёлдашлар, Бердиниң эгнинде шол эсгерликдәки көне шинелинден башга зат гөрен дәлсиңиз. Онуң аягындакы көне җалбарына середиң. Шонам-а вагтында тәзелемән, дызына яма салдырып йөр. Ёлдашлар, гачакчыларың өңүнде Бердиниң екеҗе агыз айдан йылыҗаҗык сөзи топ-топ мата болар. Онда-да иңлисиң хакыкы коверкот матасы бор. Бердиниң шоңа акылы етмейәндир өйдйәрсиңизми? Шонуң үчин көне гейип, күкрегини ока герип йөрендир өйдйәрсиңизми? Ёк, бейле дәл, ёлдашлар. Берди галплык, эгрилик, парахорлык... дүнйәсиниң адамсы дәл. Берди

адалат дүнйәсиниң, белент максат дүнйәсиниң адамсы— дийип, Сергей бир ойланан ялы этди-де, ене сөзлемәге башлады. — Ёлдашлар, мен Бердини көпиңизден өңрәкдең бәри танаян. Берди бир вагт ниче йыллар чолукчылык эдип, йыгнан гоюнларыны газычылара пайлады. Онуң мен өзүм дири шаяды. Чәрҗевде отлуларымыз бир чамжа янгычсыз дуран вагтында, Берди нәче гайра кервен гурап янгыч элтди. Иң агыр вагты Чәрҗеве нәче дүе ок-яраг элтип, бизиңкилере табшырды. Бердиниң эден ишлерини санасаң согабы бар. Иң соңунда-да, Бердини он токга тиръек билен айыплаҗак болсак, мениң пикиримче, хеңе гелйән зат дәл. Догры, Берди шейле иш эден болса, биз оны айыплап билердик. Берк чәреде гөрердик. Йөне мен муңа ынанмаян. Шонуң үчинем ёлдаш Үзук Мырадованың: «...Иши ызына гайтарып, дерңеви довам этдирмели» диен теклибине менем гошулян. Кимиң башга теклиби бар? Ёкмы?

— Ёк.

— Ёк болса, кимде-ким шол теклибе разы болса, элини галдырсын. Бир, ики... ягшы.

— Ким гаршы? Гаршы ёк.

— Онда, ёлдашлар, иши ызына гайтармалы, дерңеви довам этдирмели. Чагырылан ёлдашлара ругсат. Гелениңизе көп саг болуң. Ёлдашлар, бюро довам эдйә — дийип, Сергей ашак отурды.

* * *

Меселә ненеңси адалатлы гаралан-да болса, Бердиниң башына таяк деген ялы болды. Чыкышып барян адамларың арасында оңа якымлы сөз айтҗак болуп, якынлашянларам ёк дәл. Эмма Берди хич кимден хич бир зады гаты гөрмедик хем болса, бирининем йүзүне серетмән, чыкып гитди. Чүнки агыр хыянатың дөреден агыр дуйгусы өзүниң батманларча лабыры билен Бердиниң депесинден басып, башыны гөтермәге май бермеди. Ол хеммелерден өңүрти көчә чыкды Нәме үчиндир, сага-сола гараман, чалт йөрәп гайтды. Ёлы шәхер багының үстүнден дүшди. Ол букурак ерде гойлан скамейканың үстүнде отурып, ойланмага башлады.

«Догры, душман билен гызгын чәгә япланышып, ок атышмак җаның ужы экен. Ол мерт сөвеш, мерт хем

өлүм. Эмма душманың намарт хүҗүминиң астында ар-намыса галмак, адамы рухы кеселе сезевар этмекдигине шек-шүбхе ёк экен. Нәхак төхметиң одуна янмак кын, агыр... Өрән хем ызалы» дийип, Берди үстүне сая салып дуран яш агаҗың яш япрагыны үзди-де, ики доланы билен гапҗады. Элини айырды. Япрак додакларының арасында галды. Шол отурышына Берди дашындан: — Догры... — дийип, ойланмасыны довам этди.

«Эгер-де мен хәзир нойба ялы тиръек атсам, эдил гөҗеле иен ит ялы чабаланарын, дарка ярыларын. Тиръек өрән гүйчли зат! Душманың шол он токга тиръегиниң өңүнде дурмага мениң гүйҗүм етерми?! Эгер-де мен Шура хөкүметини гурамак угрунда эден хызматым билен терезиниң бир тарапына мүнсем, душманың шол он токга тиръегинден агыр гелип билеринми?! Ёк! Тиръек өрән агыр зат...» дийип, Берди ойланып отырка, бюрода «Бердини партиядан ковмалы» дийип гепләнг бейлерәкде гөрүнди. Ол шол йыгнакдан чыкып, Бердиниң ызына гарама-гара дүшүп гайдыпды. Хәзирем Бердиниң янына гелмекчиди, йөне бир хили богны ысман дурды. Ахыры йүрегине даш баглап гелди.

— Ахав, Берди, мениң яңкы геплейшим бир хили болды велин, яман гөрәймегин — дийип, гапдалында отурды.

— Сенден мен нәмәни гаты гөрейин?

— Мениңем шол догрудыр дийип геплейшим болды.

— Догрудыр дийип геплән болсаң догрудыр-да.

— Ёк, Берди, соң мен чыкышымың догры дәлдигине дүшүндим. Мен бир соватсыз адам. Гол чекенимде-де, ине, шуны басайян — дийип, голтук жүбүсинден мөхрүни чыкарды.

— Комитетлиги ынаныпдырлар, хакмы-нәхакмы селҗерме-де, басыбер шол мөхрүни. Галам, ручка герек дәл, сыя герек дәл. Йүзүне бир түйкүр-де, бармагың билен сыпалап басыбер. Оба комитетиниң голудыр, гечер — дийип, Берди йылгыран ялы этди. Эмма онуң йылгырышында үйтгешик сыр барды.

— Хов, Берди җан, нәтҗек-дә, соват өвренибилмедик.

— Өвренмек герек.

— Вагт течипдир, нәтҗек-дә.

— Мен нененси өвренипдирин, мениң вагтым гечмәнми?

— Сен газаматда ятыркаң, ишсизликден совадам өвренипсиң, дилем өвренипсиң. Бизе вагт болмады.

— Ёк, бейле дәл. Сен көп билйәсиң. «Еңил-елпай гүнәмем болса гечерлер» диен пикир билен билгешлэнден совут өвренеңок.

— Я... Берди, бейдиймесене-айт. Мениң бейле адамдыгымы-дәлдигими өзүң билйәсиң ахыры. Мениң адама яманлыгым ёк. Гөрйән велин, сен менден гаты гөрүпсиң-ов — дийди.

— Ёк, сенден хич зады гаты гөремок. Ондан яңа ясы яның ерде болсун. Душман сени маңа, мени саңа гаршы геплетмесе, онуң надан болдугы бор. Ондай яңа аркайын болай — дийип, Берди онуң эгнине какды.

Онуң йүзи ачылан ялы болуп:

— Онда мен-ә гайтҗак — дийди.

— Гайтсаң, саг бол.

— Саг бол.

Бердиниң еке өзи галды. Салкын сая якымлыды. Гушларың сайрашян сеслери дүрли лабызда эшидилип дурярды. Бахарың тер ачылан гүллериниң ысына гатышып өвүсйән шемал өрән ярамлы. Берди телпегини чыкарып, гапдалында гойды-да, ойланмага башлады.

«Дүнйә өрән ажайып гуралыпдыр. Йөне җемгыетиң өсүш ёлы болмандыр. Эгер-де җемгыет башдан агзыбирлик, доганлык ёлы билен өсүп гайдан болса, дүнйә мунданам гөзел болҗак экени. Инди дүнйәни дүзетмек, җемгыети тәзеден ёла салмак өрән кын. Әхли гөреш шонуң үстүнде баря...» дийип, Берди кисесинден махоркасыны чыкарды. Бир долама габатлап эплән газетиниң бир гатыны йыртып алды-да, чилим долады. Ызлы-ызына берк соруп, ашыл түссәни буругсадып гойберди. Бурнуның өңүндәки кичиҗик муртуны бармагы билен дырмалап, ене ойланмага башлады.

— Догруданам, дурмуш өрән чылшырымлы. Онуң өврүми бизиң чаклышымыздан хас гиң экен. Гөвнүме болмаса, йыл гелдигиче дурмушың өврүми гиңәп, хасам чылшырымы артып башлаян ялы. Я-да мениң гөзъетимим өң хас дар экен-де, инди гиңәп башлаямы-нәмеми?.. Гаразхай, гөреш, хемме ерде гөреш. Гөреш хем хил-хил. Мениң өйүме тиръек ташланың гөреши — хыянат гылыҗы, ёк эдиҗи гөреш. Узугынкы адалатлы гөреш. Ол өрән адалатлы гепледи — дийип, Берди чилимини ызлы-ызына сорды.

— Догрудан хем, Узук ол мениң танаян садажа Узугым дәл. Ол йыл гелдигиче дәл, гүн гелдигиче өсйән, гүйчленйән адалатлы Узук. Эмма мен нәме иш этдим?! Нәме үчин?.. Мен оңа совук-сала гараян. Бу-да, белки, габанжаклыкдандыр. Мен гүнәкәр!..—диенде, Бердиниң гөзи Узуга дүшди.

Узук багың ичи билен еңил-еңил басып гелйәрди.. Бәри тарап доланаймаса, гөни Бердиниң гапдалындан гечмелиди. Йөне ол көчә тарап доланды. Берди хасанаклап оңа тарап уграды. Эмма ядындан чыкаран телпегини ызына доланып алмалы болды. Онянча Узук көчә чыкып, көпчүлиге гошулды. Араны хас ачды.

Берди:

— Узук жан, ене өңки сөйгиң доланды. Алада хем габанжаңлык губары билен бирнеме күлжерен сөйгиң туташды! — дийип, тә Узугың гарасы йитйәнчә, гөзи билен уградып галды.

30-нжы бап

ТОЙ

Дурдының Мая өйленмеги чыныргады. Тоюң сәхеди белленди. Йөне бу-да гүррүңсиз болмады. Илкинжи галыңсыз алынян гелниң тоюны шәхерде тәзе дүзгүн билен гечирелиң диен нетижә гелинди. Эмма Оразсолтан эже оңа разы болмады.

— Мен гыз чыкарып, иле меңзеш той этмедим. Гелин эдиненимде, өз дәп-дессурым боюнча той этжек — дийип, тутды бир түкеззибана, оны хич бир яна ырып болмады.

Гылычлы, Сергей, Черкез ишан, ене-енелер: — Тоюны шәхерде тәзе дүзгүн билен гечирели, кемини гоймарыс, обаданам кими чагыржак болсаң чагырыбер — дийип, хер тарапындан гелип гөрдүлер. — Гелни өйүңе элтип, үстүнде отурдар ялы, абат дүшегиңем-ә ёк — дийип гөрдүлер. Эмма Оразголтан эже башартмады.

— Гелин барып, төрүме гечсе, шол гарып өйүң гарадурлугының агардыгы, ичиниң көне көчелериниң тәзелендиги бор — дийип, шол ери юмруклап отурышы болды. Ер оюлды, ол үйтгемеди.

Догрудан хем, Оразсолтан эжәниң икинжи хили мас-

лахатдашлары обада өрән көпди. Оларың хеммесем тәзе дурмушың ысыны алман, көне дурмушдан шыпа тапып йөрен адамларды. Шонуң учин хем Оразсолтан эҗәниң өңүнде оларың сөзи өтгүр хем дүшнүклиди. Нетиҗеде тойы обада гечирмели болды. Тойы совмак үчин Торлы җомартлык билен эчилен пулуны Узугың элине берди. Бу тоюң өңки тойлардан үйтгешик ерем тоюң яшулусам аял адам болды, ягны Узук яшулулык этди.

Бир гүн эртир ир билен ал-яшыл гейнен, агыр шайыны дакынан гыз-гелинлер Оразсолтан эҗәниң өйүниң янына үйшдүлер. Боз сәхра җерени ялы бакҗаклашып дуран гелинлериң уст-башына дакынан тумар-гөнҗүк ялы шайлары-да өзлерине аграм салмаярды. Чүнки ол затларың аграмыны гелналыҗа гитмегиң хөвеси гөтерйәрди. Аяклары дызлыклы, боюнлары җаңлы, овсарлары готазлы, хатарлы дуран эркеклер хем кеҗебелерине буйсанян ялы, Оразсолтан эҗәниң өйүниң гапдалында эвмезлик билен гәвүш чалшып, узакдан-узаклара гарашып дурдулар.

Тоюң яшулусы Узугың екеҗе агыз: «Ханы угралың» диен сөзи билен дүелер чөкерилмелиди, гелинлер хем мүнүп, ёла дүшмелиди. Эмма ол: «Угралың» диен сөзи айтмады. Онуң мәхетделчилиги илиң гарашян зады дәлди. Дүйн ол шәхериң әхли пайтуныны кирейине тутуп гайдыпды, шоңа гарашярды.

Безеглй яш гелинлериң үнси дүелерден пайтунлара таран өврүлди. Дүелериң дызлыклары-да, җаңлары-да, овсарына дакылан готазлары-да, үстлериндәки кеҗебелер-де оларың гөзлерине илмеди. Тәзеҗе лак реңклери ловурдап дуран пайтунлар, газанышып дураң гоша атлар, оларың аркасы билен чекилен гушгунларына дакылан садап реңкли балыкгулаклар яш гелинлериң хөвесини өзүне чекди. Хеммесем дуран еринде шол пайтунлара мүнүп, гелналыҗа гитмеги арзув этди.

Догры, бирнәче бай гелинлериң үстлериндәки безеглерем шол пайтунларың хич бириңден арзан дәлди. Шейле-де болса, оларың хич бирем, өмрүнде пайтун мүнмег-ә бейледе дурсун, хатда гөзлери билен гөрмәнлилерем. Ана, Узук себәпли олар пайтуны гөрдүлерем, мүндүлерем. Узук:

— Гелинлер, мүнүң пайтуна, бары сизиңки. Гой, дүелер гәвүш чалсын! — дийип гыгырды. Гелинлер, шаң-

ңырдашып, пайтунлара тарап уградылар. Пайтуна мүнен бадына, йырыш эдип, йылгырмадыгы болмады. Гелналыжңы, атбашчы ёла дүшди. Оразсолтан эжәниң башы асмана етди.

Пайтунлы гелналыжа гитмеклик бу обаның тарыхында болманды. Угран пайтунларың ызындан гарап галан яшулуларың хем өмүрлеринде эшекден дүшүп, пайтуна мүнен ерлери болманды. Умуман, Узугың бу эден иши яшула-яшкичә тәсир этди. Оразсолтан эжә йүзленип, яшулуларың хер хайсы бир зат дийди.

— Оразсолтан, сениң тоюң-а мен диен байларыңкыданам үйтгешик болды.

— «Өңүм геленден соңум гелсин» дийййә. Түвелеме, Оразсолтаныңкыңам соңы гелди.

— Ай, түвелеме, көп гөрмесин. Узугам эркек адамың дуран еринде дуруп билжек.

— Хов, «Йигиди достундан тана» дийййә. Өзи болмадыгың досты болмаз.

— Ай, хава-ла, түвелеме, Дурды өрән меникли огул болуп етишди. Узугам мунча хорлукдаң башыны алып чыкды, көп гөрмесин.

Оразсолтан эже яшулуларың бейле сөзлерине йүрекден миннетдар болды.

— Агзыңыздан худай эшитсин — дийип, өйүне гирди.

Берди тоя гелен-де болса, атбашча гитмеди. — Аягым агыря — дийип, Дурдының янында галды. Ол Торлы хакындакы пикирини Дурда ювашжадан дуйдурып башлады.

— Дурды, сен Торлының болшуна, хий, сын эдйәмиң? — дийип, ашаклыкдан сынлады.

— Хайсы болшуна?

— Асыл хемме болшам маңа бир хили яранок.

— Хемме болшуна... — дийип, Дурды бир сакындыда:

— Бир адамың бир болшы бир адама яранок, икинжи бирине ярая. Инди Торлының болшы, нәме, саңа ярамананам билер, маңа ярабам билер, онуң терсине-де болуп билер — дийди.

— Гараз хай, Торлының болшунда кем-көс гөреңокда? — дийип, Берди ене ашаклыкдан сынлады.

— Гөрйән, нәме гөрмән.

— Меселем?

— Меселем, Чәржев ёлунда яраг алып гачды. Мен өлдүрҗек болуп коваладым, болмады...

— Ягшы, ол башга гүррүң. Хәзир гачакчылык эдйән дәлмидир?

— Хәзир Торлы гачакчылык эдйән дәлдир. Мен-ә гачакчылык этмейәмикә өйдйән.

— Ягшы, бу харч эдйән пулларыны нireden аляндыр өйдйәсиң?

— Торлы харҗы байлыгына ер тапман эдйәндир өйтмели дәл. Ол бир бары билен базар эйләп йөрен җалай йигит. Бай совурмалы болса, Сухан гаты соврарды. Эмма онуң ялта эшеги йөрэнде, ызында тозанам туранок — дийип, Дурды Торлы хакда пикирини ене довам этмәге башлады. — Шейле, Берди, бир вагт чөлде Торлы билен нәче депелешип гезенем болсак, мен өзүм-ә онуң хүй-хәсиетине ончаклы белет болман экеним. Догруданам, өң онуң гитсе гетирйәндигини, тутса гопаряндыгыны, герек болан еринде өмүр-ха йүз гөрүшмеҗек адамларыңам ынанҗыны газанмагы башаряндыгыны билмейәдим... — диенде, Берди:

— Дур — дийип, Дурдының сөзүни бөлтеди. — Инди мен сени өз сөзүң билен тутҗак. Эгер-де Торлы «...герек болан еринде өмүр-ха йүз гөрүшмеҗек адамларыңам ынанҗыны газанмагы башарян» болса, белки, сениңем ынанҗыңы аңсатлык билен газанандыр? — дийип, Берди өңүнде дуран чәйнеге элини узатды. Дурды азаҗык ойланан ялы этди-де:

— Мениң ынанҗым оңа нәмә герек? — дийди.

— А...й, асыл шоңа сениң ынанҗың герек-дә. Гараңкы өврүмде гезйән адамларың хеммесине-де сениң ынанҗың герекдир.

— Мен оңа дүшүнйән, Берди, йөне кануның бозулҗак еринде, мениң ынанҗым хич киме хезил бермез. Онсоңам, Торлының гараңкы өврүмде гезйәндигинден мениң хабарым ёк. Эгер-де кануның өңүнде эгри басяндыгыны биләйсем, сүйт эмшен доганымам болса, хезил бермен — дийип, Дурды чәйнегиндәки чайың ахырыны кәсесине саркырды.

— Чәржев ёлундакы яраг алып гачмагы эгри басмак дәлми?

— Эгри басмак. Гөзга ишини, гой, кануның өңүнде җогап берсин.

— Мен гозгасам, сен гол чекермиң?

— Чекерин. Ики ерине-де чекерин. Аллагам чекер. Меле чекер.

— Онда мен гозгажак.

— Гозга — диенсоң, икисем дымып галды. Эп-эсли вагтдан соң Берди отуран еринде бир гозганды-да, ене сөзлемәге башлады.

— Сениң той гүнүң шейле заады гозгап отурмак говам дәл велин, сени гаты говы гөремсоң айдайян... Сенем гаты гөрүп отурмарсың.

— Айт, айт, гаты гөрмен.

— Айтсам... Торлының шу гүнки пайтун үчин пул берен болмагы сени өз өңүнде борчлы этмейәми?...

Бердиниң бейле сорагына Дурды эп-эсли ойланандан соң:

— Шейле, Берди, гелни пайтунлы гетирйәлерми, дүели гетирйәлерми я эшекли гетирйәлерми, я-да пыяда гетирйәлерми — мениң үчиң уллакан тапавуды ёк. Йөне бу ерде башга бир ягдай бар. Ол ягдайдан сен бихабарсың. Торлы Бекмырат байларың гапысында талабан болуп йөркә, Узугы ики гайра өлүмден халас эдипдир. Хәзир ол Узуга: «Уям», эжеме-де «эже» дийип йөр. Бу тоя-да: — Өз тоюм, иними өерйән — дийип, Узуга пул берипдир. Инди пуллары я ызына бердирип, шол пайтунлары хем гайтардайсам, эжем гөзяш дөкүп аглажак. Өмрүнде екеже гайра тутан тоюнда эжеми мен ненеңси эдип агладайын?! Шоңа жогап бер — дийип, Дурды Бердиниң йүзүне серетди. Берди, улудан соҗап, бир демини алды-да, хич хили жогап бермеди. Белки, жогап хем тапан дәлдир... Онянча бирки саны адамың гелмеги билен бу гүррүң галды.

* * *

Гелниң «гелди-гелдиси», оглуң «болды-болдусы» дийлиши ялы, гелин гелди. Гелналыжа гиден аяллар өйли-өйүне даргашды. Той адаты боюнча хемме зат бержай болды. Оразсолтан эжәниң башы асмана етди. Торлудан хошал болды.

Бердини тоя гелен бадына, бир дашы сувалан түйнүкли кепбә гетирип отурдыпдылар. Онуң гапысыны ачмасаң, ягты дүшер ялы пенжиресем ёкды. Шейле-де

болса, бейле кепбелер-де хер бир адамының гапысында гөрүнмейәрди. Ичиниң ёрган-дүшек энҗамы оңушмазча дәлди. Берди: — Шу кепбеден ковмасалар, өзүм оңшарын — дийип отырды. Даш чыкып, айлаң-чайлаң, этсе-де, ене шол кепбә гелйәрди. Гүндиз онуң янында гүррүңдеши көпди. Эмма агшам гүррүңдешлери кем-кемден сейрәп, иң соңунда еке өзи галды.

Бердиниң еке өзи түйнүкли кепбәниң ортасында дуран пелтени чыраның инчеден-узын түсселейшине сын эдип отырды. «Түркменчилик-дә, бу чыраның деррев айнасыны дөвйәлер, соң пенҗиресинем айрып зыңялар. Ёгсам болманда, бу зейилли түсселәбем дурмазды вели» дийип ойланан вагтында, дашардан аяк сеси эшидилди. Хә диймән, Узук ичерик гирди.

— Еке өзүң отырмыдың? — дийип, элиндәки сачагы Бердиниң өңүне чаласын оклады. Дик дуран еринде эглишине сачагы хасыр-хусур ачды-да, нахары өңүнде гоюп, чаласын уграмакчы болды. Узугың бейле чаласың херекети Бердә ойланмага-да май бермеди. Ненеңсем *болса:*

— Дур — дийип, элини узаданда, кетени көйнегиң этегине эли илди.

— *Узук җан, багышла.* Екеҗе агыз сөзүми диңле...

— Ёк, гойбер, ховлугян.

— Бейдийме, бой-каддыңа, болуп дуршуңа гурбаң, екеҗе агыз сөзүми диңле — дийип, Берди отуран еринде чөкүне галды. Узугың голундан тутды. Узук бираз ювашап:

— *Айт* — дийди.

— Багышла, гүнәми геч. Мениң шол Ашгабатда айдан сөзлерими айтмадыгым болсун. Сенем шейле дүшүн. Болямы?.. «Боля» *дийәй, хошмы? «Хош» дийәй!..*

— Ёк, Берди, гиҗә галдың — дийип, йылгырҗак ялы этди.

— Ненеңси?!

— Бирине сөз бердим.

— Киме?!

— Черкез *ишана.*

— Чер-кез и-шан-а?! — диен сөз билен Бердиниң агошардан тутуп дуран бердашлы голуның кем-кемден говшап барян вагтында, Узук онуң ички дүнйәсинде туран тупан гомларының гүйч-кувватыны ялңышсыз сечәп дурды.

Ак гошар голдан сыпды. Узук чыкып барярка, Берди оңа:— Узук жан, Черкез ишана берен сөзүңи гайдып ал — дийип, отуран еринде бир овсунды.

Узук гаңрылып серетди-де:

— Ызына гайдып алар ялы, сөз карзына берлен пул дәлдир — дийип, чыкып гитди.

Берди ажыгып отырды. Ишдәси ялманып дурды. Нахарам вагтында гелипди.Говрулан тәзе этиң ысы билен билеликде Узугыңам ысы сары гавуның ысы ялы күкәп, Бердиниң бурнуна урупды. Шол халат онуң ишдәси өңкүсинден хем бетер ачылыпды. Арадан ончаклы вагтам гечмеди. Эмма ишдәси кесилди, бурны ыс алмасыны гойды, башына саңсар дашы деген ялы болуп галды. Отуран еринде «Ызына гайдып алар ялы, сөз карзына берлен пул дәлдир» дийип, Узугың сөзүни гайталады.

— Догруданам, Узук урмады, сөгмеди, усуллыжак билен отлады. Ерине дүшен сөзүң аграмы батмандан зыят. Артыкмач көп сөзүң герегем ёк. Бе... Черкез ишана сөз берени чынмыка... я мени одукдыржак болуп айдайдымыка?... Бу сөзүң инди такыгына етмесем болмады... — дийип, көп пикир эденден соң, кем ишдә билен сачагың башына сүйшди. Эмма тутулан ишдә ачылмады. Шол вагт Торлы бир чанак палав гетирди.

— Асыл нахар гетирипмидилер? Зыяны ёк. Ажыкдырмадык болсалар боля. О-хов, бир тойы саг-аман соваймак аңсат дәл. Инди саг-аман совулды. Мәхелле сайпал тапды. Мениңем нахар эдинмәге отуржак болшум. Гел, инди несип этдигинден иели — дийип, Торлы сачагың башында отурды. Нахар эдиненлеринден соң, чай башында гүррүң башланды.

Бердиниң Торла азмы гүйчлүди. Торлам Бердиден аз хедер этмейәрди. Аракы бирнәче гүн газанматда отурып чыканынам Бердиден гөрйәрди. Шейле-де болса билмедиксирән болуп:

— Арада өе салып хеләк этдилер-ов — дийди.

Бердем билмедиксирән болуп:

— Нәме үчин өе салдылар? — дийип сорады.

— Ай, бидерек зат-лайт. Аракы гачакчыларың аты-... хол саңа ок деген сапары — шоларың арасын-... ...рмышың — дийип салдылар.

...чыларың арасындамы?

— Хава.
— «Бармышын» диен болсалар болансың-да.
— Ёк-лайт, болма нәме ишлесин.
— Ягшы, онсоң өйден нәдип чыкдың?
— Обаның әхли адамсы шаят болды. Чыкарып гойбердилер.
Берди эп-эсли ойланып отурды. Кәсесине чай гуйды.
— Онда сен гачакчылык эдеңок-да? — дийип, кәсесини агзына етирди.
— Ёк, Берди, ынансаң, гачакчылык эдемок.
— Этмедиңемми?
— Этдим, инди эдемок.
— Маясыны берип этдирйәнсиң-дә?
— Ёк, берер ялы маямам ёк.
— Ягшы, ер-сув пайлашыгында нәме үчин ер алмадың?
— Бизиң обамызда ер-сув пайланмады.
— Нәме үчин?
— Улы мүлкдар бай ёк — дийип, Торлы сачагы, табаклары алып гитмекчи болды.
Берди:
— Ханы отур энтек, ене бир сорагым бар. Шона-да жогап бер-де гидибер — дийди.
— Сора, сорагың болса, жогап бирис — дийип, Торлы чоммалып отурды.
— Арада мен кеселханада ятыркам, яныма барып гайданың ядыңа дүшйәми?
— Дүшйә.
— Шонда догторы гума тарап кими бежертмәге алып гитдиң?
— Хайсы догторы?
— Хайсам болса, тапавуды ёк. Шол экиден догторыңы-да.
Торлы бир хили өзүни йитирип, гызаран ялы этди-де, ене тиз өзүни дүрседи.
— Мениң-ә доктор экиденим ядыма дүшеңок.
— Догторы гөркезәйсем нәдерсиң?
— Гөркезәйсең гөрерис.
— Бойнуңа алармың?
— Субут эдип билсе аларыс... Болдумы?
— Болды. Шол Чәржев ёлунда яраг алып гачалың бәри, гаты гараңкы ишлерде гезйәсиң, билинмейәндир өйтмегин.

— Билсеңиз боля. Гара гөрмән, топ атмасаңыз бор — дийип, Торлы еринден турды.

— Топ гаравула мүндүрилип атыляндыр.

— Маңа-да гереги шол — дийип, Торлы чыкып гитди.

31-нжи бап

«ОЛ ЙҮПИ ЗЫҢМА»

Берди эртирден соң чай-пай ичип ууграмакчы болды. Торлы өтен агшам араларында гүррүң болмадык ялы, гүлер йүз билен оны ёла салды. Бир чәйнек чай ичим салымдан соң Торлынын өзем уграды.

Соңкы вагтларда Бердиниң башында пикир-ойланма кәнди. Гарагумда атышып, агыр ярадар боландан соң, гахаржаңлыгам пейда болупды. Өйүне тиръек ташланмагы, ишиниң бюро дүшмеги она яман тәсир эдипди. Өтен агшам Узугың: «Ёк, Берди, гижә галдың» диен сөзем бөврүнден ханҗар болуп санҗылыпды. Гараз, шейле пикирлериң хеммесининем хекеми онуң башы болды, бири учды, бири гонды, эмма хич бирем узак учуп гитмеди.

Ёлда Бердиниң ябысы бир акып ятан дуры сувлы ябың гүзеринден инди. Ортарагына барып, сув ичмәге дурды, сөйшүп башланымызда, дурмушың хич хили айлавына дуры сувуң ичинде Бердиниң гөзүне гөрүнди. Берди гөзүни бир нокатдан айырман, ол сураты сынлады, Узук гитдикче гөзелленди. Эмма ябы сувдан ганып, Бердини өз ёлуна алып гитди.

Берди ойланды. «Хакыкатданам, биз илки Узук билен сөйшүп башланымызда, дурмушың хич хили айлавына дүшүнмән, думанлы сөйгиниң үмрүне гарышып гиден яш җуван экеник. Онда мен дурмушың хер өврүминде язҗак болуп дуран мүң-де бир читигиниң бардыгына дүшүнмишим ялы, гызларыңам дашкы оваданлыгындан башга ички гөзеллигиниң бардыгына-да дүшүнмейәр экеним. Инди Узугың хакыкы рухы гөзеллигини, хакыкы адалатлы ынсан сыпатыны гөрүп башладым. Инди мен оны сыпдырман. Черкез ишана сөз беренем болса сыпдырман... — дийип, Берди ябысының гандызына бир гамчы чалды. Ябы тисгинип, йөришини чалтландырды. Берди йөришини хаялладан ябысының сагры-

сына ене бир гамчы чалды. Эмма онуң билен башына гонуп-учян пикир гитмеди. Өйүне ташланан тиръек хакында ойланмага башлады. — Мегерем мен хыянат гирдабына эййәм гарк болуп баряндырын?!. Эгер-де шол тиръекден уч тапылмаса, мениң гуры сөзүме ким ынанар?!. Догруданам, шу гүне ченли мен душман билен йүзбе-йүз дуруп, мерт сөвешде я алмалы, я бермелидир өйдүпдим. Уршуң гутармагы билен хемме зат гүлала-гүллүк болар дийип ойланыпдым. Эмма ол бейле дәл экен. Мерт сөвешден соң намарт сөвеш башланяр экен. Дик дуруп гөрешенде, душман йыкылды. Инди ятып атмага башлады. Зыяны ёк, бу эмелине-де душүнерис. Бу затларың хеммеси мениң үчин уллакан окув болар. Йөне мен окамалы, хениз гич дәл — дийип, гамчысының сапы билен эериниң гашына какып гойберди. — Чув! — дийип, аяклары билен ябысының бөврүне депди. Ябы йөришини чалтландырды. Берди ене ойланмага башлады. — Нәме үчин Дурды Торлы билен гатнашык эдйә?.. Ёк, мен — Торлудан араңы ач — дийип, оңа берк айдарын. Ол икиси хич вагтда ёлдаш болуп билмез. Торлы гараңкы гижәниң адамсы. Дурды болса ягты гүнүң адамсы. Ол икисиниң ёлы башга. Мениң өйүме тиръек ташланам Торлы ялының бири болмалы, йөне гөрмәнсоң айдып боланок. Нәхак төхмет болаярмыка өйдүп, сакланып дурун. Ягшы, олар нәме үчин маңа каст эдип, өйүме тиръек ташлая?.. Мен болса адалаты ятлаян?.. Ёк, ненеңсем болса, душманың өңүнде-де адалаты ятдан чыкармалы дәл...» дийип, Берди пикирини соңламанка, аты үркүп ёлдан чыкды. Берди зордан йыкылман сакланды. Эмма шол халат оны йыкдылар. Деррев ики элини аркасында даңып, өз ябысына мүндүрдилер. Ики аягынам ябысының гарнының ашагында баглап, гүр токая алып гитдилер.

Гараңкы токай, көне җаранлык гараңкы ишлериң гөрүлйән ериди. Бу ерде эйменч йыланлардан, эйменч адамлардан башга ынс-җынс ёкды. Догры, бент ончаклы узакда хем дәлди, онуң үсти улы гатнавлы ёлды. Бент сакчысының яшаян ак тамы хем хенизем өңки еринде отырды. Эмма онда инди Сергей яшамаярды. Башга бир рус адамсы яшаярды. Ким яшаян болса-да, ким бендиң үстүнден гечип барян болса-да, Бердиниң

халындан хабар алжак гуманы ёкды. Чунки Бердини хас аңыррак, токайың жуммушине чекипдилер.

Бердини Мургабың белент учурымлы гаясының гырасында дуруздылар. Шол махал гара муртлары сых-сых болуп дуран эйменч уллакан гөзли, атайры ялы атан-сатан адам бүтин гүйжи билен итиберип гойберди. Берди белент гаядан келемеңләп гайтды. Сува пажжылдап дүшүшине гөрүнмез болуп гитди. Салым гечди, гөрүнмеди, ене гечди, гөрүнмеди. Ахыры ери депип йүзе чыкды. Ики эли аркасында даңылгы болансоң, саг кенары пейләп, арканлыгына йүзмәге башлады. Эмма сувуң йүзүнде йүзмек башартмады. Ол чүмүп йүзмәге башлады. Демигён еринде йүзе чыкып, ене чүмйәрди. Өңүрти галтаманлар Бердиниң сув йүзүне, саг кенара чыкжакдыгына ынанмадылар. Ёлда гарк болуп, өлер өйтдүлер. Эмма Берди деряның ортасындан аңрык ашансоң, галтаманлар: «Долан!» дийип гыгырдылар. Берди доланмады. Ызлы-ызына ики ок атдылар. Бири Бердиниң саг гапдалына дүшди, бирем чеп гапдалына дүшди. Онда-да Берди доланмады. Соңра галтаманларың ики санысы йүзүп, онуң ызындан етди. Сувуң ичи билен сүйрәп, чеп кенара чекдилер. Чеп кенарың бой еринде сува чүмдүрип, көп хорладылар. Сувуң ашагында демикдирип, Бердиниң ысгыныны алдылар. Соңра гыра чыкарып, көйнегини сыпырдылар. Дөрт адам болуп, йылгының чыгар чыбыгы билен енчмәге башладылар. Бердиниң эндамында абат ери галмады. Чыбыкларың деген ерлерине ган өйлүп, зав-зав болды.

Галтаманлар гөвүн солпудан чыкдылар. Берди оларың элине дүшели бәри, ягшыдан-ямандан екеже агыз сөз айтманды. Шейле хорлук-сүтемликлериң барысына мертлик билен чыдапды. Элбетде, онуң бейле дыммагы галтаманлара йөне тәсир этмели. Шол атайры ялы атан-сатан адам янында отуран ёлдашына гахар билен:

— Бар, гит-де, ак тамдан пил гетир. Өз габрыны өзүне газдырып, бир ок берели — дийди.

Ол:

— Деррев — дийип, бенде тарап ылгады.

Ине, эдил шу ерде Берди:

— Аркайын болуң, мен өз габрымы өзүм газман — дийди.

— Сен өз габрыңы өзүң өрән оңат газарсың.

— Оңат габыр нәмесине герек, итиңки ялы газса бо̀лар — дийип, гапдалда отуран батныксыз гүлди.

— Ек, муңа оңат габыр герекдир. Оңат габра гирер ялы, балшебиклере хызмат этди ахыры.

Эмма Берди олара җогап бермеди. Пил гелди. Габыр газдырҗак болуп, Бердини нәче енчселер-де пейда бермеди. Ахыры өзлери газмага башлады. Элбетде, Берди үчин габыр газмагың гереги екды. Бир ок берәге-де, сува итәймелиди. Хачан-да болса, ниреде-де болса, ким-де болса, бири оны сувдан чыкарып, шол чыкаран еринде-де җайларды. Йөне дириликде өз габрың газылышына сын эдип, өлүме гарашып отурмак ынсан үчин ненеңси кын, ненеңси агыр! Ана, галтаманлар шол кынчылыгы, шол агырлыгы Бердиниң башына салмак үчин, йөрите дер дөкүп, габыр газмага башладылар. Эмма дер дөкмек олара еңил дүшмеди. Габыр газып дуран:

— Нәме биз бейдип дурус? Бир ок берәгеде, деря итип гойберелиң — дийип, пилини бейләк атды-да, түпеңине япышды.

Хәлки атан-сатан муртлак адам:

— Дур, атмалы болса, мен атайын. Мениң муңда ахмырым кәндир — дийип, өзи түпеңини алды.

Бердини сувуң гырасына элтип дуруздылар. Атан-сатан гара адам түпеңине ок сүрен вагтында:

— Аманмырат, дур! Дур, Аманмырат! — дийип, бири йылгынларың арасындан хасырдап чыкды. Геле-гелмәне:

— Гойбер түпеңи! — дийип, Аманмырадың ярагына япышды. Эмма ол гойбермеди. — Аманмырат, түпеңи гойбер... Эйгилиге гарашма, тохуммурт боларсың.. Эгер-де сен шуны атайсаң, өзүм отряд болуп, кастыңа чыкарын. Йөне икимиз терслешмәли. Онсоңам, шу адамы мен сенден сораян. Сенем шуны өлдүрдигиң хасап эт-де, маңа мейдини берәй. Ене бир зада дүшүн. Бу адам яраглы боланда, сизиң элиңизе дири дүшҗек адам дәл. Йөне багтының ятан вагты, ярагсызка, эле салыпсыңыз. Инди дөрт саны яраглы болуп, бир ярагсызы өлдүрҗек болуп дурмак бигайратлык дәлмидир? — дийип, Торлы Аманмырадың түпеңини силтерләп, элини сыпдырды. Элбетде, Торлы башда Аманмырада дийҗегини дийди. Шол айдан берк сөзлери билен хем онуң йүрегине ховп-ховсала салды. Соңра болса Аманмырат

горкандыгыны билдирмән, маслахата гелер ялы мамла сөзлер тапды. Ишем Торлының ислегиче болуп чыкды.

— Хәй, Торлы, сен болайясың-да, ёгсам-а маслахата гулак асмаздым — дийип, Аманмырат даңылгы дуран атына тарап серетди.

— Менем сен болаңсоң ялбарып дурун-да, болманда арзылы сөзүми сарп эдеринми? — дийип, Торлы оны гөтерип гойберди.

Шол сөз билен Аманмырат дагы атланышына гамча басдылар. Торлы Бердиниң элини чөзмәге дурды.

— Хәй, найынсаплар — дийип, Бердиниң эли даңлан йүпи сува зыңып гойберди.

— Ёк, Торлы, ол йүпи зыңма. Мундан бейләкки гөрешимде билими багламага герек болар. Шу йүп билен билими баглап, гөреше чыкамда, хич ким мени йыкып билмез — дийип, Берди акып барян йүпе элини узатды.

Торлы йүпи алып, Бердә берди.

— Йөр, ак тама баралы. Шол ерде өзүңи дүрсе. Найынсаплар сени гаты хорлапдырлар — дийип, Торлы Бердини ак тама гетирди. Ол жайың бикеси, бент сакчысы рус аялы Бердиниң ганан ерлерини: йүз-гөзүни, аркаларыны йылы сув билен ювды. Шол махал он-он бир яшлы, сары сачлыжа оглан гелип, өзүниң рехимдар гөзлери билен Бердә серетди.

— Берди, сени өлүмден гутаран мен дәл. Сени өлүмден гутаран илки билен шужагаз оглан, икинжи — мен. Бендиң үстүне чыканымда, аглап ызымдан етди. Ярым-яш болуп: «Дәде о ерде бирини өлдүрйәлер» дийди. Етмесе себәп тапылмалы. Азажык гижә галнанлыгында, иш, гөр, ненеңси яман болжак экени — дийип, Торлы огланжыгың аркасына какды.

Огланжык оларың түркменче геплейишлерине дүшүнмесе-де, өзи хакда ягшылык билен бир зат айдыляндыгыны аңлады. Бир адамы өлүмден гутаранына йүрекден шатланып, хошаллык билен дуран еринде дылым-дылым эдип йылгырды.

Берди онуң башыны сыпалап:

— Мениң кичижик хоссарым, сен мениң өмрүми узалтдың. Мен саңа нәме эдерин?.. Мен саңа ики саныжак кейик овлажыгы билен кичижик эшежик гетирип берин — дийди. Хакыкатданам, Берди эртеси айдан затларыны гетирип берди. Тайхар яшы етенем болса, өрән

кичижикди. Хатда огланжык үстүне мүнсе, өзүниң узынжа аяжыкларының бурны ер гырпап дурярды. Ол семизжеди. Реңкем гаражады. Өзи шейле кичижик болса-да, өрән зорды. Ненеңси улы адамлар мүнсе-де, билини гайшардып, алып гидиберйәрди. Гарнам тулпарып, ере етжек болуп дурды.

Берди ол затлары гетирен бадына, огланжык өзүне гелен сылагың хайсыны говы гөржегини билмеди. Дылым-дылым эдип, үчүсине-де тайлы гезек серетди. Ахыры тайхары сайлады. Янына гелип, ялындан тутды-да:

— Мени гөтермез — диййди.

— Гөтерер, мүн.

— Ек, гөтермез — диййип, огланжык еңсә чекилди.

Берди бир аягыны гөтерип, атланды-да, ики аягынам йыгрып:

— Хых — диенден, тайхар дикгирдәп уграды.

Огланжык илки дуран еринде будуна чарпып гүлди. Соңра:

— Дәде, мен!.. Дәде, мен!.. — диййип, гапдаллап уграды.

Берди дүшди, огланжык мүнди. Хезил эдип, ики яна оккесдирме гечди. Соңра Бердиниң янында дуруп:

— Дәде, таңры ялкасын — диййип, тайхарың үстүнде отуран еринден элини берди.

— Саг бол, инди икимиз мыдамалык дост болдук — диййип, Берди онуң элини гысды.

32-нжи бап

ДОҢУЗ ӨЗ СЕЧМЕСИ БИЛЕН АВЛАНЯНДЫР

Гараңкы гижәниң ичинде Торлының янына гелен Аманмыратды. Онуң кейпиниң көкдүгини, көк дәлдигини билер ялы дәлди. Саглык-аманлык сорашан бадына, ащак отурып-отурманка:

— Әл, шо пилле, гөз агырысы ялы болуп, нирeден чыкдың-айт? — диййип, муртларыны галдырып гойберди.

— Чыкмасам, Бердини хак өйүне табшырядың-да.

— Хак өйүне табшырмалы адам-да асыл өзи. Бир балшебик кем боларды-да.

— Сениң шол айдяныңам, гөрйән велин, бичеме дәл

экен. Середип отурсам, мениң шол эденим «Узыныӊ хакылы гич гелер» диенлери болаян ялы...

— Асыл болаян ялы дәл, Торлы, түйс боландыр. Инди ол ахмырың ызындан етип болмаз. Бердини о зейилли осал басмак аңсат дәлдир — дийип, Аманмырат отуран еринде бир гобсунды.

— Осал басмак бейледе дурсун, осалсызам басдырмаз. Бу сапарам, шол кеселхана гиренде, ярагыны табшырып, хениз гайдып алмадык адам диерлер оңа. Тоя геленсоң, көпчүлигиң үйшен ери дийип, ярагсыз гайдыберендир. Инди бейле ягдайда душурып болмаз — дийип, Торлы улудан бир демини алды. Икисиниң Берди хакда эдйән гүррүңлери гитдикче сазлашып башлады. Аманмырат арка тапынан көпек ялы гүберилип башлады.

— Охов, ол сениң шол эден ягшылыгың гадырынам билип дуран дәлдир. Ол оглан болуп, улың сөзүни диңлән адам дәл ахырын. Бүтин яшлык дөврүни чөлде энтәп гечирди. Соңам гөрени газамат, ур-ха-ур, гач-ха-ков, шондан башга нәме герек? Онда адамчылык нәме ишләр — дийип, Аманмырат пишге ялы муртларыны гөтеришдирип, улудан ардынды.

— Сениң шол айданың догры, Аманмырат. Сиз шол атланып, чапышып гитдиңиз. Мен элини чөзмәге дурдум. Эли бошан бадына. «Җан доган, гелҗек өмрүмиң миннети сендендир!» дийип, бир гуҗаклар өйдүпдим...

— Гуҗакламадымы?

— Ёк, гуҗаклама нәме ишлесин.

— Ана, яңкы айданым-да, ол адамчылыгы нireден билсин? Йөне йүзүңе середип дурмы-айт?

— Ай, ёк. «Саг бол, эден ягшылыгыңы ятдан чыкарман, ягшылыгың еринде галар» дийди.

Бе... ол «Ягшылыгың еринде галар» дийдиги нәмекә?

— Билмедик-дә...

— Шол деряның гырасында галар дийдигимикә?..

— Нәхили дүшүнсең дүшүнибермели-дә, Аманмырат — диенде, оларың өңүне ики чәйнек чай гетирдилер. Торлы чәйнеклериң бирини Аманмырадың өңүне сүйшүрди, бейлекисинем өз өңүне чекди.

Торлы чайыны гайтарып отырка, ене Аманмырадың чырасына яг гуюп башлады.

— Вах, мениң ол ишлерден хабарым ёкды-ла. Ел би-

лен гечип барякам, шол бент сакчысының огулжыгы: «Ол ерде бир адамы өлдүржек болялар» дийип айдайды.

— Вах, ол ниреден билдикә?

— Инди серетсене Бердиниң эдйәнине, ол оглан-а онуң жаныны гутаря, олам оңа бир кичижик тайхар гетирип берйә.

— Сылаг?

— Хава, сылаг.

— Пәхей, Бердиниң өз жынсы-да, нирә гитсин? — дийип, Аманмырат будуна шапбыгы билен чалып гойберди.

Торлы кәсесине чай гуюп отырка:

— Ай, Аманмырат, бу эден ишимиң пушайманының ызындан етип болмазмыка өйдйән... — дийди.

— Хайсысының? Бердини бошатмагыңмы?

— Хава.

— Хич хачан етмерсиң.

— Етмежегими мен бир затдан аңлаян.

— Ягшы, хава? — дийип, Аманмырат илеррәк овсунды.

— «Хавасы» шол, Аманмырат, ол гүнки той болан гүни агшам, мәреке совландан соң, еке өзи нахар эдинип отурмасын дийип, янына бардым.

— Бердиниңми?

— Хава, Бердиниң.

— Ери онсоң? — дийип, Аманмырат илери-илери гобсунды.

— Онсоңы шол. Гараз хай, сөзүниң угры ёк-да. Шол сен гумда яралы ятыркаң, догтор элтенимем бир ерден аңыпдыр. Гөрйән велин, ол адам маңа хезил бермез.

— Онда нәме өлдүртмедиң?

— Ай, өлдүртмәниме-де инди пушайманым аз дәл. Вах, шол вагт ядыма дүшмәндир — дийип, Торлы башыны яйкады.

Аманмырат эп-эсли вагт сесини чыкарман отурды, соңра:

— Ол Бекмырадың өйүне ташладан тиръеги хакда хич зат эшитмедиңми? — дийип сорады.

— Эшитдим.

— Я худай, нәме нетиже?

— Бир сапар йыгнага салып, аларладып баряр экенлер велин, Узук тарапыны тутайыпдыр.

— Бе... онуңам сөзүне гулак салямыкалар?

— Узугыңмы?
— Хава.
— Узугын сөзүне гаты гулак салялар. Салмасалар болмаз ахырын. Олам балшебигиң ёлуна йыкылып галянларың бири-дә.
— Хей, тоба-а!..— дийип, Аманмырат хырчыны дишледи. Шол отуран еринде доңан ялы болуп галды. Көп вагтлап ондан не сес чыкды, не-де сеза. Бир хаюкдан соң: — Ягшы, ахырсонунда нәме дийипдирлер? Ненеңсем болса, бир нетижә гелендирлер ахыры? — дийип сорады.
— Дернәп, шол тиръеги кимиң ташланыны тапмалы — дийипдирлер.
— Ягшы, тапмасалар нәтжекмишлер?
— Тапмасалар, Бердини тайдырлар.
— Ол тумаяк саклап билмезми?
— Ким? Узукмы?
— Хава.
— Саклап билмез.
— Саклап билмесе Бердиң тайя. Ол тиръеги Бердиниң өйүне ташлан өрән әхтибар адамдыр — дийип, Аманмырат муртуна элини етирди. Сесини чыкарман, эп-эсли ойланып отурды. Торлам сөзлемеди. Ахыры Аманмырат кәсесине чай гуйды-да:
— Ханы ол гүнки маслахатымыз ненеңси болды? — дийип сорады.
— Хайсы маслахат?
— Серхетден аңрык ашмак-да.
— Хе... серхетден аңрык ашмак... — дийип, Торлы бир ойланан ялы этди-де, сөзләп башлады.— Серхетден аңрык гечмек... Ата ватаны терк эдип гидибермек, элбетде, еңил дәл, йөне нәтмек герек?.. Бу ерде-де яшамак еңил дәл... Ёк, асыл бу юртда мениңки угруна дәл. Угруна болса, мен өз душманым Бердини өлүмден бошатмаздым. Диймек, мениңки угруна дәл. Мен өз ёлума өз элим билен ёлбарс гойбердим. Ёк! Угруна дәл! — дийип, Торлы ене хырчыны дишледи.
Торлының хырчыны дишләп, башыны яйкамагына Аманмырадың хошы гелди. Онуң өчүп барян чырасына яг дамып, шөхлеленип башлады. Илери-илери омзап:
— Гидели, Торлы. Нире жана ынжалыклы болса, шол ерде яшамак герек. Бу тупандан совулмак герек. Балшебигиңем өмри узак дәлдир. Алла шек етирйән

хөкүмет узак яшап билмез. Алла гудратының гүйчлүдигини гөркезер — дийип, Аманмырат хошаллык билен гапдалында ятан уллакан яглыга дерини сүпүрди. Шол яглык билен уллакан бурнуның билинден тутуп, сесли сүмгүринди.

— Гидели, хөкман гидели — дийип, Торлам отуран еринде говсунды. Икиси серхетден аңрык ашмак меселесинде бир нетиҗә гелди. Эмма Аманмырадың башга-да максады барды. Ол максадының хем үстүни ачып ураады.

— Шейле, Торлы, «Балыкчының рыскы башга-да болса, җаны бир» диен накыл бар. Инди бизиң җанымыз бир. Сен шол тумаягы өлдүрмәге көмек этмели боларсың.

— Кими? Узугымы?

— Хава, адыны тутмасана, «тумаяк» диенимден дүшүнәй-дә.

— Ай, шоны өлдүрип нәтҗек? Өзүң бу юртдан чыкып гитҗек болсаң, «Гөзүм гөрмесе, сыртымы бөри ийсин» диен гүррүң бардыр...

— Ёк, Торлы, маңа бейле маслахат берме. Ол бу ерде йыгнакларда геплэп йөрсе, орс мәтишгелериниң гейимини гейип, балдырыны чомуч ялы эдип йөрсе, көчеде гөренем: «Аманмырадың хелейи» дийсе, мен Ыссамбыла гитсемем, аркайын яшап билмен. Иң говусы, сен маңа көмек эт. Мен шонуң бир ганыны дөкүп, йүрегими ерине гетирейин. Ондан соң серхетден аңрык ашарыс — дийип, Аманмырат Торлының йүзүне серетди, җогаба гаращып көп отурды. Эмма Торлудан җогап болмады. Йүзүни ашак салшына сарсман отурды.

Аманмырат отуран еринде бир гозганды-да:

— Нәме сесиңи чыкармадың, кын гөрйәмиң?— дийип, сорады.

— Ай, кын гөрүп-гөрмән, нәме, олам адам-да. Гой, яшасын-да. Онсоңам өңүнден чыканы өлдүрибермели дәл-дә.

— Охо-ов... Торлы, сең оны танаян дәлсиң. Ол бир түйс юртйыкандыр. Шол бизиң хатарымыза барансоң, угруна болмады. Шол угруна болманам гидип баршыдыр. Онсоңам хелейлериң шулар ялы хөкүмете гошуланыны какыбермесең, соңрак эркеклеримизе башартмаз. Азатлыга тарап сувсан гоюн ялы бир эңенсоң, бу хелейлер бизе өңүни алдыртмаз.

— Ай, нәме, икимиз-ә бу үлкеден чыкып гидйәс. Ызымызам нәме болса, шол болсун.

— Ёк, Торлы, бейдийме. Мен диййәк болсам, шол тумаягың башына етели, онсоң чыкар гидерис. Болямы? «Боля» диййәй, мениң сөзүми ере салма — диййип, Аманмырат ялбармага башлады. Торлы разы болман, көп чекелешди. Аманмырат халыс гоймансоң, ахыры разылашды.

— Онда шейле, мен өйүни гөркезейин, өзүни гөркезейин. Онсоң сен өзүң нәтсең шейт. Болямы шол?

— Боля. Сен элиңи дегирме. Мен өзүм хөтдесинден гелерин.

— Йөне эрте агшам, бу гүн гич болды.

— Боля.

— Боля.

Ана, шол «боля-боля» билен Узугың кастына дил дүвүшдилер.

Эртеси агшам чаңмы, булутмы, асманың йүзүни тутды. Йылдызлар гөрүнмейәрди, гиже гараңкыды. Узук өйүнде китап окап отырды. Душман билен ара алыс дәлди. Аманмырат Узугың яшаян ховлусына гирилйән гапының бейле янындакы агаҗың ашагында дурды. Узук окаян китабындан леззет алып, кәте-кәте йылгырярды. Ол йылгырмасыны мыдамалык гоярмы? Гапыл отуран гелин гапыллык горпуның астында мыдамалык галармы?! Шейле нәзениң рехимсиз голуң берк тутаҗтыгы үчин дүнйә инипмиди?! Ол нәме үчин яшамалы дәл?! Ол нәме үчин өз гөзеллигини айшы-ашратда сарп этмели дәл?! Хайхат!

Ана, Аманмырат авуны атҗак авчы ялы агаҗың дүйбүнде галпылдап дур.

Торлы ондан:

— Кичи ярагың бармы? — диййип пышырдап сорады.

— Бар.

— Пычагыңам бармы?

— Пычагымам бар.

— Маңа гулак сал. Кичи ярагыңам, пычагыңам уланмалы дәл. Богуп өлдүрмели. Дүшүнүклими?

— Дүшүнүкли.

— Атсаңам дуйларсың, пычакласаңам, ол гыгыр, ене дуйларсың. Иң говусы сесини чыкартман, богуп өлдүрмели.

— Мениң этҗегимем шол-да.

— Шол болса, сен шу ерде биразажык дур. Мен бир сер салып гелейин — дийип, Торлы ховла гирди.

Аманмырат агажың ашагында гарашды. Бир ерде дуруп билмейәрди. Ики яна йөрейәрди. Гаршы Торлының гирен гапысына середйәрди. Торлы чыкмаярды. Чүнки чыкара вагтам гечмәнди. Эмма Аманмырадың гөвнүне көп вагт гечен ялыды. Ол эллерини бир-бирине гүйч билен ойкалаярды.

— Ах, бокурдагы бир элиме илсе, шейдип бир овсам — дийип, дишлерини гыжаярды. Бар гүйжүни эллерине салып гыжынярды. Мен хәзир адам өлдүржег-ов дийип, онуң азажык-да небси агырмаярды. Чүнки хәзир онуң йүрегинден рехим, шепагат, адалат... диен затдан намнышан галман гөчүпди. Онуң орнуны гахар-газап, зулум, хыянат алыпды. Хәзир онуң аңы, дүшүнжеси, дуйгусы, акыл-хушы, пикири-зикири... диңе биртараплайын ишлейәрди. «Өлдүр, өлдүр, тизрәк өлдүр» дийип, ховлукдырярды. Икинжи тарапы, ягны адалат, рехим... тарапы болса, шел ачып, херекетсиз галыпды. Элбетде, оны херекете гетирмек мүмкинди, чүнки адамзадың ыгтыярының ол затларың хеммесинден гүйчлүдигине шүбхе ёк. Йөне ыгтыяры гүйже гетирмәге-де ислег герекди. Ол ислег-де Аманмыратда ёкды. Шонуң үчин хем ол шол махал йыртыжы, вагшы, гана сувсан хайванды. Агзыны йылы гана урмага ховлугярды, дишлери сызлаярды.

Ана, Торлы көчә чыкды. Аманмырат янына барды.

— Ненеңси? — дийип пышырдады.

— Узук столуң башында екеже өзи аңырсыны бакып, китап окап отыр. Еңсесинден барагада бокурдагындан алсаң, не сес чыкар, не-де сеза.

— Ханы, йөр онда.

— Йөр — дийшип уградылар.

Узугың гапысы ачыкды. Торлы эли билен еңсесинден гөркезип, гөнелдип гойберди. Аманмырат пишик басышыны эдип уграды. Торлы онуң ызы билен уграды. Ене бир әдим этсе, Узугың бокурдагы Аманмырадың элиндеди. Эмма шол халат Дурды бейик шкафа габат болуп дуран ериңден чыкып:

— Элиңи галдыр! — дийшине, сапанчаның агзыны Аманмырадың маңлайында гойды. Аманмырат элини галдырды.

— Ёк, бейле азара галып дурма — дийин, Торлы онун элини деррев аркасында баглады.

— Оюнчы утуланыны билсе ягшыдыр. Инди билйәмиң утуланыңы?! Агаңам бириниң өйүне тиръек ташладаны үчин хак өйүне говушды, екесирәп отыр. Янына барарсың, хөвүр боларсың — дийди-де, Торлы дишини гысып чененди, эмма чалмады.

Узук еринден турды-да.

— Доңуз өз сечмеси[1] билен авланяндыр, дүшүнйәмиң шоңа?!. — дийип, бейләк чекилди.

33-нҗи бап

БИРИНҖИ ЯЗЫЛАН КИМ?

Берди өтен агшам башына гелен сансыз пикирлери ковуп билмән, хеләк болупды. Бирини ковса, башга бири гелип, укламага гойманды. Ахыры ука гиденини эртирден соң оянанында билип галды.

Ол көпленч агшам ятан еринде эден пикирини эртирден соң хем дерңәп гөрерди. Догры тапса, оны амала ашырмак угрунда чалшарды, догры тапмаса-да, ядындан чыкарар гойберерди. Хәзир хем ол өтен гиҗе көп вагтлап укы бермедик пикирлери хакда ойланып отырды.

«Догруданам, Бекмырат бай бизиң гаршымыза урушды. Ене-де булашыклык болайса, элинден геленини этҗекдигине шүбхе ёк. Шу затлары биз хеммәмизем билйәс. Шейле-де болса, Бекмырат бай көчелерде аркайын йүзүмизе йылгырып, айланып йөр... Ине, мениң дүшүнмейән задым» дийип, Берди столуның башындан туруп, дережәниң өңүне барды. Белент асмана сын эдип, ене бәрисини бакды. Еңсесинден салкын шемал чалды. Эмма ол-да ой-пикирини ковуп билмеди. Берди ене ойланды. — Догры, Бекмырат бай шейле адам, онуң иниси Аманмырат бейле адам. Аманмырадың мундан өңки эден йыкгынчылыкларыны хасаба алманында-да, хәзирем шол гачакчымы, басмачымы, дүшүнер ялы дәл... Ягшы, инди Торла нәме дийҗек?.. Аманмырат онуң сөзүнден чыкып биленок. Диймек, икиси бир адам, шүб-

[1] Улы сечмә «доңуз сечме» дийилйәр.

хе ёк. Ол икисиниң бир адамлыгам мени гең галдырмая. Инди Дурда нәме дийҗек? Онуң тоюнда Торлының эден харажадыны гөрйәмиң? Диймек, ол Дурдынам элине алҗак, асыл алыпдырам — дийип, Берди дережәниң өңүнден айрылды. Барып, стола гапдалыны диреди. — Ёк! — дийип, таягының уҗуны пола дүкледип урды. — Дурдыны онуң элинден алмалы, оңуң тәсиринден чыкармалы. Дурды онуң ёлдашы дәл. Дурды бизиң адамымыз. Торлы болса гараңкы өврүмлерде гезйән, гараңкы гиҗәниң адамсы... — дийди-де, Берди дымып галды. Дүйн-өңңунлыкда өзүни өлүмден сыпдыраны ядына дүшди. — Догры, Торлы мени өлүмден сыпдырды. Мен оңа өлинчәм миннетдар боларын. Йөне мени өлүмден сыпдыраны үчин, ол өңки гүнәсинден нәче дереҗеде ювулҗагыны, догруданам, мен билемок, оны канун билер. Эмма бир адама ягшылык эдени үчин, гелҗекде гүнә этмәге канун ёл бермейә, оңа мен анык дүшүнйән. Бир адам икинҗи бир адамы өлдүрҗек болса, үчүнҗи бир адамың төвелла-тагсыр билен оны сорап алмагы асла ынсаның борҗудыр. Ол, умуман, ынсанлык борҗуны өдеди, оңа мениң шүбхәм ёк. Йөне, нененсем болса, ол гараңкы өврүмлерде гезйән адам. Чәрҗев ёлунда яраг алып гачды. Аманмырады беҗертмәге доктор алып гидипдир... Ол ишлери айдыңлашдырмалы. Мекдеп отланды, оны ким отлапдыр?.. Ёк, ёк, шу ишлер хакда мен Сергей билен геплешейин. Умуман, мениң йүрегиме чиг затлар кән. Ай, окувсыз болсаң, хасасыз йөрән көр ялы болар экен. Окувсыз гуллукчы боландан гидип, ер депмек ягшы — дийип, Берди ериңден чаласын турды. Шол ерден гөни партия райкомына гелди.

Сергей еке өзи кабинетинде бир затлар окап отырды. Берди:

— Мүмкинми? — дийип ичерик гирди-де, җогаба гарашман, таягыны тыркылдадып барыберди. Сергей столуның аңырсында дик дуруп гөрүшди. Саглык-аманлык сорашанларындан соң, Берди өз пикирини айтмага башлады. Сергей кәте сораг, кәте җогап берип, меселәни айдыңлашдырмага чалышды.

— Шейле, Берди, Бекмырат байың бизиң гаршымыза гөрешендигини, онуң душмандыгыны, хич вагтда бизе дост болмаҗакдыгыны сенем билйәсиң, менем билйән, икимизден ёкарыракдакыларам билйә...

— Ягшы, онда нәме чәре гөремзок, сәхедине гарашясмы?

— Хава, сәхедине гарашяс. Сен маңа догры дүшүн...— диенден, Берди онуң сөзүни бөлтеди.

— Мен саңа догры дүшүнйән. Ол сәхет хачан гелмели?

— Мен оны саңа айдып билҗек дәл, Берди. Йөне шу махал Бекмырат бай дагы ялы адамлар яраг алып, булагайчылык эдибермесе, биз дегемзок. Себәби хәзир халкың ичинде өзүниң дост-душманыны танаман, Бекмырат бай дагы ялыларың ызына дүшҗек адамларам аз дәл. Шонуң үчинем шу гүнки гүн биз халкың ичине нәче аң-билим яйрадып билсек, Шура хөкүметиниң кимдигини дүшүндирип билсек, өзүмизе тарапдар чексек, Бекмырат бай ялыларың шонча-да гүйҗи гачар. Шол затлар хакында пикир эдйәмиң?— дийип, Сергей Бердиниң йүзүне серетди.

Берди сесини чыкарман, столуң үстүнде дуран махорканы гапырҗага япышды. Икисем газет кагызына ёгын долап, күкетмәге башлады. Берди ызлы-ызына чилимини дартып, яшыл түссәни буругсадып гойберди-де:

— Ягшы, Бекмырат бай хәзир азарсыз-бизарсыз дуран экен-дә, хамана. Онуң инисине нәме айдарсың?— дийип, Берди таягыны тарк этдирип, пола урды.

— Инисине айтҗак задым шейле, Берди. Аманмырат бизиң гаршымыза элинден геленини эдйә. Ол гүнки мекдеп отланам шол, сени ярадар эденем шол, серхеди бозанам шол. Өтен гиҗе Узугы өлдүрҗек болуп, эле дүшенем шол...— дийип, Сергей сөзүни соңламанка, Берди:

— Эле дүшдүми?!— дийип, таягыны тыркылдадып, берк урды. Пол эрбет сес билен сарсып гитди. Бердиде бейле дуйдансыз херекет болмаярды. Эмма Аманмырадың тутуланыны эшиденде, шейле херекет нирədендир пейда болды.

— Тутулды дийсене, ана, ол болупдыр... Йөне Төрлам оңлы доңуз дәлдир, шонам билйәмиң?— дийди.

— Ёк, оны билемок. Берди.

— Нәме үчин билеңок?!— дийип, тагяны пола ене дүңкүлдедип урды.

— Берди, сен бир гөнүмел, догручыл адам. Торлы болса өврүмли, пиримли адам. Шонуң үчинем, белки, сен оңа дүшүнйән дәлсиң.

— Ёк, мен оңа өрән говы дүшүнйән, Сергей. Ол бизиң адамымыз дәл.

— Ёк, сен оңа душүнмейәсиң, Берди. Ол бизиң адамымыз.

— Хачандан бәри?

— Чәрҗев ёлунда яраг алып гачанда-да, ондан өңем, соңам бизиң адамымыз — дийип, Сергей чилимини дартды.

Берди отуран еринде таягына сөенип, ойланмага башлады. Бирхили деминден дүшен ялы болуп:

— Торлының бизиң адамымыздыгыны нененси субут этҗек? — дийип, говшаксы гепледи.

— Оны субут этмек кын дәл, Берди. Өтен агшам Аманмырады тутуп гетиренем Торлы, онуң эден ишлерини бойнуна гоянам Торлы, сениң өйүңе тиръек ташланы тапанам Торлы. Ондан башга-да бир субутнама боларммы? — дийип, Сергей сөзүни соңламанка, Берди:

— Мениң өйүме тиръек ташлан тапылдымы? — дийип, өр-боюна галды.

— Тапылды.

— Ким экен?

— Ташланы сен тананок, ташладан Бекмырат бай.

— Бекмырат баям тутулдымы?

— Хәзир эле дүшенок, йөне нирә гидер өйдйәсиң?

— Мен акландым герек?

— Акландың.

— Нирә гитсем, ёлум ачык?

— Онда мени окува ибер. Мен окамасам болмады.

— Гитҗекми?

— Гитҗек.

— Гитсең, КУТВ-а иберейин.

— КУТВ нәме?

— Гүндогар зәхметкешлериниң коммунистик университети, өзем Москвада.

— Болды, яз. Окамасак, бу өврүмлере дүшүнмек бизе башартҗак дәл.

Сергей тахылындан бир тагта кагыз алды-да, Бердиниң адыны язды.

— Сен икинҗи болдуң.

— Окува гидйәнми?

— Хава.

— Биринҗи язылан ким?

— Биринҗи язылан — Үзук. Ыкбал геленде, бир

ерден өзи алып чыкмалы бор — дийип, Сергей йылгырды.

— Догруданам, ыкбалымызың ояндыгы болсун-да — дийип, Бердем йылгырды.

Хәзир шол ерде болан болса, белки, Узугам йылгырарды?.. Белки, шонуң билен хем узага чекен шейкелли сөйги еңил чөзүлерди.

34-нжи бап

ЫХЛАСА — МЫРАТ

Берди партия райкомының жайындан чыкды-да, көчәниң угрунда диңиргенип бир дурды. Хайсы яна угражагыны билмән, узын көчәниң ики тарапына-да серетди. Элиндәки таягының ужуны ёкарык гөтерип, ере урды. Ботинкасының бурнуна тырк-тырк какды. Онуң бу эден херекетлериниң хич биринде-де белли бир максат ёкды. «Яңкы эден херекетлериңи гайтала» дийсең, белки, оны гайталап хем билмезди. Чүнки хәзир онуң ой-пикири сөйги әлеминде дараярды. Яшлык дөврүнден бәри жуван йүрегинде көрәп башлан сөйги одуның ховруна хенизе ченли чоюнып билмән йөрйәрди.

Умуман, угруна болмадык, шовламадык ишиң адамзат хайсы тарапындан барса-да, эдил йылдыза туран ялы боляр. Оң дийип эдени терсине чыкяр. Онуң терсине чыкмагына-да йүзлерче себәп тапыляр. Бир ерде кесеки себәп болса, ене бир ерде өзи себәп боляр. Башга бир ерде умумы ягдай себәп боляр, гараз, себәп тапыляр-да.

Сөйгиниң хер вагтда айратын нәзи, айратын сазы, үйтгешик бакышы, үйтгешик гаш какышы боляр. Сөйги от ялы туташанда-да, сөнүп галанда-да, сенден сорамаяр, онуң өз ёлы бар.

Ана, Берди таягына бат берип баршына Узугың гапысыны какды. Ишик хәзир ачылар диен тама билен гарашды. Йүзүни ашак салып, гапыны сүсжек ялы болуп дуршуна ойланмага башлады.

«Узугың маңа гөзи дүшенде нәдеркә? Йүзүни торсардып: «Нирә гелдиң?» дийәйсе, мен нәме диерин?.. Ай, ёк, бейдиймез-ле... Белки, диймәеди-дә. Сесини чыкарман, гапыны жарка япып гидиберсе нәдерин?.. Ай, ёк,

Узук өрән сыпайычылыклы, ынсандыр. Бейле этмез-ле... Эдәйсе нәдерин?.. Зордан «Узук» дийип, ызыма доланмалы борунмы?.. Догры, нәме этсе-де, хакы бар» дийип, Берди дуран еринде улудан соҗап демини алды. Ол ене гапыны какҗак болды. Эмма эли ишиге етмәнкә, ене чуңнур ой-пикирлер батып галды.

«Догры-да, ол нәме этсе-де, хакы бар. Себәби ол — мамла, мен — бимамла. Арамыздакы сөйгә совуклык аралашмагына мен себәпкәр болдум. Йөне шонда-да мениң йүрегимде Узуга болан сөйгим эгсилмәнди. Ине, хәзир мен Узугың гапысында дурун. Мен оны сөййән, йүрекден сөййән. Мен гапыны какайын» дийип, Берди Узугың гапысыны хас мердемрәк какды. Аңырдан «Хәзир» дийлен сес эшидилип, гапы ачылды.

Узук бейле ягдая гарашмаярды. Ол бирден алҗыран ялы болуп, Бердиниң йүзүне бир серетди-де, гапының агзындан азрак чекилди. Соңра Бердиниң дикилги газык ялы гозганман дуршуны чаласынлыкда сынлап:

— Гириң — дийди. Бердини ички тама алып барды-да, өзи чай гоймага чыкып гитди.

Узугың совук-салалыгыны дуймаз ялы болмады. Берди отуран еринде: «Бир вагткы якын ысньшыкдан намныщан галмандыр. Барысына мен өзүм гүнәкәр» дийип, улудан бир демини алды. Бирденем эркек адамсыз, яш гелниң өйүне төтәнден дүшен мыхман ялы дарыгып башлады. — Ол гүнки тойда «Черкез ишана сөз бердим» дийип айдан сөзи, белкем, догрудыр. Белки, өйүне гелмегимем халан дәлдир. Черкез ишана сөз берен болса, элбетде, халамаз. Инди мен голумдакы шункар гушумы алдырайдыммыкам?! — дийип, Берди ене отуран еринде улудан соҗап демини алды. Онуң башына дүрли пикирлер гелип башлады.— Белкем, догторың маңа: «Аягың агсамагы дүйбүнден айрылып гитмез. Таягыңы ташласаңам, аз-кем агсарсың» диен сөзүнем Узук эшидендир. Шонуң үчинем инди бу менден совашмак ислейәндир — диенде, Узук аңырдан ховлукмач гирди.

— Отырмың, Берди? — дийип, чалаҗадан йылгырды. Шкафдан чай алшына ене сагынман чыкып гитди.

Узугың йылгырышындан, еңил басып, гирип-чыкышындан тымсал алансоң, ене хем Бердиниң дамарларына бирнеме йылы ган йөрән ялы болды, бираз гөвни гөтерилип, өзүнден өзи отуран еринде йылгырды. Онян-

ча Узук демли чәйнеги гетирип, Бердиниң өңүнде гойды. Өзем столуң башында отурды.

Бир кәсе чай ичим салым окува гитмек ялы, эйлең-бейлең гүррүң эдип отурдылар. Берди гүррүңи өз максадына якынлашдырмак иследи, йөне ненеңси якынлашдырҗагыны билмән, көп эндишә галды. Бир зат айтса, Узук онуң ислегиниң терсине морта бир зат дийәер өйдүп горкды. Ненеңсем болса, якынлашмалы болды.

— Узук, мен сенден бир зат соражак велин, чыныңы айдармың? — дийип, Берди якымлы йылгырды.

— Сорабер — дийип, Узук хем оңа йылгырмак билен жогап берди.

— Чыныңы айдармың?

— Айтмалы болса айдарын.

— Ол гүнки тойда айдан сөзүң чынмыды?

— Тойда көп сөз айтдым, хайсы айдан сөзүм?

— «Черкез ишана сөз бердим» диениң.

— Хава, чын — дийип, Узук йылгырды.

Бердиниң йүзи гызарып гитди. Ол габакларыны гойберип, йүзүни ашак салжак ялы этди-де, бирденем Узугың гөзүне серетди. Оларың гөз чаласынлыклары бир-бириниңкиден кем болмады. Узугың «оюн эдйәрин» дийип, ойнаклап дуран гөзлери бирденем өз орнунда даяныл, «чын-чын» диен аламаты берди. Берди сесини чыкарман, йүзүни ашак салды. Эп-эсли вагт икисиниң арасында сөзлешик болмады. Хер хайсы өз еринде дымып галды. Ене:

— Берди, нәме геплемедиң? — дийип, Узук оңа сөз гатды.

— Ай, нәме гепләйин? — дийип, Берди отуран еринде чаларак гозганды.

— Маңа иң соңкы вакалары айт, Ашгабатдан гайданыңдан соң, көп затлар гөрүп-эшидендсиң. Шолары гүррүң берибер.

— Ай, аягыма яра дүшди, йүрегиме яра дүшди. Шоны айдаймасам, башга нәме...

— Аягыңа яра салан-а гачакчылар. Йүрегиңе яра салан ким болмалы?

— Ынха, салып отырсың-а — диенде, бу сөзүни Узук гаты гөрер өйдүп, Берди чаларак йылгырды.

— Бу ненеңси геп болды? — дийип, Узук Бердиниң йүзүне серетди. — Я Ашгабатда иң соңкы сөзүни ай-

дып, йүрегиме яра салып гайданыңы яманлык билен ятлар өйдүп, өңүнден гачалак эдйәмин?.. Мен шол гүне ченли сага-сола серетмән, саңа гаращып гездим. Ол гүнден соң болса ёлум ачылды. Ёлумы ачанам сең өзүң болдуң. Шол сөзлериңден соң киме барсамам, сениң өңүнде йүзүм гызарар ялы болмадым...— дийип, Узук хениз сөзүнем соңламанды. Бирденем Берди:

— Узум, Узук җан! — дийип, онуң сөзүни бөлтәнини өзи хем билмән галды.

Узугың өрән якымлы лабыз билен айдан асыллы хем маңылы сөзлери Бердә өрән гүйчли тәсир этди. Узук хәзир бүтинлей сөйгә өврүләендир өйтди. Башга ерде асла сөйги бардыр өйтмеди. «Ене шол башдакы сөйгим доланды, йүрегим җоша гелди» дийип, Берди чындан айдан сөзүни йүрегинде оңлады. Отуран ериндён туруп, Узугы гуҗакламак иследи. Эмма богны ысмады, чекилди. Узугың өрән аграс хем салыкатлы отурышы оны шүбхә салды. «Белкем, Черкез ишана сөз берени чындыр. Эгер-де чын болайса, мениң гысмылҗыранымы халамаз, гаты гөрер — дийип, Бердиниң гуҗакласам диен пикири херекете гечмән, өзүнде галды. Шол халатда Узук хакда гойберен ялңышлыклары энчеме эссе гүйчленип, Бердиниң гөз өңүне гелди. — Мениң ол ялңышлыгымы диңе Узугың: «Багышладым» диен сөзи дүзедип билер. Башга хич бир зат дүзедип-де билмез, ерине-де салып билмез» дийип, Берди өтүнч сорамак иследи.

— Узук җан, мениң гүнәми геч — дийип, зорданрак Узугың йүзүне серетди.

— Берди, сениң «Гүнәми геч» диен сөзүңе ынаныл болармы?

— Ынанмазлыга хаклысың, Узук җан, йөне сөзүм чындыр. Гечеңем ятласак ятлалы велин, гележеге-де пәк кабылдан гаралы. Мен шу ерик эхли ялңышлыкларымы бойнума алып гелдим...— дийип, Берди ялбармага башлады.

Берди бир вагт Ашгабатда: «Маңа багланып йөрме» диенде, Узугың йүреги доңан ялы болуп, мертлик билен гөзүне яш гетирмән сакланыпды. Эмма хәзир Бердиниң бойнуны буруп, ялбарып отурышыны гөренде, ол бипервай сакланып билмеди. Йүреги гыйлып, небси агырмага башлады. Шол яшлык вагтында сәхра гүлүнден Бердә чемен баглап берени, леззетли сөйгүлери, эшретли гүнлери бирме-бир Узугың гөзүниң өңүне гелди.

Йүреги сөйгүден долуп галды. Бирденем йүреги эзилип, агысы тутды. Сыр билдирмән сакланжак болды, башаэ-мады. Гөзлеринден яш дамжалары тогаланып гачмага башлады. Бердиниң оңа гөзи дүшенде, йүрегине от япы-шан ялы болды.

— Узук жан, Узугым, мен гүнәкәр!.. Багышла мени!.. Мен аглатдым сени!.. Мен гүнәкәр, багышла гүнәми! — дийип, зөвве еринден гурды. Бердиниң ялбармагына Узук хас хем эжизледи. Бармагыны дишләп диңжек болды. Диңип билмеди. Күкрегине йыгнанан гахарлы демлер ярара гетирди.

— Узук жан, мең Узум, мен гүнәкәр, аглама! Мен аглатдым, гүнәми геч! Черкез ишана сөз берениң чын болса, онам айт, чекинме. Мен гитмели болсам, онам айт... Йөне аглама. Жаныңа дөнейин, аглама! — дийип, Берди оны аз-кем көшетди — Черкез ишана сөз берениң чынынмы, айт ахыры. Белки, мен... айт, чекинме — дийип, Берди гоймады.

— Мен хич киме сөз беремок — дийип, Узук йүзүни галдырман пышырдады.

— Нәме?.. Сөз беремок?!

— Хава, сөз беремок — дийип, Узук гатырак айтды.

— Чыныңмы, Узук жан?..

— Чыным.

— Вах, Узук жан — дийип, Берди Узуга тарап бир әдим эденде, дашарда гапа етип гелйән Оразсолтан эжәниң аяк сеси эшидилди.

35-нжи бап

ДУРМУШДА МАКСАТ КӘН ЭКЕН

Санлы гүнден Узук гитди. Москва етди. Эмма Берди окува гитмеди, оны гойбермедилер. Догры, ол дөвүрде окува гитмек өрән аңсатды. Ялбарып-якарып хем иберип билселер разыдылар. Йөне Бердини ибермедилер. Чүнки онуң үчин үлкеде хас дервайыс ишлер кәнди.

Хава, ол дөвүрлерде Мары этрапларында галтаманлар хем ёк дәлди. Йөне энтек олар халыс гөзе-баша дүшүп йөрмейәрдилер. Гум ичинде, хас узагракларда гезйәрдилер. Эмма гачакчылар велин элли-алтмыш, йүзлерче атлы-яраглы йыгнаныныып, серхеди гөни бөвсүп

гечип гидйәрдилер. Олар билен гөрешмек өрән кынды. Шу гиҗе гачак мал билен серхетден бәрик инен болсалар, эртеси шәхерде гөвүслерини шемала герип, аркайын гезйәрдилер. Чүнки ол дөвүрде ким гачакчы, ким эйлеки, ким бейлеки, айыл-сайыл этмек өрән кынды. Элбетде, оларың гаршысына гөреши халк билен билеликде алып бармалыды. Йөне халкың арасында-да Совет хәкимиетиниң максадына берк дүшүнип, аяга галан активлер энтек етерлик дәлди. Ана, шейле чылшырымлы ягдайда Берди ялы ыхласлы адамлара-да ялңышман ишлемек еңил дүшмейәрди. Хатда ол Торлы хакындакы эдйән пикирлериниң ялңышдыгына Сергей билен соңкы гүррүңинде дүшүнип галды. Шонуң үчин-де Бердини окува иберип, ерине башга бир адамы алмагы райкомың бюросы макул билмеди. Шейлеликде, Берди ислесе-де, ислемесе-де, хәзирликче окувданам, Узукданам галмалы болды.

Узук гитди. Москва етди. Элбетде, Москва Петроград дәлди. Обалыкдан улалан шәхерди. Шейле-де болса, ол ерде Узугы хайран галдырар ялы зат кәнди. Гатбар-гатбар хайбатлы ымаратлар-да, онуң гапдалында тайчанагы ялы болуп дуран кичиҗик агач җайлар-да Узук үчин тәзеликди. Көчелеринде шакырдап барян трамвайлар-да, адамларың өрән ховлукмач, чаласын йөрейишлери-де Узугы хайран галдырман дурмады. Шейле-де болса, ол көчелерде агзыны ачып, аңкарылып йөрмеди. Йүзүниң угруна сепини билдирмән, москвалылара гарышып гитди. Элбетде, онуң чыкан еринде азашып йөрмезлигине-де рус дилине, хатына дүшүнйәнлиги көмек этди.

Хава, Узугың Марыда-да ёклугы шейле бир билдирип хем дурмады. Онуң ерине Огулнәзик чагырылды. Аяллар бөлүминде ишлемәге башлады. Берди хем бир гүн шәхерде болса, ики гүн Гарагумда болярды. Ол Узугы ятлаярмы я башагайлык билен ядындан чыкды гитдими, ким билйәр?.. Эмма «Черкез ишан Узуга эййәм ики гайра хат язып, бир гайра-да пул иберипмиш» диен хышы-вышы гүррүң эййәм ашаклыкдан яйрапды. Оразсолтан эҗе билен Черкез ишан оңат гатнашыкдамыш» диен гүррүң хем ёк дәлди. Эмма, нененси болса-да, хышы-вышы, мыш-мыш гүррүңлере бил багламак болмаяр.

Абадангөзел Огулнәзик Мара геленден соң, тиз вагтың ичинде онуң билен гатнашык ачып башлапды. Ола-

рың хүй-хәсиетлери-де бир-бирлерине ярап, араларындан гыл гечмез җора болупдылар. Огулнәзик бир вагт Гылычлы билен сөйшендигини Абадангөзелден гизлин саклаярды. Асла ол сөйгини бүс-бүтин ятдан чыкармак ислейәрди. Гылычлы болса ол сөйгини эййәм-эййәмлер унудып, бүтинлей хөкүмет ишине берлипди. Ягдай шейле болансоң, Абадангөзел билен Огулнәзигиң якын арагатнашыгына пәсгел берйән зат ёкды.

Бир гүн Огулнәзик өйүне геленинде, Абадангөзел арзылы мыхманының өңүнде чай-чөрек гоянсоң, өзүниң гызыклы гүррүңининң соңуны сөйгә элтди.

— Хава... онсоң сен шейтҗек гезҗек йөрҗекми, гыз? — дийип, Абадангөзел юмшаксы йылгырды.

Огулнәзик онуң сорагына дүшүнсе-де, дүшүнмедиксирән болды.

— Эйсем нәдип гезейин? — дийди.

— Бирине бармак герек. Өмүр дийлен өтүп барян затдыр. Душуңдан шаглап гечинини дуйман галарсың.

— Вай, бейле ховлукдырмасана, гыз.

— Вах, мен ховлукдырамок-ла, йөне вагт пурсат беренок. Бу яш җуванлык, гөрк-гөрмек икимизе-де вагтлайын берлендир. Вагтың ялмап-ювдуп, өтүп гиденини билмән галарыс — диенде, икисем бир-бириниң йүзүне середип, аҗымтык йылгырышдылар. Ене-де Абадангөзел өз сөзүниң эден тәсиринден тиз чыкып: — Нәме, хабар гатян ёкмы? — дийип сорады.

— Вах, җан доган, хабар гатян ёк. Бир абат адам хабар гатайса, менем сыпдырҗак дәл-ле. Азазыл ялы тутҗак якасындан — дийип, Огулнәзик гүлен болды. Себәби шол вагт Гылычлы билен араларындакы болан сөйгиниң бир дөврде от болуп туташандыгы, вагт геçмек билен өлчерилмедик от ялы сөнүп галандыгы ядына дүшди. Эмма Абадангөзел онуң бейле ойланмаларындан бихабарды. Ол өз келлесине гелен пикири айтды.

— Эшитдиңми, гыз, хакыт Черкез ишан Узук билен хат алшып дурямыш. Пулам иберйәмиш. Черкез ишан йөне ерден пул ибериб-э дурмаз.

— Вай, ол йөне «мыш» болаймасын? — Оны Берди билйәрмикә, гыз? — дийип, Огулнәзик агзыны тутды.

— Биленде нәме? Бердини Узукдан совадан Черкез ишан дәлми нәме?

— Вай, Черкез ишанмыка, гыз?

— Ай, Черкез ишанам бар, Бекмырат байларам бар.

Гаразхай, шейкелли сөйгини соватмага себәп көп болды-да.

— Шейле-дә, ёгсам болманда, бейле совашаймаздылар. Ай, хенизем совашан дәлдирлер-ле, бир өврүмде тапышарлар — дийип, Огулнәзик аяк үстүне галды.

Абадангөзел оны угратды.

36-нжы бап

ИЛ ЯЛАН СӨЗЛЕМЕЗ

Сейидахмет ишаны, бир тарапдан, гаррылык, икинжи тарапдан, кесел, гам-гусса, ене бир тарапдан, онуң үчин дөврүң якымсыз өвсен шемалы агыр ягдая салыпды. Ол соңкы вагтларда ысгын-кувватдан дүшүп, өз беденине өзи ыгтыяр этмәге-де гурбаты чатмаярды.

Бир вагт Черкез ишан курсда окамага талыплар билен бирликде бирнәче соватлы ялягысынам алып гидипди. Ана, шонда ики саны ялягысы орта ёлда арабадан өзлерини гойберип, башагайлык салыпды. Шоларың икисем: «Жедит хатына серетмели болан еримде, ики бармагымы гөзүме сокуп, көр боларын» дийип, дини ынанч билен берк айдыпды. Онуң өрән чыны билен айдандыгына-да Черкез ишанда шүбхе галманды. Шонуң үчин хем оны орта ёлда ташлап гидипди. Шол вакадан соң ол гачанлар Сейидахмет ишаның өңүнде уллакан хормата эе болупды. Ишан өз беденине өзи ыгтыяр эдип билмәнден соң, гиже-гүндизде онуң янындан турман саклаян хем шоларды. «Туруз» дийсе, турзуп, «ятыр» дийсе ятырардылар. Нирә экит дийсе, гөтерип әкидердилер, гөтерип хем гетирердилер. Олар шейле хызматы билен ишаның сөйгүсини газаныпдылар.

Сейидахмет ишан шейле агыр халда ятырка, бир гүн оглуны чагыртды. Черкез ишан гапыдан гиренде, сарсман ятан дәдесиниң йүзүне гөзи дүшди. Бир бада онуң дем алып ятандыгына-да шүбхеленжек болды. Усуллык билен гапдалында отурды. Ене онуң рухы гачып, өлиниң реңки чайылан йүзүне сын этди. Соңра усуллык билен башыны галдырып, онуң гапдалында отуран сопусының йүзүне серетди. Ол башыны ёкары-ашак атып, «Гөрйәмиң, сен мени жедит ёлуна салжак болдуң, хемме кишиниң хем болжагы шудур» диен маныны гөз херекети

билен берди. Черкез ишан онуӊ пикирине дүшүнди, йөне жогап бермеди-де:

— Адам танаямы? — дийип пышырдады.

Сопы башыны атмак билен «танаяр» диен жогабы берди. Онянча Сейидахмет ишан гөзүни содалык билен ачып, оглунык йүзүне серетди. Черкез ишан:

— Эссалавмалейкүм, дәде — дийип, салам берди.

— Валейкүм эссалам — дийип, дәдеси оңа жогап берди. Чүнки таңры саламыны алмазлыга хакы ёкды.

— Нәдйәсиниз, дәде, ягшы болямысыңыз?

— Гөршүң ялы-да — дийип, Сейидахмет ишан гөзлерини сүзди-де, йүзүни бейләк совды.

Сөзлешик галды. Сиңеклер учмады, дымшыклык довам этди. Эмма сопы Черкез ишаны газаплы назарындан сыпдырмады. «Пиримиң шейле дережә етмегине сен гүнәкәр. Сени өлдүрене еди женнетиң гапысы бирден ачылар» дийййәндигине Черкез ишан анык дүшүнди. Эмма жогап бермеди, чүнки ери дәлди.

Хава, эп-эсли вагтдан соң Сейидахмет ишан гөзлерини усуллык билен ачды-да:

— Сопымыз, мени бир дикелдиң — дийди.

Черкез ишан:

— Ханы мен отурдайын — дийип, чаласын херекете гелди.

Сейидахмет ишан оңа бир аларылып серетди-де:

— Ёк, дегирме элиңи. Сен көмек этжек вагтың эдипмидиң?! — дийип, ысгынсыз халда хыклады.

Черкез ишан лампа ашак отурды. Сопусы пирини дикелтди. Сейидахмет ишан демини дүрсәп билмән, эп-эсли вагт отурды. Соңра ысгынсыз ягдайда сөзлемәге башлады.

— Сен инди шейтжек йөржекми? Пәлиңден гайтжак дәлми? Бу медреседе окап йөрен талыплары экидип, ёлдан чыкарыпсың. Мениң болуп отурышымы гөрйәмиң? Мен сениң нусгаң. Сеңем бир гүн мениң шу болуп отурышым ялы боларсың. Совлуп гечмәге башга ёл ёкдур. Ондан соң пушман билен бу эден хата ишлериң ызындан етип билмерсиң, шоны ядыңа сал — дийип, ишан оглуның йүзүне өчүгси гөзлери билен серетди.

Черкез ишан геплемеди. Чүнки нәме дийсе-де, бу ягдайда дәдесиниң табыны тапмажакдыгыны билди.

Сейидахмет ишан узак гарашман, ене сөзлемәге башлады.

— Сен маңа серет. Пугта сын эт. Мен узаклашдырман, басым аманады табшырян. Гел-де, бу дөвлете, бу эмлэге ээ бол. Сен ээчилик этмесең, менден башга зүрят галмады. Бу метжит-медресе, хүжрелере ээ бол. Бош галып, байгуш меканы болмасын. Бу дөвлети мен сениң үчин йыгнадым.

— Ай, дэде, байлык, эмлэк болса, мен ээчилик этмэнимде-де, ээ тапылар.

— Ёк, бу дөвлети мен сениң үчин йыгнадым. Гайрылар үчин йыгнамандым.

— Ким үчин йыгнан болсаңызам, мунча дүнйэ мен ээчилик эдип башарман.

— Хе... «Башарман»... Саңа байлык герек дэл... Сени каманыс болупдыр дийип эшидйэн. Догрумы шол?

— Ил ялан сөзлемез, дэде.

— Хе... «Ил ялан сөзлемез»... Чын-да онда?

— Ил айдян болса чындыр.

— Шонуң үчинем саңа байлык-да, десга-да герек дэл, шейлеми?

— Шейле, дэде.

— Шейле болса, чык! Мениң гөзүме гөрүнме! Мениң оглум ёк! Мен сенден гечдим! — дийип, Сейидахмет ишан отуран еринде ысгынсыз эллерини ере диреди. Соңра эмай билен маңлайыны ере гоюп, түкге дүшди. Сопусы чагасыны гораян йыртыжы ялы, пенжелерини герип, ишаның үстүне герилди, оны багыртлайжак болды. Шол герлип дуршуна-да, ичине дамар-дамар ган өйлен уллакан гөзлерини гиңден ачып, Черкез ишаның йүзүне серетди. Черкез ишан шол халатда онуң ички дүнйэсинде гопан тупан гомларының гүйч мукдарыны етик билмесе-де, алдажы ялы гөзлериниң ичинде гахар-газапдан башга эйгилик нышаныны гөрүп билмеди. Хакыкатдан хем, жедит хатына серетмезлик үчин, бармакларыны өз гөзүне сокуп, көр болжак болуп дуран адамың дини дуйгулары гахарлы гүйже гирен вагтында, өлмэге-де, өлдүрмэге-де хэзирдигине Черкез ишанда азажык-да шүбхе галмады. Шейле ягдайда этияжы элден бермезлик үчин яраглы жүбүсине элини сокжак болды. Ене-де хэлими-шинди гутаржак болуп ятан ишаның жайында яраг болмаз диен пикир ядына дүшди. — Ким билйэр, бу герлип отуран сопы, белки, өз яны билен яраг гетирендир — дийип, өңки эден пикирине-де

шүбхеленди. Шейле шүбхе астында-да Черкез ишан туруп гитди. Эҗесиниң янына барды.

Черкез ишан вагтында туруп гитди. — Бармакларымы гөзүме сокуп, көр боларын — диен сопы онуң ызындан середип, хырчыны берк дишледи, башыны яйкады. Ах чекип арманда галды... Соңра пирини аркайын ятырмак үчин гозганда, ол шалкылдап гитди. Ишан маңлайыны ере гоянда гутарыпды. Сопы:

— Эй, вай эй! — дийип, улы или билен гыгырды.

Черкез ишан эҗесиниң янында отырка:

— Гутарды! — дийип, аяк үстүне галды...

...Шу вагт Мары шәхериниң көчелериниң бириндеи бираз емпәбрәк барян Берди: «Мениң Узугым гитди, Москва етди. Менем дири болсам, индики окув йылы хөкман Узугың янына етерин... Хава-да, адамзадың өз хасабындан башга дурмушыңам өз хасабы бар. Гачакчылар, галтаманлар гүн гелдикче көпелип баряр. Энтек өнде гөреш гүйчли. Белки, гелен йылам окува гойбермезлер... Гелен йыл гойбермеселер, соңкы йыл-а гойбәрлер-дә — дийип, өзүне гарашып дуран ёлдашларының янына барды. Олар аз вагтдан гаракчыларың гаршысына ёла дүшмелиди.

...Эдил шол вагтың өзүнде Узугам көче билен барярды. Йөне онуң барян көчеси Бердиниң барян көчесине меңзеш дәлди. Онуң ики тарапында-да дөрт-бәш мертебели жайлар үстүне абаныпдурды. Олам ойланып барярды. «Гөзъетимим ненеңси дар экен. Әре бармакдан башга дүнйәде максат бардыр өйтмейәрдим. Эмма дурмушда максат кән экен. Инди мен Лениниң китапларыны өз эне дилимде окап, дүшүнер ялы болынчам окарын. Ана, белент максат. Максадың белент, йүрегиң пәк болса, хакыкы сөйги өз аягы билен үстүңе гелер» диенде, Бердиниң аладалы кешби гөзүниң өңүне гелди.

Line ID:
@ kitaphana

Line ID:
@ kitaphana

МАЗМУНЫ

1-нжи бап 5
Жерен: „Балам!“ дийп агласа,
Бөри: „Доймадым“ дийп аглар
2-нжи бап 17
Чөлсүрэн дүе мензилден чөл ысыны алар
3-нжи бап 29
Палак юмуртгадан жүйже чыкмаз
4-нжи бап 42
Тутулан ишдэлер
5-нжи бап 46
Диле дүшмедик үме дүшер
6-нжы бап 59
Сырлар ачылышяр
7-нжи бап 65
Сөйги сыры нэдедир
8-нжи бап 73
„Жакжагундуз өкде чыкайдымы?»
9-нжы бап 79
Кэрли эселер, бикэр сусалар
10-нжы бап . 88
Дурна ерде дир
11-нжи бап 98
Эшегиң эми шалдыр
12-нжи бап 106
Чакышан выжданлар
13-нжи бап 117
Алжырандан аң гачар
14-нжи бап 123
Ниетине гөрэ ыкбал болмады.
15-нжи бап 134
Өкүзче нэче толгунса-да, бойнамалы боляр
16-нжы бап 145
Сынса гөвүн, сейик болмаз . . .